Samaj Foundation Chennai

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ

મરાઠી લેખક
વિ. સ. ખાંડેકર

ભાષાંતરકાર
ગોપાળ ગ.
વિદ્વાંસ

૬૮

આર. આર.
શેઠની કં.
મુંબઈ-૨

main. Gurukul Kangri Coll

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ-૨

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

[ગ્રંથાવલિનાં પહેલાં સોળ પુસ્તકો]

૧	ભારેલો અગ્નિ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૫-૮-૦
૨	ભૈરવી	શરદ્‌બાબુ	૪-૦-૦
૩	કુમુદિની	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	(ફરી છપાશે)
૪	પંકજ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૪-૦-૦
૫	સાવકી મા	શરદ્‌બાબુ	૩-૧૨-૦
૬	પ્રેમાશ્રમ-૧	શ્રી પ્રેમચંદજી	૪-૮-૦
૭	પ્રેમાશ્રમ-૨	,,	૪-૮-૦
૮	વિપ્રદાસ	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૮-૦
૯	ઠગ (આયેશા)	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૪-૦-૦
૧૦	અનુરાધા-બડીદીદી	શરદ્‌બાબુ	(ફરી છપાશે)
૧૧	શુભદા	,,	૩-૦-૦
૧૨	ચરિત્રહીન	,,	(ફરી છપાશે)
૧૩	પ્રભાતકિરણો	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	૩-૮-૦
૧૪	નવીના (શેષ પ્રશ્ન)	શરદ્‌બાબુ	૫-૦-૦
૧૫	ક્ષિતિજ (પૂર્વાર્ધ)	ર. વ. દેસાઈ	૪-૮-૦
૧૬	ગૃહદાહ	શરદ્‌બાબુ	૫-૦-૦

[ગ્રંથાવલિની આખી યાદી માટે સૂચિપત્ર જુઓ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ-૨

स्टाक प्रमाणीकरण

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

[ગ્રંથાવલિનાં છેલ્લાં સત્તર પુસ્તકો]

૫૦	દાઝેલાં હૈયાં	વિ. સ. ખાંડેકર	૩-૮-૦
૫૧	ઝંઝાવાત ખંડ-૧	રમણલાલ વ. દેશાઈ	૫-૦-૦
૫૨	સૂનાં મંદિર	વિ. સ. ખાંડેકર	૪-૮-૦
૫૩	નૂતન પ્રભાત	,,	૪-૮-૦
૫૪	ઝંઝાવાત ખંડ-૨	ર. વ. દેસાઈ	૫-૦-૦
૫૫	પહેલી પ્રીત	વિ. સ. ખાંડેકર	૩-૮-૦
૫૬	અધૂરો લટ	બચુભાઈ શુક્લ	(છપાય છે)
૫૭	કાંચન અને ગેરુ	ર. વ. દેસાઈ	૪-૮-૦
૫૮	સંધ્યાદીપ	વિ. સ. ખાંડેકર	૪-૮-૦
૫૯	છાયા-પ્રકાશ	,,	૫-૦-૦
૬૦	સંધ્યાના રંગ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	(છપાય છે)
૬૧	આશા-મિનારા	વિ. સ. ખાંડેકર	૪-૮-૦
૬૨	કાલભોજ	ર. વ. દેસાઈ	૪-૮-૦
૬૩	સૌંદર્યજ્યોત	ર. વ. દેસાઈ	૫-૮-૦
૬૪	સ્વપ્નસૃષ્ટિ	વિ. સ. ખાંડેકર	૪-૦-૦
૬૫	પલટાતાં ગૃહજીવન ભાગ-૧	ગ. ત્ર્યં. માડખોલકર	૩-૧૨-૦
૬૬	પલટાતાં ગૃહજીવન ભાગ-૨	,,	૩-૪-૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या...... ८४ग / ३२

पञ्जिका संख्या...... २६०१६

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक संख्या ... ६८७ / ३३
आगत संख्या ... २६०१९
दिनांक ... २ ... १ ... ५
गुरुकुल पुस्तकालय कांगड़ी.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી વિ. સ. ખાંડેકરનાં પુસ્તકો

[ભાષાંતરકર્તા : શ્રી. ગોપાળરાવ ગ. વિદ્વાંસ]

નવલકથાઓ

૧ ક્રૌંચવધ	(નવલકથા)	૫–૮
૨ ઉલ્કા	,,	૪–૮
૩ સુલભા	,,	૪–૮
૪ દાઝેલાં હૈયાં	,,	૩–૮
૫ સૂનાં મંદિર	,,	૪–૮
૬ પહેલી પ્રીત	,,	૩–૮
૭ છાયા-પ્રકાશ	,,	૫–૦
૮ આશા-મિનારા	,,	૪–૮

નવલિકાઓ

૯ નૂતન પ્રભાત	૪–૮
૧૦ સંધ્યાદીપ	૪–૮
૧૧ સ્વપ્નસૃષ્ટિ	૪–૦

હવે પછી પ્રગટ થવાનાં

રૂપક-કથાઓ	(નવલિકાઓ)
નવી સ્ત્રી	(નવલકથા)
તિસરી ભૂક	,,

અને બીજી વાર્તાઓ

અન્ય અનુવાદકોનાં પુસ્તકો

૧ કેવડાના કાંટા (અનુ૦ શ્રી વાડીલાલ દેસાઈ) (નવલિકાઓ) ૩–૦

૨ દોન ધ્રુવ (અનુ૦ સ્વ. શ્રી હરજીવન સોમૈયા) (નવલકથા) ૩–૦

શ્રી ગ. ત્ર્યં. માડખોલકરનાં પુસ્તકો

[ભાષાંતરકર્તા શ્રી. ગોપાળરાવ ગ. વિદ્વાંસ]

૧ પલટાતાં ગૃહજીવન પૂર્વાર્ધ	(લાંબી નવલકથા)	}	બંનેના
૨ ,, ઉત્તરાર્ધ	,,	}	૭–૮
૩ ભગ્નમંદિર	(નવલકથા)		(છપાય છે)

ઉપરાંત ડાક બંગલા, નાગકન્યા વગેરે નવલકથાઓ તૈયાર થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાંડેકર ગ્રંથાવલિ · પુસ્તક ચોસઠમું

સ્વપ્નસૃષ્ટિ

(નવલિકાસંગ્રહ)

CHECKED 1973
Initial

મૂળ લેખક

વિ. સ. ખાંડેકર

ભાષાંતરકર્તા

ગોપાળ ગ. વિદ્વાંસ

આર. આર. શેઠની કંપની
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
કેશવ બાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ–૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: પ્રકાશક :
ભુરાલાલ ર, શેઠ, આર. આર. શેઠની કંપની,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

પહેલી વાર : સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧
રૂ. ૪-૦-૦

: મુદ્રક :
રેવાશંકર હરિશંકર જાની, શ્રી ગ્રામલક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્પણ

સુરબ્બી મોટાભાઈ

ગોવિંદરાવભાઈને

ગોપાળ ગ. વિદ્વાંસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

૧

આજે ગુર્જર રસિકો સમક્ષ મારો આ 'સ્વપ્નસૃષ્ટિ' નામનો વાર્તાસંગ્રહ સાદર કરતાં મને આનંદ થાય છે. છેલ્લાં પાંચછ વર્ષોથી દર વરસે હું એમની પાસે એકાદી ભેટ લઈને પણ હાજર થયા જ કરું છું. મારી એ ભેટોનો સ્વીકાર કરીને તેમણે મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું. મુસાફરી દરમિયાન અનાયાસે ભેટી જતાં, અગર તો પત્રરૂપે ખાસ મુલાકાત લેનારાં ગુજરાતી ભાઈબહેનોના સદ્‌ભાવનો અનુભવ આ કાળ દરમિયાન મને અનેક વખત લાધ્યો છે. જાણે હું ગુજરાતમાં જ ઊછર્યો છું અને ત્યાંનાં જ સુખદુઃખો મેં મારા સાહિત્યમાં ચીતર્યાં છે, એવું મારા પ્રત્યેની તેમની મમતાને લીધે મને લાગી જાય છે. એનું સઘળું શ્રેય મારાં લખાણો કરતાં તેમની રસજ્ઞ ઉદાર વૃત્તિને જ આપવું જોઈએ એ હું બરાબર સમજું છું. એક ચીંદરડીને છેડે બાંધેલા મૂઠીભર પૌંઆનો હસતે મોંએ સ્વીકાર કરીને સુદામાને પોતાનું અરધું આસન આપનારા શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાનું સ્થાન ગુર્જર ભૂમિમાં જ છે એ હું શી રીતે ભૂલું?

પરંતુ ગુજરાતના રસિક વાચકોના પ્રેમને લીધે મને એક સત્યની ખાતરી વધારે દૃઢ રીતે થઈ છે. એ સત્ય તે સાહિત્ય અગર કલાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષા સઘળે સ્થળે એક જ છે—તે સાર્વત્રિક છે. જાતિ, ધર્મ, દેશ, વગેરેની ગમે તેટલી ઊંચી દીવાલો આડી ખડકાઈ હોય તોપણ કલા અને સાહિત્ય એ દીવાલોને સહેલાઈથી ટપી જાય છે. રાજકારણ અને અર્થકારણ માનવીને માનવીથી જુદો પાડે છે, દૂર ધસડી જાય છે, અરસપરસની ઓળખાણને પણ ભૂંસી નાખે છે. માનવી માનવીને એકત્ર આણવાનો—એમનાં દિલને સાંધવાનો દેખાવ (જલદી પારખી ન શકાય તેવો દેખાવ) તેઓ ભલે ઊભો કરે; પરંતુ એ એમનો આંતર્ધર્મ—સ્વભાવધર્મ નથી. એકત્ર આણવાનું—સાંધવાનું કાર્ય તો માનવધર્મનું છે; એની એ સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. ને એથી જ તો સઘળા સાચા કલાકારો એ ધર્મની જ ઉપાસના કરે છે. એમ કહો કે, એ ધર્મની ઉપાસના સિવાય હરકોઈ કલાકારની કલાનો વિકાસ સંપૂર્ણતાએ પહોંચી જ શકતો નથી.

છેલ્લાં થોડાંએક વરસો દરમિયાન ગુજરાત—મહારાષ્ટ્રમાં અરસપરસ સાહિત્યની લેવડદેવડ ઠીક ચાલુ થઈ છે. ઉક્ત દૃષ્ટિએ મને એ પ્રવૃત્તિ ઘણી આવકારદાયક અને ઇષ્ટ જણાઈ છે. સાહિત્યની આ તરેહની લેવડદેવડને પરિણામે હવે પછીના દાયકામાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર પરસ્પરની વધુ નજીક આવશે, એકબીજાનાં અંતરંગો વધારે સહાનુભૂતિથી પિછાનતા થશે અને સ્વ૦ સાને ગુરુજી સરખા સાત્ત્વિક સાહિત્યકારનું આંતર-ભારતીનું સ્વપ્ન, ભલે થોડે અંશે પણ સફળ કરી દાખવશે એવી મને આશા છે.

૨

મારા આ સંગ્રહનું નામ 'સ્વપ્નસૃષ્ટિ' છે. એ નામ વાંચતાં જ વાચકોને એમ લાગી જવાનો સંભવ છે કે આ વાર્તાઓ લેખકની કલ્પનાનું કેવળ ઉડ્ડયન હશે. આવો કલ્પનાવિહાર સાહિત્યનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક રમ્ય અંગ હોય છે એ વાત ખરી છે. પીઠ પર રોળાતા કૃષ્ણ ઘનોનો ઢીલો અંબોડો ગૂંથવા અર્થે આકાશદેવીએ કેશભૂષા કરતી વેળા બાજુએ રાખી મૂકેલા રંગબેરંગી દોરા સરખું ઇંદ્રધનુષ્ય–પૂર્ણચંદ્રના કલશમાંથી જગન્માતા પૃથ્વી પર અમૃતસિંચન કરી રહ્યાં છે એવો આભાસ પેદા કરતી ચાંદની–અગર કોઈ ચપલચરણ નર્તિકાની પેઠે મેઘગર્જનાના તાલ સાથે નૃત્ય કરતી ને ગગનરૂપી જવનિકાની બહાર સહેજ ડોકાઈ ક્ષણમાત્રમાં અદૃશ્ય બની જતી વિદ્યુલ્લેખા–એમના સરખી અજબ મોહિની સાહિત્ય માંહેની સ્વૈર કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનોમાં જરૂર હોય છે. આવી કલ્પનાશક્તિ આંખો આંજી દે છે, બુદ્ધિને કંપ આપે છે અને વાચકને ઘડીભર કોઈ યક્ષભૂમિમાં પહોંચાડી દે છે. પણ આખરે યક્ષભૂમિ તે યક્ષભૂમિ જ છે; ત્યાં મૃત્યુલોકનું સાચું દર્શન ક્યાંથી સાંપડે? ત્યાંનાં ઉપવનોનાં ફળો મધુર અને રસાળ ભલે હોય; પણ સામાન્ય માનવીને ભાવતાં પીલુ, બોર કે આંબલીના કાતરા ત્યાં નહિ મળે. રોજબરોજના માનવી જીવનના ખાટામીઠા અને ખારાતુરા અનુભવો એ કલ્પનારમ્ય સૃષ્ટિમાં કાંઈ ઓછા જ મળવાના છે?

વાસ્તવિકતા સાથે જેને કશી જ લેવાદેવા નથી એવા ખાલી કલ્પનાવિલાસ–ઉડ્ડયનો આ વાર્તાઓમાં ક્યાંઈ પણ નહિ સાંપડે. આમાંના બધા પ્રસંગો આપણા જેવા સામાન્ય સ્થિતિના માનવીના જીવનમાં રોજરોજ હરઘડી બને તેવા જ છે. એમાં ગરીબાઈ છે, તાલેવારપણું છે, સૌજન્ય છે, લાગણીહીનતા છે, સામાજિક સુખ-દુઃખો છે, વ્યક્તિના અંતરમાં થનારાં તોફાનો અને પરિવર્તનો છે. એમ છતાં આ નવલિકાસંગ્રહનું નામ ‘સ્વપ્નસૃષ્ટિ’ રાખવાનાં બે મુખ્ય કારણો છે. એક તો આ સંગ્રહ માંહેની અનેક વાર્તાઓ ખુદ મારા પોતાના જીવનમાં બની ગયેલી છે; આજે મને તે હવે સ્વપ્નાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવી ભાસે છે, પણ એક સમય એવો હતો જ્યારે એ બધાં સ્વપ્નો મેં સત્યસૃષ્ટિમાં નજરોનજર જોયાં હતાં. બીજું કારણ એ છે કે આમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં સામાન્ય જનના અંતરમાં પણ જે ઉદાત્ત ભાવો સુષુપ્તપણે રહેલા છે તેના પર આછો પ્રકાશ ફેંકવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજના સાહિત્યમાં, અને કદાચ ને આજના સામાજિક મનને માટે પણ આ ઉદાત્તતા સ્વપ્નવત્ છે એમ ભાસે, છતાં મારી તો એના પર અચળ શ્રદ્ધા છે.

૩

'મારી શાળા' 'જૂનો કોટ' 'બે છેડા' 'ઝબલું' 'ખોવા-યેલ આત્મા' 'પ્રેમની ખોજ' વગેરે આ સંગ્રહ માંહેની વાર્તાઓનાં કથાબીજ ખરેખર મને મારા પોતાના જીવનમાંથી સાંપડેલાં છે. આમાંની પહેલી વાર્તાની હકીકત જરા હું વિસ્તારથી રજૂ કરવા માગું છું. એ પરથી આ 'સ્વપ્નસૃષ્ટિ' ખરેખર સત્યસૃષ્ટિ પણ છે એ વાતની ખાતરી વાચકો કરી શકશે.

ગામડાંઓના લોકો જ્ઞાન મેળવતા થાય અને સમાજના છેક તળિયાના થર સુધી જ્ઞાનગંગાની સરવાણી પહોંચે એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને ફક્ત વીશ જ વરસની ઉંમરે હું કોંકણના છેક ખૂણાના એક ગામડામાં જઈને બેઠો ને ત્યાં અંગ્રેજી નિશાળ ચાલુ કરી. કુટુંબમાં અમે ગણ્યાંગાંઠ્યાં બે ત્રણ માણસો જ હતાં; પરંતુ તેટલી વ્યક્તિઓનું પણ ભરણપોષણ શાળામાંથી મળતા ટૂંકા પગારમાંથી કરવું અશક્ય હતું. લગભગ શરૂઆતથી જ લેખનવ્યવસાયમાં મને પૈસા મળવા લાગ્યા એથી જ એ કાળે કહો કે હું રોજ બે વખત જમવા પામતો હતો ! છતાં ડગલે ને પગલે સામે ભેટતા—હસ્તધૂનન કરવા ઉતાવળા થતા એ ભયાનક દારિદ્ર્યથી હું એ વેળા જરા ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થડકયો કે બીધો નહોતો. આદર્શવાદ ઘણે ભાગે આંધળો હોય છે, ને તેથી જ ઘણું ખરું દારિદ્રયનું એવું બિહામણું સ્વરૂપ પણ એને ડારી શકતું નહિ હોય.

પણ હરકોઈ મુશ્કેલીની પરવા કર્યા વિના હાથ ધરેલા આ ગામડાના કાર્યને બરાબર વળગી રહેવાના મારા દૃઢ નિશ્ચયને પણ વિચલિત કરી દે એવી પરિસ્થિતિ પછીનાં પાંચછ વરસે ઊભી થઈ. સઘળી લાંબી રજાઓમાં રખડી રખડીને, મુંબઈથી માંડી ગોવા સુધીના પ્રદેશમાં ઘૂમીને અમે નિશાળના મકાન માટે ફંડ એકઠું કર્યું, અને ગામની વચમાં જ સરસ્વતીનું એક સુંદર મંદિર – શાળાનું મકાન ઊભું થયું. પણ એ જ અરસામાં ગામના કેટલાક લોકોએ શાળા સાથે ઝઘડો કરવાનો આરંભ કરી દીધો.

ખરું પૂછો તો આપણાં બધાં ગામડાંઓમાં નજર આવતી આ તો એક સનાતન – કાયમી કથની છે. પહેલાં તો ગામડામાં કોઈ સારી બાબત ઊભી થવાની જ મુશ્કેલી હોય છે; છતાં એમાં ય કદાચ ને કાંઈક થઈ શક્યું તોપણ ત્યાંના પક્ષોના ગજગ્રાહમાં, પ્રતિષ્ઠાની ખેંચાખેંચીમાં અને ટૂંકી નજરવાળા છતાં સત્તાલોભી લોકોની મહત્ત્વાકાંક્ષાના સકંજામાં એના કુરચેકુરચા થઈ જતાં જરા ય વાર નથી લાગતી. સહકારી જીવનનો ધડો લેવાનું જ જે આદિ સ્થાન છે ત્યાં જ કલિપુરુષનો – ટંટાબખેડા અને અણબનાવનો સતત અને અનિરુદ્ધ સંચાર થયા કરે છે.

આ કલિપ્રવેશ અમારી નિશાળને પણ હેરાન કરશે એમ લાગ્યું. માત્ર કેળવણીનો પ્રચાર થઈ શકે, ગામડાનાં ગરીબમાં ગરીબ બાળકો સુધી જ્ઞાન પહોંચી શકે, અને જે ઇષ્ટ સંસ્કારો પરદેશી અંગ્રેજસત્તા પોતે તો કદી લોકો પર પાડનાર જ નથી તે પાડી શકાય, તેના એક સાધન તરીકે જ અમે શાળા ચલાવતા હતા. જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકો કેવળ પોતાની મોટાઈ સ્થાપિત કરવાને ઇરાદે સંસ્થાને કબ-જામાં લેવા માગતા હતા એવાઓના હાથમાં, તેઓ ધનવાન અને એને જ પરિણામે ગામડામાં સત્તાધારી થઈ બેઠા હોય તે પણ, જ્ઞાનદાનનું આ પવિત્ર સાધન અમે શી રીતે જવા દઈ શકીએ?

અને એ નાનકડા ગામડામાં એક વિચિત્ર જાતનું ઠંડું યુદ્ધ આરંભાયું. એ ઠંડા યુદ્ધમાંથી બહુ ટૂંક મુદતમાં જ અગ્નિના તણખાઓ ઊડવા માંડશે એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ગામડાંઓમાં હર્ષથી હૈયાં નાચી ઊઠે એવા બનાવો કરતાં અફવાઓનો પાક જ હમેશાં વધુ પાકે છે. એક અગર બીજી વ્યક્તિ રોજરોજ આવીને મને કહી જતી: 'શાળાના વિરોધીઓ ભારે ઊંડા અને ખટપટી છે. તમે સાંજે એકલા દરિયાકિનારે ફરવા જાઓ છો ને છેક અંધારું થયા પછી પાછા આવો છો. એવે વખતે તમને આંતરીને બરાબરનો માર મારવાની યોજના કરવાનું તેઓ નહિ ચૂકે એમ ન માનશો. તે કરતાં છાનામાના એમનું માની જાઓ. કહેવત છે કે ગરજે ગધેડાને કાકો કહેવો પડે!'

'ગધેડાને કાકો કહેવો પડે' એ કહેવતમાં સમાયેલ સત્ય તે કાળે હું સમજતો હતો, અને આજે પચીશ વરસ પસાર થયા પછી તે કરતાં પણ વધુ તીવ્રતાથી હું એ સમજતો થયો છું. છતાં હજુ ય મને લાગે છે કે એ કહેવતમાં સમાયેલ સત્ય આખરે અર્ધ સત્ય છે. એ સંપૂર્ણ સત્ય છે એમ માનીને વર્તવામાં તો માનવીએ ચિરંતન જીવનમૂલ્યોનો વિદ્રોહ કરવા સરખું થાય. ગરજ વેળા દરેક જણ જો ગધેડાને કાકો કહેવા જાય તો દુનિયામાં ગધે-ડાનું જ રાજ પ્રવર્તે! પછી ત્યાં 'માનવી' તો શાનો સાંપડે જ? પછી પ્રગતિને પંથે પળવા ઇચ્છતી દુનિયાએ પૂજ્ય સ્થાને કોને રાખવું? પોતા સામે કયો આદર્શ રાખવો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનપણમાં ઘરનાં મોટેરાં અગર તો નિશાળમાં માસ્તરોને હાથે પણ મેં ભાગ્યે જ માર ખાધો હશે. આ કારણે માર ખાવાની કલ્પનામાં મારા મનથી એક નવિનતા હતી. સિવાય અંધારામાં કોઈ વ્યક્તિ પોતા પાછળ છુપાઈને દબાતે પગલે આવી રહી છે, પોતા પર અચાનક તૂટી પડે છે, કોઈ પૌરાણિક અગર તો ઐતિહાસિક વીર પુરુષની પેઠે પોતે તેમનો સામનો કરી રહેલ છે, એ ચિત્ર પણ-સંભવ છે કે જીવનમાં આજ સુધી એક પણ શારીરિક પરાક્રમ દાખવ્યું ન હોવાથી-મને ખૂબ આકર્ષક લાગ્યું.

મેં દરિયાકિનારે ફરવા જવાનો મારો રોજનો ક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો. પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વિરોધીઓ નિશાળના મકાનને જ સળગાવી દેવા માગે છે, ત્યારે હું ખૂબ બેચેન બની ગયો. ચકલીનો માળો વીંખી નાખતાં મસ્તીખોર છોકરાને એક મિનિટ પણ લાગતી નથી; જ્યારે એ બિચારીએ એ માળો કેટલી મુસ્કેલીએ બાંધ્યો હોય છે, એમાંની સળીએ સળી ભેગી કરવામાં એણે કેટલો ય વખત ગુમાવ્યો હોય છે, એ માળાના રૂના હરેક પૂમડાને ધાગે ધાગે એનાં કેટલાં ય નાનકડાં સ્વપ્નો અવલંબેલાં હોય છે! મારી દશા એ ચકલીના જેવી જ થઈ હતી. ભણતરને અરધેથી તિલાંજલિ આપીને, ઘરકુટુંબને બાજુએ રાખી, જીવનભર પોતાને માટેની આવશ્યક એવી અનેક સુખસગવડો-સાવ સાદી સુખસગવડો જતી કરવી પડશે એ ડગલે ને પગલે જાણતા છતાં, મારું એક નાનકડું સોણલું સાકાર કરવાને ઈરાદે મેં મારી જાતને એ નાના ગામડામાં કહો કે દાટી દીધી હતી. એનું આખરી પરિણામ શું આ આવશે? સુંદર સ્વપ્નો પાછળ દોડનાર વ્યક્તિને આખરે શું પરાજય અને નિરાશા જ સાંપડે એવો વિધિસંકેત હશે? અગર ધ્યેયવાદ શું એક એવી દીપજ્યોતિ હશે-મોહક તેમ જ દાહક-કે જે સુંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનકડાં પતંગિયાંઓને ભુલાવામાં નાખે, હસીને પોતાના તરફ આકર્ષે અને નજીક આવતાં જ તેમને બાળીને ભસ્મ કરી દે?

મારું મન મૂંઝાઈ રહ્યું. આટઆટલી મહેનતને અંતે ઊભી કરેલી સરસ્વતી દેવીની—શાળાની ઈમારત કાલ સવારે આ વિઘ્નસંતોષી આતતાયીઓ સાચેસાચ જલાવી દે તો શું થાય? એનો વિચાર—એ કલ્પના પણ મારા માટે અસહ્ય બની ગઈ. એકના એક બાળકના અવસાન જેટલી એ બિના મારે મન ભયંકર બની—એ વેળા હું પરણ્યો નહોતો છતાં આવો વિચાર મારા મગજમાંથી ત્યારે ચમકી ગયો! આ આફતને રોકવી હોય તો મારે માટે બે જ રસ્તા હતા: કાં તો વિરોધીઓને શરણે જવું, અને પાણીમાં રહ્યા છતાં માછલી સાથે વેર ન ચાલે એ સિદ્ધાંત અનુભવે શીખી લેવો! માત્ર વ્યક્તિગત અભિમાન અને અહંકાર પૂરતો જ આ પ્રશ્ન મર્યાદિત હોત તો કદાચ એ માર્ગનો મેં સ્વીકાર પણ કર્યો હોત! પણ એમ કરવા જતાં સમાજને જ નહિ પરંતુ મારી જાતને પણ હું બેવફા બનતો હતો. જે હેતુથી આ બધી જંજાળ મેં વહોરી હતી એ હેતુના **मूले कुठारः** (મૂળમાં જ ઘા મારવા) જેવું થતું હતું! ગામડાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે ત્યાં અનેક નાનાં માનવીઓ પણ પ્રતિષ્ઠિતની કોટિમાં પેસી જાય છે. કોઈ જમીનદાર—તાલુકદાર તરીકે લોકોને દબાવે છે, કોઈ પૈસાદાર હોવાથી બેતાજ બાદશાહ જેવો બની મહાલે છે, કોઈના તાબામાં ગામનું મુખ્ય મંદિર (દેવત) હોય છે તો કોઈ ગામના ગુંડાનો આગેવાન હોય છે! ભૂખતરસ અને કામવાસના જેવો જ સત્તાનો શોખ એ પણ માણસનો એક કુદરતી આવેગ છે એમાં શંકા નથી. આ કારણે ગામડામાં આવી જાતના લોકો ગામની દરેક હિલચાલમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા સદા ય ઉત્સુક હોય છે ખરો; પરંતુ એવા લોકો પૈકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટા ભાગને સ્વાર્થત્યાગ, આદર્શવાદ, અગર સામાજિક પ્રગતિની સાથે ખરેખરી કશી લેવાદેવા નથી હોતી. ગામડાંઓની સાર્વજનિક સંસ્થાઓ મારફત જો સાચેસાચ કાંઈ પણ નગદ કામ કરાવવું હોય તો એ બધી સંસ્થાઓ હમેશાં જ કોઈ સ્વાર્થત્યાગી, સ્વતંત્ર વિચારની અને પ્રામાણિક વ્યક્તિઓના હાથમાં જ હોવી જોઈએ, પછી ભલે એવા લોકોની સંખ્યા ખૂબ નાની હોય. આ સવાલ માત્ર પુસ્તકિયા સિદ્ધાંતો અગર તો લોકશાહીનો નથી. આપણે ઘરેઘરમાં, મુસાફરીમાં, વ્યવહારમાં, સામાજિક જીવનમાં, કોઈ સ્થળે લોકશાહીને સંભારતા પણ નથી; આપણા લોહીમાં જ એનાં બીજો નથી. દૈવવાદમાં ઊછરેલા અને ભેદભાવોથી વીંટાયલા સમાજમાં કેવળ સાર્વજનિક જીવનમાં જ લોકશાહી દાખલ કર્યે શો લાભ થાય? આવી લોકશાહીના વરઝોળા મ્યુનિસિપાલિટી જેવી જાહેર લોકસંસ્થાઓમાં આજે સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ હરઘડી કેવા બને છે તે આપણે રોજ જોઈએ છીએ. આજથી પચીશ વરસ પહેલાં તો એ પરિસ્થિતિ એથી ય વધારે ભયંકર હતી!

ગામના કહેવાતા પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોની મોજ ખાતર મહામહેનતે ઊભી કરેલી શાળા ધૂળમાં મળી જતી હું કોઈ રીતે જોઈ શકું તેમ નહોતું. તેમ એ સંસ્થા ગુપચુપ તેમને સોંપી દેવાનું પણ એટલું જ મુશ્કેલ હતું. એ પરિસ્થિતિમાં ગામ છોડીને ચાલ્યા જવાનો એક જ રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો છે એમ મને જણાયું. એમ કરવામાં એક જાતની પીછેહઠ—ખરે ટાણે નાસી જવા જેવું અવશ્ય હતું એ હું બરાબર સમજી શકતો હતો. પરંતુ—

રોજ સાંજે હું દરિયાકિનારે એકલો ફરવા જતો, ને શો રસ્તો કાઢવો તેનો વિચાર કર્યા કરતો. મહાન કવિઓ અને વાર્તાલેખકો પ્રેમભંગનાં વર્ણનો કરવામાં જ પોતાની સઘળી શક્તિ—સમગ્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિભા શા માટે વાપરી દેતા હશે એ મને સમજાતું નહોતું. કદાચ ને પ્રેમભંગનો જાતઅનુભવ ન હોવાને કારણે પણ હોય, પણ મને એમ લાગ્યું કે પ્રેમભંગ કરતાં પણ આદર્શ તૂટી પડતો દેખાય તેનું –ભગ્ન ધ્યેયનું દુઃખ અધિકતર છે. મૃગજળ પાછળ દોડનારા અને એમ દોડતાં દોડતાં છાતી ફાટી જઈ મૃત્યુને ભેટનારા હરિણબાલ વિના બીજું કોઈ એનું સાચું વર્ણન આપી ન જ શકે!

મનથી એવી મૂંઝાયેલી દશામાં કદાચ ને શાળા છોડીને હું ક્યાંઈક જતો પણ રહ્યો હોત. ચલવિચલ થયેલી મારી મનોવૃત્તિનું સમતોલ-પણું એ કાળે એક નાનકડા પ્રસંગને કારણે જળવાઈ રહ્યું! કેવળ ત્રણ શબ્દોના સવાલે એ સમતુલા જાળવી લીધી એમ જ કહી શકાય. એક મારો વહાલો વિદ્યાર્થી મૅટ્રિક પાસ થઈ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા સારુ સાંગલી ગયો હતો. ત્યાં એ ટાઈફૉઈડના ભયંકર વ્યાધિમાં સપડાયો. એના પિતા, ભાઈ, વગેરે સંબંધીઓ એની ચાકરી માટે ત્યાં પહોંચ્યા. કોઈ રીતે એની માંદગીનું જોર ઓછું થતું નહોતું. આખરે એક દહાડો એની બા ઉપર તાર આવ્યો: "જલદી આવી પહોંચો." બા ત્યાં પહોંચી.

એ તારનો અર્થ તો ચોખ્ખો જ હતો. બીજા ચાર દહાડા પસાર થયા અને આખું મંડળ આંસુભીની આંખે પાછું ફર્યું. એમાંથી એક જણે પેલા વિદ્યાર્થીની બા એની પથારી પાસે પહોંચી તે વેળાનો પ્રસંગ મને કહી સંભળાવ્યો. બા ત્યાં પહોંચે એ પહેલાં જ વિદ્યાર્થીને સનેપાત ઊપડ્યો હતો; વચ્ચે વચ્ચે એ શુદ્ધિમાં આવતો અને તે વેળા આતુરતાભરી નજરે ચોતરફ એકઠા થયેલા લોકો સામે જોઈ લેતો, અને નિરાશ બની આંખો મીચી જતો. બાના પહોંચ્યા પછી એ એની સામે શાંતિભરી તૃપ્ત નજરે જોઈ રહ્યો અને પછી તેને જ પૂછ્યું: "માસ્તરસાહેબ આવ્યા?" એની બાની સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ ત્યાં પહોંચવાની એ મારી પણ રાહ જોતો હતો! સનેપાત જેવી સ્થિતિમાં પણ એના દિલમાં મારા જ વિચારો આવ્યા કરતા હતા એ સાંભળીને મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એના એ ત્રણ શબ્દોના સવાલમાં જાણે ત્રિલોકનું સામર્થ્ય સમાયું છે એમ મને લાગ્યું. જે નિશાળ દ્વારા હું વિદ્યાર્થીઓની આટલો નજીક પહોંચી શક્યો હતો, એમનો પ્રેમ મેળવી શક્યો હતો, એમના પર સંસ્કારો પાડી શક્યો હતો, એ જ શાળાને છોડીને મારે ચાલી નીકળવું? અને તે શા ખાતર? તો કે જૂઠી પ્રતિષ્ઠા અને ખોટાં જીવનમૂલ્યોની પાછળ દોડનારા બેચાર કહેવાતા મોટા માણસોને એવી મોજ થઈ આવી તે માટે? અશક્ય! એમાં તો કેવળ નામર્દાઈ જ ગણાય. સામનો કરવો એ જ ધ્યેયવાદની ફરજ હોઈ શકે—હોવી જોઈએ. સફળતા મળે યા નાસીપાસ થવું પડે, પોતાનું સ્થાન છોડવું નહિ, હાથમાં ઊંચકેલો ઝંડો નીચે પડવા દેવો નહિ, એવી જ વૃત્તિ એણે રાખવી જોઈએ.

આ નાનકડા પ્રસંગને લીધે—મારા એ વહાલા વિદ્યાર્થીએ મરણપથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પૂછેલા પેલા ત્રણ જ શબ્દના નાનકડા સવાલે મારા ઢચુપચુ થતા મનને સ્થિરતા આપી. મેં ગામ છોડ્યું નહિ; મારા સિદ્ધાંતોમાં મચક આપી નહિ; મારી કાર્યરીતિમાં જરા ય નમતું જોખ્યું નહિ; આમાંનું કોઈ પગલું મેં ન જ લીધું.

નિશાળ વિરુદ્ધ ઊઠેલું એ તોફાન—એ વાવાઝોડું થોડા દિવસો સુધી તો ઘૂઘવ્યા કર્યું; પણ પછી આપોઆપ ધીરે ધીરે શમી ગયું. એ કાળે જાહેરજીવનમાં હું સાવ નવો—અજાણ હતો, એટલે એક સત્ય હું બહુ મોડેથી જોઈ શક્યો: જાહેરજીવનને આપણે કોઈ મહાસાગર કલ્પીએ છીએ, પણ ખરું જોતાં એ એક ચાનો કપ જ છે—કદાચ ને બહુ વિશાળ કપ છે. એથી જે તોફાનોને આપણે મહાસાગરનાં વાવાઝોડાં કલ્પીને ડરીએ છીએ તે મોટે ભાગે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાના કપમાં થતાં તોફાનો જ નીવડે છે!

૪

'મારી શાળા'વાળી વાર્તાની હકીકત પરથી આ સંગ્રહમાંહેની અનેક વાર્તાઓ મારા જીવનમાંથી જ કઈ રીતે સ્ફુરી છે, એ પ્રસંગો અગર ભાવનાઓમાંથી મને મળેલ સુવાસ વાચકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ મેં કઈ રીતે કર્યું છે, એનો આછો ખ્યાલ આવી શકશે. 'ન ભોંકાયેલી શૂળો'માં આવતી ઓરમાન માતા મને આ જ રીતે મળી આવી છે; 'એ છેડા'વાળી વાર્તા ૧૯૩૦ના શિરોડાના મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે આ જ રીતે બની ગયેલી છે; 'જૂનો કોટ' માંહેનો રૂપિયો પ્રામાણિક રીતે પાછો આપી જનારો ખ્રિસ્તી છોકરો અત્યારે પણ મારી આંખ સામે ખડો થાય છે!

આ સઘળા ઉત્કટ ભાવનાભર્યા પ્રસંગોને–પળોને મેં વાર્તારૂપે ચીતરી ન હોત તો કદાચ ને મને તે આજે સાંભરત પણ નહિ. માનવીની સ્મરણશક્તિ કોઈ અજબ તરેહની છે. જેટલી ચીવટભરી નોંધ એ દુઃખોની રાખે છે તેટલી નોંધ એ સુખદ પ્રસંગોની નથી રાખતી. અમૃતના પ્યાલાની માધુરી એની જીભ ઉપર લાંબો સમય ટકતી નથી; માત્ર વિષના પ્યાલાની દાહકતા જ એ કદી ભૂલી શકતી નથી!

અને દુર્ભાગ્યે જીવન પ્રત્યે જોવાની આ જ દૃષ્ટિ આજે વધુ જોરદાર, વધુ પ્રભાવી થતી જોઈએ છીએ. બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે–એમાં વ્યક્ત થયેલી પશુતાને કારણે–એમાંથી પેદા થયેલી હરેક જાતની તંગીને લીધે–માનવીનો માણસાઈ પરથી જાણે કે વિશ્વાસ ઊઠી જતો હોય એમ આપણને લાગે છે. આજે માણસને એમ લાગે છે કે સંસ્કારિતા એ કેવળ બહારથી ઓઢવાનો અંચળો માત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે; અને આપણા દેશમાં તો આ ભાન વધારે તીવ્રતાથી થતું દેખાય છે. સાહિત્ય ઉપર જાણે અજાણે એની અસર પડતી જાય છે. વિકૃતિ અને વિફળતાનાં જ જાણે કે માનવી જીવન પર સામ્રાજ્ય પથરાયાં હોય એવા સૂર અનેકોના લખાણમાંથી નીકળતા સંભળાય છે.

મને લાગે છે કે ગાંધીજી માને છે તેટલો માનવી સજ્જન અને સંસ્કારી પણ નથી, તેમ જેમ કેટલાક સાહિત્યકારો છેલ્લાં દશ વર્ષમાં નજર આવતું માનવીનું દર્શન એ:જ સાચું માનીને તે જ ચીતરે છે તેટલો એ વિકૃત પણ નથી. માનવી ખરું જોતાં દુષ્ટ ઓછો છે, પણ તે મૂરખ છે. પોતાનામાં અમર આત્માનો વાસ છે એવું ભાન તેને અવારનવાર થઈ આવે છે ખરું; પણ સાચું કહીએ તો તે શરીરનો ગુલામ છે. સામે પૂર તરવાની તાકાત તેનામાં નથી. પરિણામે યંત્રયુગે સરજેલી અને ગયા વિશ્વયુદ્ધે વધુ ભયંકર કરી મૂકેલી પરિસ્થિતિ સાથે તે તણાયે જાય છે. એ બધું ખરું છે; તો-પણ મેઘાડંબરથી ઘનઘોર બનેલા આકાશમાં જેમ વીજળી ઝબકી જાય છે, તેમ આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ માણસની માણસાઈ પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. ભલે તે હરઘડીએ નજરે ન આવતી હોય; પણ જ્યારે એનું દર્શન થાય છે ત્યારે તો પુષ્પોના પરિમલથી જેમ મગજ પ્રસન્ન અને તૃપ્ત બની જાય તેવી દશા આપણે અનુભવીએ છીએ. આત્મતેજની એ આછી શી ઝાંખી માત્રથી આપણે કોઈ નવી જ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ પામીએ છીએ. એ સૃષ્ટિમાં માણસાઈનાં સઘળાં સ્વપ્નો—એનાં સફળ ન નીવડેલાં સ્વપ્નો અર્ધ ઊઘડેલી કળીઓ પ્રમાણે ખીલતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આજ કાલના આપણા ગદ્ય (જડ) જીવનમાં કાવ્યનું ભાન (ચેતનકિરણ) આપણને ત્યાં થાય છે. માનવીના રોજબરોજના જીવન રૂપી ધૂળના ઢગલામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છુપાયેલા સુવર્ણકણો ત્યાં આપણે દેખી શકીએ છીએ. એ મહામૂલ્ય કણિકાઓ વાચકોને પણ ભેટ ધરવાની સાહિત્યકારની એક મુખ્ય ફરજ છે, એનો પરમ ધર્મ છે, એમ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનું છું. એ ફરજ બજાવવામાં મને થોડી ઘણી પણ સફળતા મળી છે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવાનું આ સંગ્રહના વાચકો ઉપર જ હું છોડી દઉં છું.

કોલ્હાપુર
૧૨-૮-૫૧

વિ. સ. ખાંડેકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वप्नसृष्टि

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

વાર્તા	પૃષ્ઠ
મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના	[૭ થી ૨૦]
(૧) મારી શાળા	૧
(૨) કન્યાદાન	૧૧
(૩) ઝપલું	૨૫
(૪) એ છેડા	૩૮
(૫) ન ભોંકાયેલી શૂળો	૫૧
(૬) જૂનો કોટ	૭૨
(૭) સુવાસ	૮૬
(૮) ગુલામી	૧૦૬
(૯) દિલનાં દર્દ	૧૨૭
(૧૦) ખોવાયેલ આત્મા	૧૬૦
(૧૧) પ્રેમની ખોજ	૧૮૮
(૧૨) વારસો	૨૧૪

[કુલ પૃષ્ઠ ૨૪૪+૨૨=૨૬૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી શાળા

સામે જ શાંત સાગર હાસ્ય વેરી રહ્યો હતો; પરંતુ કાંઠે રેતીના પટમાં બેઠેલા વિનાયકરાવ માસ્તરના દિલમાં ભારે તોફાન મચી રહ્યું હતું. આકાશનો લાંબો પ્રવાસ ખેડીને લાલ બનેલો સૂર્ય પોતાનો તાપ શમાવવા અર્થે સાગરમાં ડૂબકી દેવા તૈયાર થયો હતો; અને એથી માસ્તરની નજર સામે પથરાયેલ પાણી જો કે કેસર-વર્ણું બન્યું હતું, છતાં તેમના હૃદયમાં તો અત્યારે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. એ અંધારપટ ઉપર તેમને પોતાના ગત જીવનનું અગિયાર વરસનું ચિત્રપટ દેખાતું હતું. ખળખળ કરતાં હાસ્ય વેરતાં મોજાંઓ, દૂરદૂર ઊડી રહેલા એના જલતુષારો અને ધીરે ધીરે વહી રહેલી અનિલલહરીના મુગ્ધમધુર સંગીત પ્રત્યે એમનું ધ્યાન નહોતું; એક પછી એક ઝપાટાભેર બદલાતાં જતાં પૂર્વ જીવનનાં અનેક દશ્યો નીરખવામાં તેઓ તલ્લીન બન્યા હતા.

પહેલું દશ્ય લગભગ અગિયાર વરસ પહેલાંના પ્રસંગનું હતું. બી.એ. પાસ થયાના હર્ષમાં સગાંવહાલાં અને પડોશીઓમાં પેંડા વહેંચ્યા ત્યારે દરેક જણે જાતજાતના સવાલો પૂછેલા: 'કેમ, હવે વકીલ થવું છે ના?' 'સરકારી નોકરીમાં જોડાશો તો દસ વરસે આ અમારા જ તાલુકામાં પાછા મામલતદાર બનીને જરૂર આવવાના; તો પછી અત્યારથી જ તમને રાવસાહેબ કહેવા માંડીએ તો?' અને એવા દરેક સવાલ અંતરમાં રચાતાં રમ્ય સ્વપ્નાંઓરૂપે ગલીપચી કરતા હતા. માથે ચકરી પાઘડી ચડાવી છે, મજેનો નાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંગલો છે અને પટાવાળો સામે સલામ ભરી રહ્યો છે, એવાં એવાં સ્વપ્નાંથી હૈયું પુલકિત પણ થયેલું. પરંતુ—

સ્વપ્ન ઊડી જતાં જાગ્રત અવસ્થા આવતી; હજુ ત્રણ જ મહિના પહેલાં ભારે હૈયે પોતાના માતૃવિદ્યાલયની વિદાય લીધી હતી. પિયરથી સાસરે જતી નવવધૂના હૈયામાં શાં તોફાનો જાગતાં હશે એનો એ વેળા અનુભવ થયેલો. એ દૃશ્ય–શિક્ષણની માતૃસંસ્થાનું ચિત્ર નજર સામે ખડું થતાં જ અંતરથી જાણે રેંગલર પરાંજપે, પ્રો. હરિભાઉ લિમયે અને પ્રો. વાસુદેવરાવ પટવર્ધનના જાણે એકી-સાથે પ્રશ્નો ઊઠતા સંભળાયા: 'વિનાયક! તું કાંઈ ગાંડો તો નથી થયો? આજ ચાર ચાર વરસ સુધી તેં આ સિંહણનું દૂધ પીધું, તે શું ઘેટાંબકરાંની પેઠે નોકરીને રસ્તે ચઢવા પીધું હતું? ટિળક, આગરકર કે ગોખલે શું કોઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ, કોઈ રાજ્યના દીવાન અગર તો કોઈ સરકારી કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ થઈ શક્યા ન હોત એમ તને લાગે છે? એ ગાલીચાની બિછાયતવાળો રસ્તો છોડીને તેમણે આ કાંટાળો માર્ગ પસંદ કર્યો તે તું નથી જાણતો શું? ગુરુની પવિત્ર પરંપરા સતત ચાલુ રાખ્યા વિના શિષ્યને એ વિદ્યાદાનના ઋણમાંથી મુક્તિ નથી મળી શકતી. ડુંગરમથાળે જે વર્ષાધારાઓ રેડાય છે, તે માત્ર એના પૃષ્ઠભાગ પરનાં જંગલો લીલાં રહે તે માટે નથી રેડાતી; એની તળેટીમાં પથરાયેલ પ્રદેશને વધારે સમૃદ્ધ કર-વામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. તારો શો વિચાર છે? નોકરીની શૃંખલા પગે ખખડાવવી છે કે ભાવિ પેઢીના શિક્ષણકાર્યનો ઝંડો ફરકાવવા ગર્વભેર તું આગળ આવવાનો છે? ફરગ્યુસન કૉલેજનો વિદ્યાર્થી જો માત્ર સુખ અપાવે તેવી નોકરી શોધવામાં મશગૂલ બની જશે તો એ કૉલેજના વિસ્તારની આસપાસ અહોરાત્ર જાગૃત ચોકી કરનાર આપટેઆગરકર વગેરેના આત્માઓને કેટલું દુઃખ થશે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુખશાંતિની મોહક તંદ્રામાં ઘેરાયેલ આંખોનાં પડળ આ તીક્ષ્ણ સવાલોની અંજનશલાકાએ વિખેરી નાખ્યાં. ને પોતાના જ ગામમાં અંગ્રેજી કેળવણીની જે ઊણપ હતી તે દૂર કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય પોતે કરી લીધો.

એ દૃશ્ય પૂરું થતાં જ બીજું દૃશ્ય દેખાયું.

અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણની શાળા પોતે ચાલુ કરી દીધી છે. પહેલે જ દિવસે શાળામાં ૨૦-૨૫ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે. જે વિદ્યાર્થીને પોતે પહેલવહેલો સવાલ પૂછ્યો તેનું નામ રાજાધ્યક્ષ હતું. તુરત સાંભરી આવ્યું કે આ રાજાધ્યક્ષ શબ્દ ઉપર તો પોતે શ્લેષ પણ કરેલો. આ શબ્દમાં જૂની પદ્ધતિનો રાજા પણ છે અને નવી રાજ્યપ્રણાલિકાનો અધ્યક્ષ પણ આવે છે. એ રાજાધ્યક્ષ અટકવાળા વિદ્યાર્થીનું પોતાનું નામ શું હતું? હા. ઘણું કરીને મધુ જ હતું—મધુસૂદન જ. તે સાથે વર્ગમાં એક બીજો મધુકર નામે જરા તોફાની છોકરો હતો તે પણ સાંભરી આવ્યો. મધુ એટલે મદ્ય—દારૂ એવો અર્થ ઘટાવી પોતે કહેલું : 'આપણા દેશમાં મધુકરની જરૂર નથી; આપણે તો મધુસૂદન જ જોઈએ!'

આ મધુ રાજાધ્યક્ષ તાલુકાની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ છોડીને પોતાની શાળામાં ભણવા આવ્યો હતો. તેને પોતે પૂછેલું : 'કેમ ભાઈ! તમે અહીં કેમ આવ્યા?' તુરત તેણે જવાબ આપેલો : 'આ મારી શાળા છે માટે!'

'મારી શાળા!' એ બે શબ્દોમાં કેટલું સુંદર કાવ્ય સમાયું હતું!

વિચારચક્ર આગળ ચાલ્યું.

અત્યારે મધુ બી.એ.ના વર્ગમાં હોવો જોઈએ. એના પિતાની બદલી થવાથી છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાંથી એને આ નિશાળ છોડીને બીજે જવું પડેલું. ત્યાર પછી તે હજુ એકે ય વાર મળ્યો નથી. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારી શાળા!'વાળા સ્ફૂર્તિદાયક શબ્દો હજુ પોતે વીસરેલ નથી.

આ દૃશ્યની પાછળ એક પછી એક અનેક નાનાં દૃશ્યો વંટોળિયામાં ખડનાં તણખલાં ઊડ્યાં જાય તેમ વિનાયકરાવની આંતર ચક્ષુઓ સામેથી પસાર થઈ ગયાં. પોતાની સાથે ભણનારાઓ પૈકી કોઈ અવલ કારકુન બન્યા, કોઈ ઇન્સ્પેક્ટર બન્યા, તો કોઈ વકીલાત કરતા થયા. મુસાફરીમાં એમાંથી કોઈ નો ભેટો થઈ જાય તો સેકંડ કલાસમાં બેઠો હોય, જ્યારે પોતાને તો ત્રીજા વર્ગનું જ ખાનું શોધવાનું હોય! એમાંનો કોઈ ગામમાં આવી ચડે તો એનો સત્કાર કરવા – એનું આદરાતિથ્ય કરવા ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકો ખડેપગે તૈયાર થાય, જ્યારે પોતે તલ ફાટે તેવા તાવે સમસમતો પડ્યો હોય તો પાણીનું પાવળું પાવા પણ કોઈ ડોકાય નહિ! આ અને આવી અનેક બાબતો અંગે મનમાં કશું દુઃખ માન્યા વિના શાળાનો વિકાસ કરવા પોતે પ્રાણ પાથર્યા. ધૂમકેતુની પૂંછડી જોવાની ઉત્કંઠાથી લોકો એને જોવા કદીક દોડી જાય, તોપણ આખરે ઝાંખો છતાં ધ્રુવ તારો જ નિશ્ચળ છે એમ ગણીને મન મનાવ્યું. શાળામાં ત્રણમાંથી પાંચ ધોરણ થયાં અને પાંચમાંથી આખરે સાત સુધી વર્ગો ખોલ્યા. પણ નિશાળમાં વર્ગોની સંખ્યા વધી તે સાથે તેના શત્રુઓની સંખ્યા પણ ઉભરાતી ચાલી. એક માથાભારે માણસને ત્યાં મફત ટ્યૂશન આપવા જવાની ના પાડી એમાં એ છેડાઈ પડ્યો અને એણે નિશાળ સામે મોરચા બાંધ્યા; નિશાળમાં કલેક્ટર આવેલા ત્યારે તેમની સાથે પોતાને પણ ફૂલહાર ન મળ્યાં તે માટે નારાજ થયેલ ગામનો શેઠ, વાપરેલું પગલૂછણું શાળાને ભેટ આપ્યાની નોંધ અહેવાલમાં ઉપકાર સાથે ન કરવા બદલ ક્રોધે ભરાયેલો ગામનો જમીનદાર, વગેરે ગામના ગુંડાઓ એની સાથે જોડાયા. અને એમ બળતામાં ઘી હોમાયા કર્યું. આખરે એ અગ્નિ?—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ આખરી દશ્ય જોતાં જોતાં વિનાયકરાવને શરીરે રોમાંચ થઈ આવ્યો. એ દહાડા પહેલાં જ વેરભાવે કોઈએ શાળાને આગ ચાંપેલી. પોતે અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ મળીને એ આગ બુઝાવી તો દીધી; પરંતુ એ અગ્નિમાં વિનાયકરાવનું અંતઃકરણ બળીને ખાખ થઈ ગયું! સાગરની શીતલ વાયુલહરીઓ છતાં એ આગના સ્મરણ-માત્રથી વિનાયકરાવનું અંતર પ્રજળી ઊઠ્યું. એમનો સંતપ્ત આત્મા કહેવા લાગ્યો: 'આવા કૃતઘ્નીઓ ખાતર તેં તારા લોહીનું પાણી કર્યું, પણ એ બધું ફોગટ છે! એ લોકોનાં બાળકોમાં તેં ભલે શિક્ષણરૂપી અમૃતજળ સીંચ્યું હોય; તેઓ તો તારે વિષે વાત કરતી વેળા હળાહળ વિષ જ વરસાવી રહ્યા છે. માતા સરસ્વતીદેવીનો વરદ હસ્ત ગામ આખાને શુભ આશીર્વાદ આપે તે ખાતર તેં આકાશ-પાતાળ એક કર્યાં ખરાં, પરંતુ ગામલોકોએ તો તારે પગે મણ-મણની બેડીઓ પહેરાવી તને પછાડવામાં ખામી નથી રાખી. દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવાની મૂર્ખાઈ શા માટે કરે છે? ફાવે તો એ દૂધ નિનકહલાલ કૂતરાને પાઈ દે, જાતે પી જા, અગર ઢોળી નાખ. ભલો થઈ આ શાળાનો મોહ હવે તું છોડી દે! તારે રસ્તે પડ. પાટું મારીને ગમે ત્યાં પાણી કાઢવાની તારામાં ભરપૂર તાકાત છે, તો તું અહીં શીદ ને પડ્યો રહ્યો છે?'

વિનાયકરાવના ઝોલે ચડેલા મનને પણ આ વિચારોએ થથરાવી દીધું! પરંતુ લોકોના કૃતઘ્નીપણાને લીધે ક્ષુબ્ધ બનેલા તેના અંતરને શાંતિ પમાડનાર એક પણ સ્નેહનું ટીપું તેને ક્યાંયથી સાંપડતું નહોતું. હવે ભવિષ્યમાં શાળા ચલાવવી કે બંધ કરી દેવી એ વિચારને ચકરાવે છેલ્લા બે દિવસથી તેમનું મન ચડ્યું હતું. 'જે લોકોએ બે દહાડા પહેલાં નિશાળને આગ ચાંપી હતી, તેઓ વળી પાછા કાલે ઊઠી નિશાળના શિક્ષકોને પણ નહિ મારે એની શી ખાતરી?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરી વાત એ છે કે નિશાળ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી આ લોકોને નિશાળની સાચી જરૂરિયાત સમજાવાની જ નથી! આપણે વળી એમ માનશું કે દસ વરસ સુધી અંધારામાં રહી કાળમીંઢ પથ્થરની શિલાઓ પર જ વાવેતર કરેલું!'

પણ પોતે જ સ્થાપેલી અને પોતાના જ લોહીનું પાણી કરી ઉછેરેલી–વિકસાવેલી સંસ્થાને જાતે થઈને તાળાં મારવાં એ પોતાના વહાલા બાળકના મૃતદેહને અગ્નિદાહ દેવા સરખું વિકટ કાર્ય હતું. એ વિકટ માર્ગે આગળ વધવાની હિંમત વિનાયકરાવ કરી શકતા નહોતા. એક ઊંડો નિસાસો નાખી તેમણે સાગરનાં ઊછળતાં મોજાં સામે નજર માંડી. ઘડી પહેલાં તેમણે ત્યાં એક રેતીનું ઘર બાંધેલું; અત્યારે આગળ વધતાં મોજાંઓએ એનો વિનાશ કરી દીધો હતો. તેમને વિચાર આવ્યો : માનવીના મનોરથો પણ પેલા રેતીના ઘર જેવા જ નથી શું? વિધાતારૂપી મોજાંની કૂચકદમ આગળ કોઈનું જ કશું ચાલતું નથી! એટલે હવે ખોટું અભિમાન રાખીને આ ગામને વળગી રહેવામાં શાણપણ ક્યાં રહ્યું? આવતા જૂન મહિનાથી નિશાળને તાળાં મારી દેવાં અને ગામને આખરી રામરામ કરવા એ જ છેવટનો નિર્ણય! બહેરા પાસે ગાણું ગાનારનું આખરે પોતાનું જ ગળું સૂકાઈ જાય છે!

વિનાયકરાવે ખિસ્સામાંથી કાગળપેન્સીલ કાઢ્યાં; પળે પળે ઝાંખા બનતા ક્ષીણ સંધ્યાપ્રકાશમાં તેમણે નિશાળ બંધ કરવા અંગેના સહકાર્યકર્તાઓને ઉદ્દેશીને લખવાના પત્રનો નમૂનો ઘડી કાઢ્યો. તેમણે ઊંચે જોયું. આથમના સૂર્યનો આછો સંધ્યાપ્રકાશ શાળાના મૃત્યુપત્રનું જાણે પ્રતીક હોય તેમ લાગ્યું. 'આ કાગળમાં મારા દસ વરસના અનેક મનોરથો માટીમાં મળ્યાનું જ દશ્ય સાંપડવાનું છે!' એમ બડબડતા શીતળ શરીર અને બળતા હૈયા સાથે વિનાયક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાવે ઘરનો માર્ગ લીધો.

* * *

ઘેર પહોંચે છે ત્યાં તો કોઈનો તાર આવીને પડ્યો હતો. ગામના ખટપટી માણસોએ કેળવણી ખાતામાં કેટલીએક સાચી-ખોટી અરજીઓ શાળા વિરુદ્ધ કરી હતી; એ અંગે જ આ તાર હશે એવી કુશંકા પડેલાં તો તેમના દિલને ઘડીભર ચાટી ગઈ. ધ્રૂજતે હાથે તેમણે તારનું પાકીટ તોડ્યું. અંદર લખાણ હતું—"મધુ બહુ જ માંદો છે. જલદી આવી પહોંચો—રાજાધ્યક્ષ."

તાર મહેની હકીકત પરથી તેમણે જોયું કે સાંજે પોતાને જે વિદ્યાર્થી મધુ રાજાધ્યક્ષ સાંભર્યો હતો તે જ આ મધુ હતો. પણ એના પિતા પોતાને શા માટે બોલાવતા હશે એનું કારણ તેમને જડ્યું નહિ. પોતે કાંઈ વિલાયતથી એમ.ડી.ની ડિગ્રી લઈ આવેલ કોઈ ડૉક્ટર નથી કે પથારીવશ મધુને માટે એના પિતા તારથી તેડાવે! વિનાયકરાવ મૂંઝવણમાં પડ્યા. પણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ વરસાવતું તેમનું મન તેમને ચૂપ રહેવા દે તેમ નહોતું. નિશાળના કામકાજ અંગે ત્રણચાર દિવસની જરૂરી ગોઠવણ કરી તેઓ રાજાધ્યક્ષને ત્યાં જવા ઊપડ્યા.

* * *

બિછાનીમાં મધુ તો બકયા કરતો હતો. પથારીની એક બાજુ તેના પિતા અને બીજી બાજુ તુરતમાં આવી પહોંચેલા વિનાયકરાવ બેઠા હતા. મધુનો બકવાદ ચાલુ હતો.

"To be or not to be...! The quality of mercy...આ કાવ્યો વિનાયકરાવ માસ્તર અમને કેવાં સરસ રીતે સમજાવતા! નહિતર જોઈ લ્યો અમારા પ્રોફેસર મોને સાહેબ! અમારા વિનાયકરાવ માસ્તરની તો તોલે ય એ આવી ન શકે!...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને સંસ્કૃત તો બસ વિનાયકરાવ માસ્તરે જ ભણાવવું; બીજા બધા ફૂચા! બોલો, કેટલા શ્લોકો કડકડાટ બોલી જાઉં? હજાર, બે હજાર, કેટલા? ને વળી અર્થ સાથે હોં!...ને જોઈ લ્યો અમારા કૉલેજના બધા પ્રોફેસરો! વરસોવરસ એની એ જ ઘરેડ!"

બકવાદમાં ઉચ્ચારાયલાં મધુનાં એ વેણ સાંભળતાં સાંભળતાં વિનાયકરાવની આંખો આંસુભીની થઈ. મધુ તો બબડ્યે જ જતો હતો. તાજેતરમાં આપેલી બી.એ.ની પરીક્ષાના અંગ્રેજી પેરેગ્રાફ કડકડાટ બોલી જતો હતો, તો વચ્ચે વળી એકાદ ભાષણ કર્યા જેવું કરતો હતો. આખરે વળી પાછો મૂળ વિષય પર આવ્યો.

"હેં? શું કહ્યું તેં બા? મારે વકીલ થવું એમ? પણ બા! હું નાનો હતો ત્યારથી તું તો એમ જ કહેતી આવી છે કે કદી પણ જૂઠું ન બોલવું; અને આજે હવે વકીલ થવાની વાત તું જ કાં કરે? વિનાયકરાવ માસ્તરનો શિષ્ય માત્ર પૈસા પાછળ કદી પણ ગાંડો નહિ થાય! નહિ, એ નહિ જ બને! હું માસ્તર જ થવાનો! ને તે પણ **વિનાયકરાવ માસ્તરની નિશાળમાં જ માસ્તર થઈશ!** તેમણે અમને ભણાવ્યું છે: Not failure but low aim is a crime!

'घन तिमिराहुनि चपल विजेची थिरक बरी क्षणभरी
हृदया उच्च ध्येय मनिं धरीं ॥' *

મધુ પોતાના ખડા અવાજે આ કવિતાનું ચરણ વારેવારે બમડતો જતો હતો અને હાથના તાલ દેતો જતો હતો! વિનાયકરાવનું હૈયું એ દૃશ્ય દેખી ભરાઈ આવ્યું. તેમને થયું, પોતે કરેલું વાવેતર કાળમીંઢ શિલા પર નથી, પરંતુ નંદનવનમાં જ થયું છે! પોતે પાયેલું

---

* ગાઢ અંધકાર કરતાં પળવારને માટેનો પણ વીજળીનો આછો ચમકારો વધારે સારો છે; હે મન! કોઈ ઉચ્ચ આદર્શને જ મનમાં ધારણ કરી રાખજે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂધ ભલે થોડુંઘણું સાપને મોંએ ગયું હોય, પણ એના કેટલાએક ભાગે ગરુડનાં બચ્ચાંઓને પણ પોષણ આપ્યું છે. પટાવાળાઓ અગર ગામના પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતા લોકો પર પોતાની છાપ ભલે ન પડી હોય, પરંતુ યુવાનોનાં હૈયાંમાં પોતાને અવશ્ય સ્થાન મળ્યું છે! વિનાયકરાવનું સહૃદય હૈયું ઊછળી રહ્યું. આવેગભર્યું તેમનું મન બોલી ઊઠ્યું: 'શાળા બંધ કરું? શા માટે? આ મધુ સરખા વિદ્યાર્થીના દિલને સાચે માર્ગે ન દોરતાં ક્યાંઈક જઈ લક્ષ્મીના ભંડાર ખડકવા અને સાપ થઈ તેને માથે બેસવા હું જાઉં? અશક્ય! એ નહિ બને! ગીતાજીને ફેંકી દઈને પાઈ-પૈસાના હિસાબનાં પોથાં વીંખવા કોણ જાય?'

આંખે ઉભરાઈ આવેલાં આંસુ તેમણે લૂછી નાખ્યાં. મધુના પિતાએ એમ માન્યું કે પોતાના વહાલા વિદ્યાર્થી મધુની આવી દશા જોઈ તેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું છે. ત્યાં તો વિનાયકરાવે ખિસ્સામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો, અને તેને ફાડવા માંડ્યો.

ભ્રમિત અવસ્થામાં પણ વચ્ચે વચ્ચે મધુ શુદ્ધિમાં આવતો હતો. આ ક્ષણે એ જ રીતે એ ભાનમાં આવી ગયો. વિનાયકરાવને બાજુમાં બેઠેલા જોઈ તેણે ઊઠવાની મહેનત કરી, પણ એ વૃથા છે એમ જણાતાં આદરપૂર્વક તેણે હાથ જોડ્યા અને કહ્યું: 'માસ્તર સાહેબ! તમે ક્યારે આવ્યા? ને આ ટુકડા શાના કરો છો?'

માસ્તરે શાંત ચિત્તે જવાબ આપ્યો: 'ભાઈ! આપણી શાળાની આડે આવી પડેલી એક મોટી શિલાને દૂર હડાવું છું. બંધ કરવા ધારેલી આપણી શાળા અવિરત ચાલ્યા કરે માટે આ કાગળના ફાડીને ટુકડા કરું છું!'

* * *

ગામના ગુંડા અને માથાભારે લોકોએ તો એમ જ માન્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું કે શાળાને લાગેલી આગથી ડરી જઈ માસ્તર શાળા બંધ કરી ગામ છોડી ભાગી ગયા છે! પોતાના તાનમાં તેઓ બધા ગુલતાન બન્યા હતા. પણ ત્યાં તો નિશાળના વિદ્યાર્થીઓમાં આનંદભરી ગુસપુસ ચાલતી સંભળાઈ: "આવતા જૂનથી નિશાળમાં એક નવા ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકનો ઉમેરો થાય છે. અને શાળાના જ એ એક ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી છે!"

૧૯૨૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્યાદાન

'પ્યારી ગુલાબ! તારા મગજમાંથી આ ધૂન ક્યારે જશે? નામવર બાદશાહ ઔરંગઝેબ તો આ મરાઠાઓને સેતાનનો અવતાર લેખે છે. એ સેતાનોના દેશમાં દાખલ થયા પછી તારા શરીરમાં અહીંનો કોઈ જન તો ભરાયો નથી ના?' હોકાની લાંબી નળીમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટ ફેલાવતા ખાન ઝુલ્ફીકારખાને કહ્યું.

'ખાવિંદ! મરદોને બોલવા માટે ખુદાએ જીભ આપી છે; પણ અમ ઓરતોની જબાન તો હૈયાવડે બોલતી હોય છે!' બેગમ ગુલાબે ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

'ખરી વાત છે; પણ મરદો તો હાથમાં તલવાર લઈને લડે છે, જ્યારે ઓરતો તો આંખોના કાતિલ ખંજર વડે સામાને ઘાયલ કરે છે!' ખાનસાહેબે પણ ગંભીરતાનો દેખાવ કરી જવાબ આપ્યો.

'એ આંખના ખંજર વડે લોહી વહાવાય છે કે આંસુઓ, તે આપે જોયું છે? દખ્ખણમાં ખાવિંદની સાથે આવ્યાં આટલાં આટલાં વર્ષો વીતી ગયાં છતાં એકે ય દિવસ મારી આંખનાં આંસુ સૂકાયાં નથી!'

'ખોટી આશાઓની ખિદમત કરનારાઓની આંખે આંસુઓ જ વહે ને?' ખાને સહેજ કઠોરતાથી કહ્યું. 'તકદીરમાં તખ્ત ન હોય તો તાબૂતની તહેનાતથી એ ન જ સાંપડે!'

'બાદશાહત અને બેટી આપને મન સરખાં જ હશે! આખી આલમમાં તખ્ત પર બિરાજનારા આદમીઓ તો આંગળીને વેઢે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણાય એટલા જ હોઈ શકે; પણ બેટા-બેટીને રમાડવાનું તો લાખો આદમીના નસીબમાં ખુદાએ લખ્યું જ હોય છે!'

'એ લાખોની યાદીમાં ખુદાની ખફગીથી જેનું નામ ન નોંધાયું હોય, તેઓ જાન કુરબાન કરે તોપણ બચ્ચાં દેખવા થોડાં જ પામવાનાં છે? દુનિયામાં હરેક આદમી મેઘધનુષ્યના દિલચસ્પ રંગો જોઈ આનંદની મોજ માણી શકે, ઊંચા ઊંચા ડુંગરો દેખી આસમાનમાં હાથ અડકાડ્યાની ખુશાલી માને, અફાટ દરિયાને દેખીને પરવરદિગારની બેહદ તાકાદનો ખ્યાલ કરી શકે, પણ આંધળો ગમે તેટલા ડોળા ફાડે, આમાંના કશાનો અનુભવ એ પામી શકશે ખરો? બેગમસાહેબ! આદમીને લડકાની હોંશ તો ખૂબ ખૂબ હોય. પણ પરાક્રમની પેઠે પુત્રનું મોં દેખવાનું ભાગ્ય ખુદાની મહેરબાની હોય તો જ સાંપડે છે, અને એટલે જ હું એથી દિલમાં કદી નારાજી આણતો નથી. તમે પણ તમારી ખૂબસૂરતી પ્રમાણે ખુદા મહેરબાન હશે તો લડકાનું મોં દેખી શકશો એમ માની એના હુકમને કાં બરદાશ નથી કરતાં?'

'બહાદુરીના નશામાં આદમીને બેટો યાદ ન આવે એ બનવા જોગ છે; પણ ઓરત જ્યારે આયના સામે બેસી પોતાનું રૂપ દેખે છે ત્યારે એને એનો નશો નથી ચડતો; એવા રૂપની એક બીજી છબી નિરખવાની જ હોંશ એને વધુ થાય છે. ખાવિંદ! બેઅદબી માફ કરશો, પણ ખુદાએ આદમી અને ઓરતને સાથે જોડવામાં ભારે જબરી કસૂર કરી છે એમ હું તો માનું છું.'

'અલ્લાની પણ કસૂર દાખવનારી તારા સરખી ચતુર બેગમ મળી તેથી આખી આલમ મારી ઈર્ષ્યા કરતી હશે, નહિ?'

'ખાવંદ! તડકો અને ચાંદની, અગર પથ્થર અને ફૂલ એ બેમાં જેટલો તફાવત છે, એટલો જ તફાવત આદમી અને ઓરતનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિલ્લીની વચ્ચે છે, એ આપ જાણતા હશો.'

'બેગમસાહેબ! એ ભૂલી ન જશો કે ચાંદનીમાં દુનિયા દિવસની પેઠે કામકાજ કરતી નથી અગર તો ફૂલોવડે મહેલાતો બંધાતી નથી. સારી ય આલમની અજાયબીસમો તાજ પથ્થરોથી જ બાંધેલો છે.'

'પણ એ બાંધવાની દિલમાં ચાહના પેદા કરનાર તો ફૂલો જેવી કુમાશભરી અંતરની લાગણીઓ જ હતી! બાદશાહ શાહજહાંને બેગમ મુમતાજ પ્રત્યે દિલમાં પ્યાર ન હોત તો તાજમહાલ બંધાત જ નહિ, ખાવિંદ! હું તો એમ જ કહું છું કે દુનિયાની હરેક બડી બડી ચીજ પ્યારને કારણે જ પેદા થઈ છે.'

'કબૂલ છે, બેગમસાહેબ! જો આપના પ્રત્યે મારા દિલમાં ઊંડો પ્યાર ન હોત તો ખુદાવિંદ બાદશાહની ખફગી વહોરીને પણ આ જીંજીના કિલ્લાને અભયદાન આપવાની ખટપટમાં હું શા માટે ઊતરત? દુનિયા હસે એવી આ બાબત છે. સમશેર બહાદુર ઝુલ્ફીકારખાનને જીંજી જેવો કિલ્લો સર કરવા વર્ષો સુધી ઘેરો નાખી પડ્યા રહેવું પડ્યું હતું એમ અખબારનવીસો તો નોંધવાના જ. વડના ઝાડને હાથ વડે ઉખેડી નાખનાર આદમી ખડનાં ચાર તણખલાં ખેંચીને ફેંકી દઈ શકતો નથી એમ કોઈ માને ખરું? પણ પ્યારી ગુલાબ! હું આ બધું તારે ખાતર કરું છું. પણ હવે આ ઢીલની હદ થઈ જાય છે. હવે તો આખરી હલ્લો કરી કિલ્લો સર કરી રાજારામને પકડી લઈ પાછા દિલ્હી રવાના થવા માટે દિલ તલપાપડ થઈ રહ્યું છે.'

'પણ ખાવિંદ! પેલા ફકીરે તો બોલ ભાખ્યો જ છે કે છોકરી દખ્ખણમાંથી જ મળશે, તેનું શું?'

'ફકીર તો ગમે તેમ બોલે. ફકીરનું માન્યા કરનાર માનવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખરે ફકીર જ બનવું પડે, એ જાણો છો ?'

'હજુર ! ફકીરો વિષે આમ બોલવું તો કાફરને જ શોભે ! આપ સુખેથી છાવણી ઉઠાવી લઈ દિલ્હી પાછા ફરી શકો છો. હું તો એ ફકીરના બોલ પર આકીન રાખી દખ્ખણમાં જ રહેવાની છું, અને બેટી મળ્યા પછી જ પાછી ફરવાની છું !'

'પ્યારી ગુલાબ ! તું દખ્ખણમાં રહે પછી મારે ઉત્તરમાં જઈને કરવું શું ? તારી આંખો એ જ મારે મન હીરા છે, તારા ગુલાબી ગાલ એ જ મારે મન માણેક છે...'

'અને મારી આંખનાં આંસુઓ એ જ ખાવિંદને મન મોતીના દાણા છે, ખરું ? આપને એ મોતી ગમે છે તેથી જ મારી આંખેથી અખંડ આંસુઓ વહેવડાવવાનો આપને શોખ થાય છે !'

'હું તને રડાવું છું ? યા ખુદા ! લડકી ખાતર તું આપમેળે રડયા કરે એમાં હું શું કરું ? પણ ગુલાબ ! લડકીઓ કાંઈ ઝાડો પર નથી પેદા થતી !'

'સેતાન મરાઠાઓને ત્રાહીતોબા પોકરાવી શરણે આણનાર સેનાપતિ ખાનને એક લડકી ન સાંપડે એ શું ઓછી અજાયબીની વાત છે ? કોઈ એ માની પણ કેમ શકે ?'

'ગુલાબ, પ્યારી ગુલાબ ! પરાક્રમને જોરે મરાઠાઓને જેર કરીને એમને મોંએ આજીજીના શબ્દો હું કઢાવી શકું, પણ એથી કાંઈ લડકી પેદા થઈ શકે ? આજે મરાઠાઓને એવા ભીંસમાં આણ્યા છે કે તું કહે તો મરાઠાના રાજા રાજારામને તારી તહેનાતમાં હજૂરિયા તરીકે હાજર કરું. પણ તું માગે છે તેવી ખાનદાન ઘરની લડકી હું ક્યાંથી લાવી આપું ? તારે મોટી છોકરી તો જોઈતી નથી; નહિતર બીજી શાદી કરીને તું કહે તેવી છોકરી આણી આપું ! તારે તો આઠદસ વરસની જ કોઈ ખાનદાન લડકી જોઈએ છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારે એ ક્યાંથી લાવવી? એવાં ક્યાં માબાપનાં દિલ પથ્થરનાં હોય તે આવડી છોકરી આપી દે?'

'હું બીજું કાંઈ ન જાણું! જોઈએ તો આપ ઘેરો ચાલુ રાખો, જોઈએ તો તે ઉઠાવી લ્યો; મરજી હોય તો દિલ્હી તરફ કૂચ કરો. પણ પેલા ફકીરના બોલ મુજબ મને દખ્ખણમાંથી ખાનદાન બેટી સાંપડે નહિ ત્યાં સુધી આપની આ તાબેદાર ગુલામ ખસવાની નથી. મારી ખાતરી છે કે ગમે તે આદમી મને લડકી આપવા —'

'હજુર!' નોકરે અંદર દાખલ થતાં કુરનિસ બજાવી જણાવ્યું: 'ખંડોજી ચિટનીસ આવ્યા છે.'

તુરત ઊઠીને બેગમ ચકની પાછળ ભરાઈ. નોકરે બહાર જઈ ખંડોજીને અંદર દાખલ કર્યા.

'આઈયે, ચિટનીસ સાહેબ!' ખાને વિવેક દાખવ્યો.

ખંડોજીએ ઝીણી નજરે ખાનના ચહેરાનું અવલોકન કરી લીધું. જુગાર ખેલવા તત્પર થયેલ આદમી પાસા ફેંકતી વેળા જે ઉત્સુકતાભરી નજરે ટાંપી રહે તેવી ચમક ખંડોજીની આંખમાં દેખાતી હતી. પણ ખાન બડો મુત્સદ્દી હતો. એનું દિલ ગંગાજળ જેવું નહોતું; મુત્સદ્દીપણાના દરિયાનું અગાધ ઊંડાણ એમાં ભર્યું હતું. ખંડોજીથી એ ઊંડાણનો તાગ લઈ શકાયો નહિ.

અતિ પ્રિય આપ્તજનની મૃત્યુશય્યા પાસે બેસી વૈદની પાસે જે કરુણાભરી ઉત્કંઠાથી જોઈ રહીએ, તેવા લાગણીભર્યા સ્વરે ખંડોજીએ ખાનને પૂછ્યું: 'આપે પછી શો વિચાર કર્યો, ખાનસાહેબ?'

'હવે વિચાર કરવાપણું રહેતું જ નથી; જે કરવું હોય તે કરી નાખવાનું જ રહે છે. નામદાર બાદશાહ તરફથી રોજ તાકીદના ખરીતા આવે જાય છે. ગળે ફાંસો તો પડી ચૂક્યો જ છે; દોરીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેંચવાનું જ હવે બાકી છે.'

ખાનના આ અંતિમ ઉદ્‌ગારો સાંભળતાં જ ખંડોજીનું લોહી ગરમ થયું; મગજની ધમનીઓ વેગભેર દોડવા લાગી. પણ પથ્થર તળે હાથ ચંપાયો હોય ત્યારે ખરી કુશળતા ને યુક્તિપૂર્વક જ તે ખસેડી લઈ શકાય એ હકીકત ખંડોજી બરોબર જાણતો હતો. તેણે સંયમ જાળવી લીધો.

ખાને આગળ ચલાવ્યું: 'ખંડોજી સરદાર! બાદશાહ સાથે નિમકહરામી કરવાથી મને શો લાભ થાય તેમ છે? પાંજરામાં સપડાયેલ ઉંદર ભાગી ગયો એમ બાદશાહ સલામતને હું જાહેર કરું, તે તેઓ કદી માને ખરા? તમે ઔરંગઝેબ બાદશાહને એટલા ભોળા સમજો છો?'

'ખાનસાહેબ! બાદશાહને શો જવાબ પાઠવવો એ તો આપે જ વિચારવું રહ્યું. ફાંસીની સજા થયેલ આદમીની સ્ત્રી ન્યાયધીશ પાસે જાય, તે ન્યાય માગવા નહિ પણ અખંડ હેવાતન માગવા જ જાય!'

'એમ માગનાર સ્ત્રી પણ સતી જ હોવી જોઈએ, હો!'

'ખાનસાહેબ! હું સતીની બધી યાતનાઓ સહન કરવા તૈયાર છું! મારા દેશ ખાતર, મારા માલેક ખાતર હું જલતી ચિતા પર ચડી જવા આતુર છું! ખાનસાહેબ! જીંજીનો કિલ્લો આપને હસતે મુખે અમે સોંપી દેવા તૈયાર છીએ; માત્ર મહારાજા રાજારામ મહારાજને આપે સુખરૂપ છટકી જવા દેવા જોઈએ.'

'એ તો એવું છે કે, જેવું કામ તેવા દામ! ખંડોજી સરદાર! તમે એવી માગણી કરી રહ્યા છો કે જેના બદલામાં તમારે ભારે આકરી કિંમત ચૂકવવી પડે. તમે એનો વિચાર કર્યો છે?'

'એની કિંમત મારું પોતાનું બલિદાન હોય તોપણ તે ખુશીથી આપવા હું તૈયાર છું, ખાનસાહેબ! ખંડોજીની ગણાય એવી દુનિયામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે હું મહારાજ રાજારામના જીવતદાન ખાતર કુરબાન ન કરું!'

એ જ ક્ષણે ખાનને પોતાની વહાલી બેગમ ગુલાબની માગણી સાંભરી આવી. ખંડોજીને સાંકડમાં લેવાનો આ મુદ્દો બહુ સરસ છે એમ માની ખાને કહ્યું: 'ખંડોજી સરદાર! જરા વિચાર કરીને બોલજો હો?'

'સાહેબ! એમાં વિચાર શા કરવા'તા? માલેક ખાતર હાથમાં લીધું માથું લઈને જ આ સેવક ફર્યા કરે છે. વિચાર કરવો હોય તો તે માગણી કરનારે જ કરવાનો રહે છે!'

'તો મારી શરત સાંભળી લ્યો! તમારે ત્યાંના કોઈ ખાનદાન કુટુંબની આઠ-દસ વર્ષની કન્યા તમે લાવી આપો એટલે તમારા માલેકને અમે ખુશીથી કિલ્લામાંથી છટકી જવા દઈશું.'

'બસ, આટલું જ છે ના?'

'સરદાર! તમો ધારો છો તેટલી સહેલી આ માગણી નથી. તમે ગમે તેની બાળકી ઉઠાવીને લઈ આવશો તે નહિ ચાલે. જેની બાળકી લાવશો તેનું કુળ ખાનદાનિયતભર્યું હોવાની તમારે ખાતરી કરી આપવી પડશે. અને ઉપરાંત એ બાળકીએ બેગમસાહેબને "અમ્મા!" કહી બોલાવી તેને પ્રેમથી ભેટવું પડશે! આવતી કાલ સવાર સુધીની મુદત છે. ત્યાં સુધીમાં તમે આવી ખાનદાન કુટુંબની બાળકી મારે સ્વાધીન કરશો તો તમારા મહારાજ આવતી કાલે રાતના સુખેથી નાસી જઈ શકશે! અમે આવતી કાલે જ સાંજના આખરી હલ્લો કરવાના છીએ એ નક્કી સમજજો!'

* * *

ખંડોજી ઘરમાં દાખલ થાય છે ત્યાં જ બારણામાં જાઈ દોડતી જઈ તેમને ગળે વળગી પડી! અમાસના ઘોર અંધકારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અરુણનો પ્રકાશ ઊભરે અગર તો કાળાડિબાણ આકાશમાં વીજળીનો ચમકારો થાય, તેવું એ દૃશ્ય હતું. ખંડોજીનું અંતર વિષાદથી ઘેરાયેલું હતું; જાઈનું દિલ આનંદથી નાચી રહ્યું હતું.

'બાપુજી! બપોરે તમે ક્યાં ગયા હતા, કહો જોઈએ? મારા વિવાહનું નક્કી કરવા ગયા હતા?'

'હા, બેટા! તને કોણે કહ્યું?'

'તમે બપોરના જ્યારે બહાર જાઓ છો, ત્યારે બાને હું રોજ પૂછું છું. આજે બાએ કહ્યું કે તારા વિવાહનું નક્કી કરવા ગયા છે. પણ બાપુજી! મારે માટે વર શોધો તે ગોરો ગોરો શોધજો, હો?'

'બીજું?'

'અને બીજું એ કે એને લાંબી લાંબી દાઢીમૂછો ન હોવી જોઈએ. પેલા મુલ્લાં હોય છે ના, એમને તો એવી લાંબી લાંબી દાઢી હોય છે! મને તો એ જરા ય નથી ગમતી!' છણકો કરી જાઈએ કહ્યું.

'બહુ સારું દીકરી! અમારી બેનબા માટે દાઢી વિનાનો જ વર શોધી લાવીશ, સમજી?'

'ને બાપુજી! મને પરણાવો પછી તો મારે મારા સાસરે રહેવા જવું પડશે, ખરું? પણ હું તો તમને છોડીને ક્યાયે જવાની નથી! એના કરતાં મારાં લગ્ન ઘરમાં જ કોઈની સાથે કરો તો?'

વિષાદભર્યા દિલમાં પણ જાઈના આવા કાલા બોલ સાંભળી ખંડોજીથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

'બેટા જાઈ! તને એક વાર મેં પેલી ચેલૈયાની વાત કહી હતી, તે સાંભરે છે?'

'એ ચેલૈયા સાથે મને પરણાવવાના છો? તો પછી બા મારું માથું પણ ખાંડણિયામાં નાખીને ખાંડશે, ખરું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બેટા! તું તે વખતે રડીશ નહિ ના?' દર્દભરી સ્વરે પિતાએ પૂછ્યું.

'એક આંસુ ય નહિ પાડું. બાના હાથના સાંબેલાના ઘા પણ મને તો ફૂલ જેવા લાગશે!'

'એમ? ત્યારે તને પન્ના દાઈની વાત યાદ છે, બેટા?'

'એ વાત તો મને બહુ ગમે છે! એણે પોતાના સગા દીકરાને પોતાના રાજાના બાળકુંવરને બદલે તલવાર વડે નજરોનજર કપાઈ જવા દીધો હતો, નહિ? એ બાળકે કેવી અજબ વીરતા દાખવી હતી?'

'સાચી વીરતા એ જ ગણાય, બેટા!' આંસુ ખાળીને ખંડોજીએ જાઈનો વાંસો થાબડતાં થાબડતાં કહ્યું. ખંડોજી વધુ બોલી ન શક્યો. તેણે જાઈને છાતીએ ચાંપી અને ચોધાર આંસુએ એને નવરાવી દીધી!

* * *

સૂઈ ગયેલી જાઈની પાસે માબાપ આંસુ ઢાળતાં બેસી રહ્યાં હતાં. બહાર જેટલો ઘાટો અંધકાર છવાયો હતો તેટલી જ વિષાદની ઘેરી છાયા બંનેનાં હૃદયને આવરી રહી હતી. અંધકારમાં કોઈ તારો ખરી પડે ને ચમકારો કરી જાય, તેમ તેમનાં આંસુ વચ્ચે વચ્ચે દીવાની આછી જ્યોતમાં ચમકી જતાં હતાં. કોઈ વાર ઊંડળી ઊઠતી પવનની આછી લહરી પેઠે તેમના મોં વાટે અસ્પષ્ટ નિસાસા નીકળી જતા હતા.

'આ વિના બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી શું?' પત્નીએ અતિ દીનતાપૂર્વક પૂછ્યું.

'મહારાજને શત્રુને હવાલે થવા દેવાનો જ એક માત્ર ઉપાય છે! એક બાજુ મરાઠાઓના માલેક મહારાજ રાજારામ છે; બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાજુ એક અહીંના ખંડોજીની સામાન્ય કન્યા છે. લાકડાની તલવારે આજે યુદ્ધમાં વિજય સાંપડે છે. અત્યારે પાછી પાની કર્યે ચાલે તેવું નથી. એક વખત જો રાજારામ મહારાજ શત્રુના હાથમાં સપડાયા તો પુણ્યપ્રતાપી મહારાજ શિવાજીએ સ્થાપેલ આ સ્વરાજ-મંદિરનો પાયો જ ઊખડી પડવાનો! પાયાનું એ ચણતર પાકું રહે તે માટે આપણે આપણા પોતાના સંતાનનું બલિદાન આપ્યે જ છૂટકો!'

'નાથ! તમે પુરુષો અમ સ્ત્રીઓની લાગણીને સમજી ન શકો. દીકરી સાજીમાંદી થાય ને કદાચ ને કાળભગવાન એને આપણી પાસેથી ઝૂંટવી જાય, તોપણ આપણી નજરે એ બધું બને છે, આપણે બની શકે તેટલા ઉપાયો કર્યા છે, એટલું ય મનને મનાવી શકાય છે. પરણાવીને પર ઘેર પાડવીએ ત્યારે પુત્રીએ પોતાનો સ્વતંત્ર સંસાર માંડ્યાનો સંતોષ માતા સેવી શકે છે. પણ આ તો નહિ કોઈ સગું નહિ કોઈ લાગણીનું – એવાને દીકરી આપી દેવી—'

જરા વારે ગળું સાફ કરી ફરી પત્નીએ ચલાવ્યું : 'કાલે ઊઠી મારી જાઈ 'બા' કહી છાતીફાટ રડવા લાગશે તેને ત્યાં કઈ માતા છાતીએ ચાંપશે? મારે ઇજાર નથી પહેરવી, સાડી જ જોઈએ, એવો હઠ મારી વહાલી જાઈ કરવા માંડશે ત્યારે એનાં એ લાડ કોણ પૂરાં કરશે? અગિયારશને દિવસે દીકરી દેવદર્શને જવાની હઠ કરશે તો એને કોણ સમજાવશે? ભગવાન રામચંદ્રનાં દર્શનની જેને ટેવ છે એ પીરની દરગાહ પાસે કેમ કરી શિર ઝુકાવશે?'

'તારી વાત તો બધી સાચી છે! પણ જો આપણે સહન કરી લેવાથી દેશનું કલ્યાણ થતું હોય તો એ દુઃખની અગ્નિજ્વાળાઓને આપણે પુષ્પ સમાન વધાવી લેવી જોઈએ, અને ઝેર હોય તો તેને અમૃત ગણીને પી જવું જોઈએ! જો ભગવાન રામચંદ્ર અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

60 / 33 26073 2.1.5

સીતામાતાએ વનવાસનાં દુઃખો વેઠ્યાં ન હોત તો રાવણનું મૃત્યુ અને દુનિયાની મુક્તિ શી રીતે થાત? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જો માતાની કૂખથી વેગળા રહેવાનું અંગીકાર્યું ન હોત તો કંસનો વધ અને એના જુલમમાંથી પ્રજાનો છુટકારો થાત ખરો? દેશ ખાતર તો સતીઓને પોતાનાં સૌભાગ્યચિહ્નો ખોવાં પડે છે, અને પતિઓને પોતાની વહાલી પત્નીઓને ભેટવાને બદલે શત્રુઓની તલવારને પુષ્પમાળાઓ ગણી ગળે પહેરી લેવી પડે છે, અને માબાપોને પોતાના વહાલા પુત્રોને જાતે હોમવા પડે છે —' ખંડોજીની જીભ આગળ ઊપડી ન શકી.

પતિપત્ની બંને સામસામે જોઈ રડવા લાગ્યાં. આંસુઓની એ ગંગા-યમુનાનાં જળનું સિંચન જાઈના કપાળ ઉપર થતાં જ તે જાગી ગઈ.

'બા! બાપુજી! તમે કેમ રડો છો?'

પણ કોઈએ કશો જવાબ ન આપ્યો. કારણ ન સમજાયાથી જાઈ પોતે જ ડસડસી રહી.

* * *

'ખાનસાહેબ! આપની શરત પ્રમાણે આ કન્યાને હાજર કરી છે. આપ બેગમસાહેબને બોલાવો તો તેમને એ સોંપી દઉં અને હું કરારમાંથી છૂટું.' ખંડોજીએ વિરક્ત ભાવે કહ્યું.

'સરદાર સાહેબ! હું ગમે તેની છોકરીનો સ્વીકાર નહિ કરું તે જાણો છો ના?'

'આપ બેગમસાહેબને બોલાવવા કૃપા કરશો? એમની રૂબરૂ જ બધી બાબતોનો ખુલાસો થઈ જશે.'

ગુલાબ બુરખો પહેરી શમિયાનામાં હાજર થઈ.

તુરત ખંડોજીએ કહ્યું: 'બેગમસાહેબ! આ છોકરીને આપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વીકારી લ્યો. હું ખાતરી આપું છું કે એ દીકરી ખાનદાન ઘરનું જ ફરજંદ છે.'

'એ ખરું. પણ કન્યાને અમને સોંપતી વેળા એનાં માબાપનું દિલ દુભાવું ન જોઈએ. તમારો સ્વાર્થ સાધી લેવા ખાતર તમે એ છોકરીને એનાં માબાપની મરજી વિરુદ્ધ ઉઠાવી નહિ લાવ્યા હો એની શી ખાતરી?' ખાને કહ્યું.

'પણ અમારી દીકરીને અમે રાજીખુશીથી આપતાં હોઈએ, પછી આપને શી હરકત છે?' ખંડોજીના જવાબમાં તેની પત્નીએ પણ માથું ઝુકાવી ટેકો આપ્યો.

'હેં! તો શું આ આપની કન્યા છે?' નવાઈ પામી ખાને સવાલ કર્યો.

'હા જી! એ મારું પોતાનું જ ફરજંદ છે!'

'તમારા પોતાના બાળકને બીજાને આપી દેવાની નિર્દયતા તમે શી રીતે દાખવી શકો છો? તમારા દિલમાં શું કશી લાગણી જ નથી?'

'ખાનસાહેબ! અમારા દિલમાં લાગણી તો ભરપૂર છે; પણ પોતાનાં સુખો જ જેમાં સમાઈ શકે એવું એ દિલ સાંકડું નથી! દીકરીના પ્રેમપાશને તોડી નાખી જો હું આજે આપને એ સોંપી ન દઉં તો રાજારામ મહારાજનો છુટકારો થઈ શકે તેમ નથી. મારા હૈયા સાથે હું મારી વહાલી પુત્રીને સદા ય ચાંપી શકું એટલા અંગત સ્વાર્થ ખાતર મારા દેશબાંધવોના દિલ પર નિરંતર પરતંત્રતાની છૂરી ફર્યા કરે એ વ્યાજબી ગણાય ખરું? ખાનસાહેબ! આપ અમારા ભક્તિભાવને પિછાની શક્યા નથી. ભગવાનને ભક્તિભાવે ચડાવેલું ફૂલ બીજે દિવસે નિર્માલ્ય બની નકામું થઈ જાય છે; પણ તેથી સારામાં સારું ફૂલ ભગવાનને ચડાવતાં અમે કદી પાછા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ હકીએ !'

'પણ તમે તો તમારી દીકરીને એક પરધર્મીને હાથ સોંપો છો. એ શું ઓછી નિષ્ઠુરતા છે ? તમને એ છાજે છે ખરું ?'

'ખાનસાહેબ ! અમારા ધર્મમાં કન્યાદાનનું પુણ્ય ઘણું મોટું ગણાય છે. વળી અમે મરાઠાઓ તો એક જ ધર્મને પિછાનીએ છીએ : દેશની ખાતર ગમે તેવો સ્વાર્થત્યાગ કરતાં પાછી પાની ન કરવી ! હું આપને મારી પુત્રી સોંપું છું ત્યારે પણ હું એ જ ધર્મ-ભાવનાથી પ્રેરાયો છું !'

'પણ સરદાર ! એક બીજી વાત છે. તમારી દીકરીએ અમારે ત્યાં રાજીખુશીથી રહેવું પડશે !"

'એમાં સવાલ જ નહિ. બેગમસાહેબ એનાં જન્મદાતા મા છે એમ સમજીને જ દીકરી આપને ત્યાં રહેશે.' અને પછી જાઈને ઉદ્દેશી ખંડોજીએ ઉમેર્યું : 'બેટા ! ચેલૈયાની પેઠે તું ખાંણિયે ખંડાવા ખુશી છો ના ?'

'જરૂર, બાપુજી ! હું આપની જ દીકરી છું.'

'જા બેટા ! તો બેગમસાહેબ પાસે જઈને એમને "અમ્મા" કહી બોલાવ જોઈએ ?'

ઘડીભર જાઈ સ્તબ્ધ બની; તેનું દિલ ઢચુપચુ થતું લાગ્યું. પોતાનાં માબાપની સામે તેણે વારા ફરતી નજર ફેરવી. બંનેની આંખો સાવ ભાવશૂન્ય હતી. તેણે કરુણાભર્યા અવાજે પુકાર કર્યો : 'બાપુજી !'

આંખમાં આંસુ સાથે ખંડોજીએ ખાન તરફ આંગળી બતાવી, અને જરા વારે ગળું સાફ કરી કહ્યું : 'હવે તારા બાપુજી પેલા રહ્યા !'

જાઈએ ફરી ગદ્‌ગદ્‌ સ્વરે સાદ દીધો : 'બા !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાથી બોલી ન શકાયું. સજળ નેત્રે ધ્રૂજતા હાથે તેણે ગુલાબ બેગમ તરફ માત્ર આંગળીથી ઇશારો કર્યો. ને બેચાર ક્ષણો પસાર થયા પછી ઉમેર્યું : 'હવે તો બેગમસાહેબ જ તારાં અમ્મા છે !'

આખરે જાઈએ હિંમત કરી. બે ડગલાં બેગમ તરફ આગળ વધી તેણે તેના સામે જોઈ સાદ દીધો : 'અમ્મા!' અને પછી દોડીને ગુલાબને બાઝી પડી.

બેગમને હૈયે માના હેતનાં અમી છૂટ્યાં. તેણે જાઈને પોતાની છાતીએ ચાંપી આંસુથી ભીંજવી દીધી !

બેગમ અને ખાને ખંડોજી અને તેની પત્નીના સામે નજર નાખી. બંનેની આંખે આંસુનાં પૂર હતાં—પણ એ આંસુ હર્ષનાં હતાં. પોતાના માલેક રાજારામ મહારાજને મુક્તિ અપાવ્યાનો આનંદ તેમની આંખો વાટે ઊભરાઈ રહ્યો હતો !

૧૯૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝબલું

નવી ઊઘડેલી સીલાઈની દુકાનનાં પગથિયાં ચડી હું અંદર ગઈ. સામેના કાચના કબાટે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. ખરું તો તેમાંના એક ઝબલાએ મને આકર્ષણ કરેલું. એટલું સારું હતું કે મારી સાથે પેલાં મસ્કરાં પોસ્ટમાસ્તરનાં વહુ નહોતાં; નહિ તો જરૂર મને સંભળાવત: 'વાહ માલતીબેન! અત્યારથી જ? હજુ હમણાં જ હાથ ચોખ્ખો નહોતો ત્યાં જ ઝબલાની શોધમાં પડ્યાં?'

પોસ્ટમાસ્તરનાં વહુની જીભ હાથ ન રહે તેવી હતી! એ ઝબલું હું શા માટે નીરખીને જોઉં છું તેનું કારણ જાણવા પણ તે રોકાત નહિ.

ખરી વાત એમ હતી કે કબાટમાં શોભા માટે ગોઠવેલાં બધાં કપડાં છેક છેવટની ફેશનનાં હતાં; માત્ર એ ઝબલું જ એમાં જુદી ભાત પાડતું હતું: ગુલાબનાં ફૂલોની છાબડીમાં વચ્ચે એક પીળી કરેણનું ફૂલ જુદું તરી આવે તેમ! બીજાં બધાં કપડાં—બ્લાઉઝ વગેરેના રંગો આછા ખીલતા અને કુમાશભર્યા હતા, પણ પેલા ઝબલાના રંગો? ભાગ્યે જ નજરે ચડે તેવી કપાળમાંની કંકુની ટીલડી સામે આખે કપાળે પિયળ કાઢી હોય તેવો એ દેખાવ હતો.

એક શિક્ષિત બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએ સીલાઈની દુકાન માંડેલી સાંભળીને હું આજે ખાસ એ જોવા આવી હતી. પણ પેલું ઝબલું જોયા પછી—

હું ઝબલા તરફ તાકીને જોઈ રહી હતી ત્યાં તો અંદરના ભાગમાંથી દુકાન માંડનારાં બહેન બહાર આવ્યાં. મને જોઈને કહે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અંદર આવો ને?'

એ જ શબ્દો હતા, પણ એ બોલનારના મોં પર એટલી વારમાં પણ આછું ભાવભર્યું સ્મિત ચમકી ઊઠ્યું. બહેનનો વર્ણ તો આમ શ્યામલ હતો, પણ એનાં મોં પરનું સ્મિત—

એમણે આગળ ધરેલી ખુરશી પર બેસતાં બેસતાં મેં સામેના તળાવ તરફ જોયું. શાંત નીલા જળ ઉપર એક કમળ ડોલી રહેલું દેખાયું.

'હજુ તો ગઈ કાલે જ આ દુકાન માંડી છે!'

'કેટલાં ઘરાકો—કહું કેટલી બહેનો આવી ગઈ?'

'તમારી જ બોણી થાય છે, બહેન! હજુ સુધી કોઈ બહેન આ પગથિયાં ચડી નથી.' હસીને એ બહેને જવાબ આપ્યો.

'પુરુષો આવેલા ખરા?'

'પુરુષોનો તો કાલથી જાણે અહીં મેળો ભરાય છે! રસ્તે જતાં આવતાં દરેક જણ આ પાટિયું વાંચે છે ને જોવાને બહાને દુકાન સામે જ ઊભો રહી જાય છે!'

'એ પુરુષોને કદાચ એમ લાગ્યું હશે કે અહીં ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ જ સાક્ષાત્ ઊતરી પડ્યાં હશે...' પણ મેં તેટલેથી જ જીભ વાળી લીધી. હું નાનપણથી મુંબઈમાં જ મોટી થયેલી...મારી મશ્કરીની ઢબ આ બાઈ સમજી શકે તો ઠીક, નહિતર વળી ઊંધું જ વેતરાય એવો મને વહેમ પડ્યો, ને મેં આગળ બોલવાનું માંડી વાળ્યું.

મેં ફરી તળાવ તરફ નજર ફેંકી. સૂર્યનાં કિરણોમાં એનું પાણી ચમકારા કરતું હતું. એ જ તરેહની ચમક મેં એ બહેનની આંખોમાં પણ જોઈ.

બહેને મને પૂછ્યું: 'આપની સલાહ લેવાનું મન છે. મને ભય છે કે...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શાનો ભય છે?'

'આ ગામમાં મારા જેવી સીવણકામ કરી પેટગુજારો કરનારી બાઈનું નભશે કે નહિ?'

'એનું એમ છે, બહેન!' મેં ખુલાસો કરવા માંડ્યો, 'કે સાધારણ રીતે સઈની સાંજ અને મોચીની સવારનો કદી અંત જ આવતો નથી. તમે જો તમારું કામ સહુને સાચો વાયદો કરીને વખતસર કરી આપતાં જશો તો તમને જરા ય વાંધો નહિ આવે!'

'કામ તો વખતસર જ આપીશ. તમારા જેવાની ઓળખાણ થઈ છે તો ધીમે ધીમે...'

'હા, પણ તમે તમારું નામ તો કહો?'

'મારું નામ?' અને એટલા શબ્દો સાથે જ એ બાઈના ચહેરા પર એક ઊંડી ગભરામણ પથરાઈ ગયાનું હું જોઈ શકી. એ વેદના કોઈ દુ:ખદ સ્મૃતિની હોય એવી—અજાણે કોઈના જખમાયેલા ભાગને દુખવીએ તેવી મને લાગી. પણ તુરત જ એ બહેને સ્વસ્થતા ધારણ કરતાં જવાબ આપ્યો: 'મારું નામ સુમતિ.' અને વાતને જાણે નવે રસ્તે વાળવી હોય તેમ સામેથી તેણે પૂછ્યું: 'વારુ, પણ તમારે શું જોઈએ છે, તે તો પૂછવાનું જ હું ભૂલી ગઈ! પોલકું સિવડાવશો કે બ્લાઉઝ ગમે છે? કે કાંઈ તૈયારમાંથી લેશો?'

ખરું જોતાં અત્યારે કશું ખરીદવાને અગર સિવડાવવાને ઇરાદે હું આવી નહોતી. પણ ખાલી હાથે જવું મને શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધનું અને અજુગતું લાગ્યું. કશુંક લેવાનો હું વિચાર કરતી સામે નજર કરું છું ત્યાં જ પેલા ભડકામણા રંગોવાળા ઝબલા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. અને કશો વધુ વિચાર કર્યા વિના—કદાચ ઝબલાની વિચિત્રતાથી ખેંચાઈને જ હશે, મેં એ ઝબલા સામે આંગળી ચીંધી કહ્યું: 'મને આ ઝબલું આપો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુમતિબેનને જવાબ આપતાં સહેજ વાર લાગી એટલે સહેજે મેં તેમના સામે જોયું. તેમની આંખો સજળ થયેલી હું જોઈ શકી. પોતાના એકના એક બાળકના સ્મરણ તરીકે જ એ ઝબલું કદાચ એણે સાચવી રાખ્યું હોય તો? હું વધુ કશું પૂછવા જતી હતી ત્યાં એણે જ કહ્યું: 'માફ કરજો, બહેન! એ ઝબલું વેચવાનું નથી. રોજ મારી નજર સામે રહ્યા કરે એટલા સારુ જ મેં એને કબાટમાં ગોઠવી રાખ્યું છે. બીજું જે કહો તે કાઢી આપું!'

*   *   *

ધીરે ધીરે મારે અને સુમતિબેનને સારાં બેનપણાં જામ્યાં. બાઈ ખરેખર અતિશય સરલ સ્વભાવની અને મળતાવડી હતી. અને નસીબ પણ જાણે સદ્‌ભાવી માણસની જ પાછળ પડે છે! બાઈને એના પતિએ ત્યજી દીધી હતી; બિચારીનો ખોળો પણ ભરાયો નહોતો! ભાઈએ થોડા દિવસ આશરો આપ્યો પણ આખરે ભોજાઈના ત્રાસથી થાકીને સિલાઈકામ શીખી લીધું, અને—

સુમતિબેન પાસેથી આ બધી માહિતી મળ્યા પછી પેલા ઝબલા અંગેની મારી કુતૂહલતા ઊલટાની વધતી ચાલી.

બાઈનો ખોળો જ ભરાયો નહોતો! અને અન્ય કોઈના બાળકનું ઝબલું પોતે સંભારણા તરીકે કોઈ સાચવી રાખે એવું તો બને જ ક્યાંથી? એક વાર અતિશય કડકડતી ઠંડીના દિવસોમાં એક ભિખારણ દુકાન સામે આવી ઊભી રહી. ખોળામાં એક નાનું બાળક શરીરે કશું પહેરાવ્યા વિનાનું હોઈ ધ્રૂજતું હતું. એણે કાલાવાલા કરી સુમતિબેન પાસેથી એક ઝબલું માગ્યું. હું હાજર હતી. કબાટમાંથી એક ઊંચી જાતનું રેશમી ઝબલું કાઢીને એમણે એ ભિખારણને આપ્યું, પણ પેલું વિચિત્ર રંગનું ઝબલું તો કબાટમાં એના અસલ સ્થાનને જ શોભાવી રહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનેક વાર એ પોતાની જીવનકથની મને કહી સંભળાવતી. પણ એકેય વાર એ વાતમાં પેલા ઝબલાનો ઉલ્લેખ સરખો આવતો નહિ. એ ઝબલા પાછળ શો છૂપો ઇતિહાસ હશે તે જાણવાની મારી ઇંતેજારી આથી ખૂબ વધતી ચાલી. એમાં વળી પોસ્ટમાસ્તર સાહેબનાં વહુએ મને ખબર આપ્યા કે સુમતિબેન દરેક મહિને કોઈ બાઈના નામથી પાંચ રૂપિયા મનીઓર્ડરથી કાયમ મોકલી આપે છે. પછી તો પૂછવાનું જ ક્યાં રહ્યું? દર મહિને આ બાઈ કોને પૈસા મોકલતી હશે? પેલી બાઈને એણે પોતાનું બાળક સાચવવા તો નહિ આપ્યું હોય? એ બાળક...કશાક વહેમને કારણે તો સુમતિબેનને એમના પતિએ તરછોડ્યાં નહિ હોય? વાત બહુ ચોળાય નહિ એટલે કોઈ અજાણ્યા ગામમાં પોતાનું બાળક કોઈને સાચવવા આપ્યું હશે, એને દર મહિને ખરચના પૈસા એ મોકલતી હશે, અને બાળકના સંભારણા તરીકે આ ઝબલું એણે સાચવી રાખ્યું હશે, એમ તો નહિ હોય?

અને નિકટનું માણસ જેટલું ખરાબ કલ્પે એટલું ભૂંડું તો શત્રુ ય ન કલ્પે! એક રીતે સુમતિ મારી બેનપણી હતી. એના વિષે આવા વિચિત્ર–ઊંધા ખ્યાલો મારા મનમાં આવે એ વાજબી ન ગણાય એ હું બરાબર સમજતી તો હતી જ. પણ મને વારેવારે પેલું ઝબલું સાંભરી આવતું અને થઈ આવતું—

મારા મનમાં શો વિચાર આવતો તે જાહેર કરવાની આવશ્યકતા થોડી જ છે? ઊભી વાટે કોઈ ખડ વાવવા જતું નથી; વરસાદ આવે ને આપોઆપ તે ઊગી નીકળે. એવા મોટા ખડવાળી વાડની ઓથે લાંબા લાંબા સાપ પણ સંતાઈ રહે તે ગમે ત્યારે ડંખે—

અનેક વિચારોથી પ્રેરાઈ વચ્ચે થોડા દહાડા મેં સુમતિબેનને ત્યાં જવાનું બંધ કરી દીધું. પણ પછી તો એક દિવસ એણે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને તેડાવી, પછી ના કેમ પડાય?

દુકાને જઈને હું જોઉં છું તો સુમતિબેનની આંખે આંસુની ધાર ચાલી છે. સામે જ પેલું ઝબલું અને એના પર એક કાગળ પડ્યાં હતાં. મારા દિલમાં ધ્રાસકો પડ્યો! ઘણુંખરું પેલી બાઈને સાચવવા આપેલું સુમતિબેનનું બાળક આ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળ્યું હશે એમ મેં માની લીધું. કુતૂહલ સાથે બેનપણી પ્રત્યેની હમદર્દીએ મારા અંતરમાં અસ્વસ્થતા આણી. જાણે કોઈ કરુણાન્ત નાટક હું જોઈ રહી છું એવો મને અનુભવ થયો.

મને જોતાં જ આંખો લૂછતાં લૂછતાં સુમતિબેને પૂછ્યું: 'માલતીબેન! હમણાં કાંઈ બહુ મોંઘાં થયાં છો!'

હું શો જવાબ આપું? રોઈ રોઈને એની આંખો સૂઝી ગઈ લાગતી હતી. હું એની સામે નજર માંડી ન શકી. સુમતિબેને જ ઝબલા પર પડેલો કાગળ ઊંચકી મને આપ્યો. મેં એ મનમાં મનમાં જ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. પત્ર એના ભાઈ તરફથી આવેલો હતો. લખ્યું હતું: 'આપણી સામે જ રહેતી પેલી કાશી ધોબણ ચાર દિવસ પડેલાં જ ગુજરી ગઈ છે. ઘરડું – ખર્યું પાન હતી બિચારી!...'

કાગળમાં દુ:ખ ઉપજાવે તેવી હકીકત કોઈ હોય તો આટલી જ હતી. મેં એ કાગળ સુમતિબેનને પાછો આપ્યો, અને લાગણી દર્શાવવા એ ઝબલું હાથમાં લઈ મેં તે આમતેમ ફેરવી જોવા માંડ્યું.

સુમતિબહેનના ચહેરા પરથી હું એટલું તો પામી જ ગઈ હતી કે તે કશુંક મને કહેવા માગે છે; છતાં મેં ઉત્સુકતા દર્શાવી નહિ. જરા વારે આંખો લૂછી તેમણે કહ્યું: 'માલતીબેન! સાચો પ્રેમ દુનિયામાં ક્યાંઈ દેખ્યો છે? દુનિયામાં ક્યાંઈ દેવ દીઠા છે? હું કહું છું આ દુનિયામાં જ સાચો પ્રેમ પણ હોય છે, અને દેવ પણ હાજરાહજુર હોય છે. પણ – પણ દેવમંદિરમાં બેસાડેલા પથરા પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે પુષ્પો ચડાવીએ છીએ અને બહાર બગીચામાં ખીલેલાં પુષ્પો પર પથરાઓ ફેંકીએ છીએ!'

કેવું વિચિત્ર કથન છે! એનો જવાબ પણ શો હોય?

સહેજે મારી નજર સામેના તળાવ પર ઢળી. એક છોકરો વારે વારે પાણીમાં ડૂબકી ખાઈ ઉપર આવતો હતો. મને લાગ્યું કે તળાવમાં તળિયે કોઈ ડૂબી ગયેલી ચીજ—કદાચ ઘડો હશે—તે શોધતો હોવો જોઈએ.

મેં સુમતિબેન તરફ જોયું. એ પણ જાણે પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરી કશું શોધી રહ્યાં હોય એવો ભાસ થયો.

'માલતીબેન! મારા પર નારાજ નહિ થાઓ એમ હું માનું છું—માગું છું. આજ સુધી કોઈની પાસે મેં હૈયું ખોલ્યું નથી. કોઈને આ વાત મેં કરી નથી, પણ કાશી ચાલી નીકળી અને—' જરા આંખો મીંચી વળી તેમણે ચલાવ્યું: 'દિલમાં શું થાય છે તે કેવી રીતે કહી બતાવું? દૂધ ઊભરાઈ ન જાય તેટલા માટે ઉપર પાણી છાંટવામાં આવે, તેમ આજ સુધી મેં મારા મનને ઘણું વાર્યું, ઘણી હિંમત રાખી. પણ હવે એ કશું નથી કરતું, માલતીબેન! કાશી ચાલી નીકળી...' અને એટલું બોલતાં બોલતાં ફરી સુમતિબેને ઠૂઠવો મૂક્યો.

ઘર સામે રહેતી એક સામાન્ય ધોબણ ગુજરી જાય તેની ખાતર સુમતિ આમ હૈયાફાટ રડે એવું શું કારણ હશે તે કોઈ રીતે મારી કલ્પનામાં આવતું નહોતું. પણ વરસાદની ધારા તેમ જ અશ્રુની ધારા ધારે વખતે ખાળી શકાતી જ નથી!

મેં સુમતિબેનને હૈયું ખાલી કરવાની તક આપી.

ચિત્તની સ્વસ્થતા મેળવ્યા પછી થોડી વારે તેમણે કહેવા માંડ્યું: "માલતીબેન! હું નાની હતી ત્યારે જ મા મને એકલી મૂકીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરવારી ગઈ હતી. એમ કહો તો ય ચાલે કે છેલ્લી ઘડીએ બાએ મારી સોંપણ આ કાશીને જ કરી હતી. ખરું પૂછો તો અમારે ને એને શો સંબંધ? નહિ કશું સગપણ કે નહિ નાતજાત! પણ મને નવરાવવી, ધોવરાવવી, મારું માથું ગૂંથવું, મને ફોસલાવી પટાવીને જમવા બેસાડવી, માંદી હોઉં તો પોતાના પડખામાં સુવાડવી: નાનપણમાં માનાં બધાં મારાં આસવતાં આ કાશીએ જ કરેલાં!

"પરણીને હું સાસરે જવા નીકળી. કાશીની આંખે એ વખતે શ્રાવણ ભાદરવો ચાલેલા. જાન ઉઘલાવતી વેળા હું એને પગે પડવા ગઈ. છેડાછેડી બાંધેલી એમની ઉપરણીને હું નીચી નમી ત્યારે સહેજ આંચકો લાગ્યો. મેં પાછું વાળી જોયું, ને એમના ડોળા દેખી હું તો ડઘાઈ જ ગઈ! તેમણે મોં બગાડી સંભળાવ્યું: 'હજી પેલી ઝાડુવાળીને પણ પગે લાગવું બાકી રહ્યું હોય તો તે ય કરી લે!' સાસરીમાં પગ દેતા પહેલાં જ મારા પર આ પ્રથમ ફટકો પડ્યો! અને પછી તો...હૃદય ઉપર આઘાતો ઉપર આઘાતો પડ્યે જ ગયા! લોકો કૂતરાંનાં ગલુડિયાંને પણ હેત અને મમતાથી પાળે છે! પણ પરણીને ઘેર આણેલી પારકાની પુત્રી—જાણે માતાને ભોગ ધરવા આણેલી બકરી જ ન હોય!

"હું જરા શામળી છું. પણ સાસરીમાં પગ દેતાં જ વેણ સંભળાયાં: 'હવે આપણે કોલસાની ગુણ ખરીદવાની જરૂર નહિ રહે, હો!' તો કોઈ વળી મારી કંકુની ટીલડી કરવાની રીત પર મોં મચકોડવા લાગ્યું. ભૂલથી કોઈ વાર સહેજ આડું વેણ નીકળી ગયું તો એની જ પડ પખવાડિયા સુધી ચાલ્યા કરે! આવી તો અનેક વાતો હોય. પંદરસોળ વરસની હજુ માવતરેથી પહેલી જ વાર બહાર નીકળતી હું કિશોરી હતી. પણ નાનેથી મોટાં અને ઘરડાં તેમ જ ડોસાંડગરાં પણ નવી આવેલી વહુનો શિકાર કરવા જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકપગે ખડાં રહેતાં!

"આ બધા શિકારીઓમાંથી છૂટીને આશરો મેળવવાનું સ્થાન કોઈ હોય તો પતિનું! પણ એઓ તો કાન હોવા છતાં કશું સાંભળતા નહિ અને મોં હોવા છતાં એક અક્ષરે ઉચ્ચારતા નહિ! આખરે ખૂબ ત્રાસી, થાકી, મેં ભાઈને કાગળ લખ્યો. ભાઈ બિચારો કાગળ મળતાં જ દોડ્યો આવ્યો ને મને પિયેર તેડી ગયો.

"હું પિયેરમાં ભાઈને ઘેર આવી ત્યારે કાશી પોતાના દીકરા સાથે ક્યાંક બહારગામ રહેવા ગઈ હતી. પણ ભાઈ મને તેડવા ગયો છે એ ખબર તેને મળી ગયેલા. મારા મનમાં પણ માતા જેવી કાશીને ગળે વળગી ક્યારે હૈયું હળવું કરું એમ થયેલું; પણ કાશી જતી રહી હતી, ને મારી મનની મનમાં જ રહી.

"પિયેર આવ્યાં એક મહિનો થયો, બીજો થયો, ત્રીજો પણ ચાલ્યો. પણ એમના તરફથી કશો કાગળપત્ર નહોતો. મને પછી ખબર પડ્યા કે મને તેડી આવ્યા પછી ભાઈએ એમને ખૂબ કડક કાગળ લખ્યો હતો. સાસરેથી મને કોઈ તેડવા આવ્યું નહિ કે બોલાવવાનો કાગળ પણ ત્રણ મહિનામાં ન આવ્યો, એટલે મારી હિંમત છૂટી ગઈ. મને એમ પણ થતું કે સાસરે જવામાં લાજ શી? તેડાવે નહિ તોપણ શરમ રાખ્યા વિના મારે જાતે જ જવું એવા નિર્ણય ઉપર આખરે હું આવી. પણ હું સાસરે જવા તૈયારી કરતી હતી તે જ દિવસે ભાઈ ઉપર એમનો કાગળ આવ્યો. કાગળ સાવ ટૂંકો હતો. તેમાં લખ્યું હતું: 'બાની ખાસ મરજીને લીધે અને મારા સુખની ખાતર મેં બીજાં લગ્ન કરી લીધાં છે. હવે તમારી બેનને અહીં મોકલવાની તસ્દી લેશો નહિ. ખાધાખોરાકીના—'

"કાગળમાં આગળ શું લખ્યું છે તે મેં કદી વાંચ્યું નથી! એ કાગળનો શબ્દેશબ્દ – ખરું પૂછો તો એ કાગળ કલમથી લખા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગેલ નહોતો; એ અક્ષરો પણ નહોતા; ધગધગતા તાવેથાના મારે કાળજે દીધેલા એ ડામ હતા!

"માલતીબેન! બનવાજોગ છે કે સાસરીમાં મેં શરૂમાં બોલવા ચાલવામાં ભૂલ કરી હશે; હું એની ના નથી પાડતી. પણ ભૂલ શું મેં એકલીએ જ કરી હશે? એક હાથે કદી તાળી પડી જાણી છે? એક જ મંજીરું કદી વાગે નહિ. અને વાત પણ સાચી છે કે માટીના ઠામ સાથે પિતળનું ઠામ અથડાય તો એમાં માટીનું જ ઠામ ફૂટે!

"લખે છે: 'બાની ખાસ મરજી!' પૂળો મૂકો એ મરજીમાં! બળતાને ઠારવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ ઊલટાનું અંદર ઘી હોમવાના ધંધા કરનારી આવી સ્ત્રીઓ શું માવડીઓ ગણાય? ખુદ પોતાની દીકરીને માથે જ આવો વખત આવી પડ્યો હોત તો? તો એ માવડી જમાઈને આખો ને આખો ફાડી ખાત!

"કહે છે: 'મારા સુખની ખાતર મેં બીજા લગ્ન કરી લીધાં છે!' માલતીબેન! એવું થઈ જાય છે કે કહેવાની વાત નહિ. પહેલી વારના પરણેતરમાં આમ પૂળો મૂક્યો ને હવે બીજી વારનાં લગ્ન માણવાં છે! ભણેલા-ગણેલા પુરુષોની અક્કલ શું બધી પરીક્ષાના પેપરોમાં જ વપરાઈ જતી હશે. તે બાકી કશું રહેતું નહિ હોય! 'મારા સુખની ખાતર!' એમને સુખની લાલસા સમાતી નથી, ને મારું સુખ?—માલતીબેન! કોઈ બીજી રીતે મેં મનને કામે લગાડવાનો વિચાર કર્યો પણ હું ભણેલી નહોતી. એમનાથી દસ વરસે નાનાને કશું સુખ ન જોઈએ, ને એમનો તો સુખ વિના જીવ જાય! એક કાચી કુંવારી છોકરી: જેને ઘર વિના બીજી કોઈ દુનિયા નથી: પણ એના સંસારસુખનો કોઈ વિચાર કરે છે? એ સુખમાં પૂળો મુકાય તો ય વાંધો નહિ, જ્યારે દુનિયામાં ચોમેર જેને ફરવાહરવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છૂટ છે એવા પુરુષને એક ન મળે તો બીજી સ્ત્રી પણ જોઈએ જ! દેવ-બ્રહ્મણોની સાખે એમણે મારો હાથ ઝાલ્યો હતો; પણ આજે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દેવને નિવેદ વિના બીજું કશું દેખાતું જ નથી ત્યાં શું થાય?

"માલતીબેન! હૈયામાં એવી તો અગન બળે છે કે વાત નહિ! એક વાર તો એમ થઈ આવ્યું કે ગમે તે પરપુરુષની સાથે ચાલી નીકળવું! ફલાણાની પરણેતર આવી નીકળી એવો ભવાડો થાય તો થવા દેવો! પણ બીજાનો ભવાડો કરવા જતાં, પોતાનું નાક વાઢી બીજાને અપશુકન કરવા જતાં, પહેલાં પોતાનું જ નાક વાઢી નાખવું પડે ને પોતે જ હાંસીપાત્ર થવું પડે! આગબોટમાં ફેર ચડે ત્યારે ઘણાંને લોહીની ઊલટીઓ થાય છે. માલતીબેન! હું પણ આ સંસારરૂપી આગબોટમાં ચક્રાવે ચડી છું! સંસારને કવિઓ સાગરની ઉપમા આપે છે તે કાંઈ ખોટું નથી.

"એ આખી રાત મારું મગજ ભમ્યા કરતું હતું. કાચની ચીમનીને બહુ ગરમી લાગે ત્યારે તેમાં તડ પડે છે, ખરું? મારી પણ એવી જ દશા થઈ હતી. વહેલી સવારે હું પથારી છોડી ઊભી થઈ, ને ધીરે રહી ખડકી ઉઘાડી. અમારા ઘરથી નદી બહુ દૂર નહોતી. મનમાં ગાંઠ વાળી હતી કે હવે પા કલાકમાં જ બધી આગ હોલ-વાઈ જશે!

"પણ મેં સડક પર પગ દીધો તે જ વખતે કાશીની ખડ-કીનું કમાડ ઊઘડ્યું. ભળભાંખળું થયું હતું. એ ખડકી ઉઘાડનારે મને જોઈ હશે. ધીરે ધીરે એ માણસ આગળ વધ્યું. નજીક આવતાં જ હું ઓળખી ગઈ કે એ તો કાશી હતી! પાસે આવતાં જ તે બોલી ઊઠી: 'ક્યાં ચાલી મારી દીકરી! અત્યારે તો મીઠી નીંદર કરવાની વેળા છે, ને તું ક્યાં ચાલી?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું ક્યાં જતી હતી? ખરેખર મેં ક્યાં જવા ધાર્યું હતું! દુનિયાને પેલે પાર? પણ કાશીને હું એ શી રીતે કહી શકું?

"મારે વાંસે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહે: 'બેટા! બહુ સુકાઈ ગઈ તું તો!'

"ધામે બફાઈ મરતાં હોઈએ ને ઠંડી પવનની લેરખી આવે એવો મને અનુભવ થયો. મેં જ કાશીને પૂછ્યું: 'તું ક્યારે આવી, માશી?'

"કાલે રાત્રે જ આવી. મનમાં એમ થયું કે એક વાર મારી દીકરીને નજરોનજર જોઈ આવું. રસ્તામાં બસ ખોટકાઈ પડી. નહિ તો દીવા થયા પહેલાં જ પહોંચી ગઈ હોત!' એમ કહેતાં કહેતાં હાથ ઝાલી કાશી મને પોતાના ઘરમાં ખેંચી ગઈ.

"હું મનમા મનમાં કાશી અને નદીની સરખામણી કરવા લાગી. નદીનું પાણી ટાઢુબોળ હશે; કાશીના હાથનો સ્પર્શ હુંફાળો છે. અત્યારે નદીએ કાળો કાગડો ય નહિ હોય; એ ભયાનક શાંતિ કરતાં કાશીના વહાલભર્યા શબ્દો કેટલા આનંદદાયી છે! કોઈની ખાતર નહિ તો છેવટ મને માતા પેઠે ઉછેરી રહેલી કાશી ખાતર પણ જીવતા રહેવું એમ મને થઈ આવ્યું.

"દરમિયાન કાશી મને ઘરમાં લઈ ગઈ હતી. તૂટલી ખાટલી પર બેસારી એણે મારાં ઓવારણાં લીધાં ને દશે આંગળીના ટાચકા ફોડ્યા! બિચારી કાશીને મારાં દુઃખનો કશો જ ખ્યાલ નહોતો!

"મને બેસારી એણે પેટીમાંથી એક નાનકડો બચકો કાઢ્યો. બચકો છોડીને અંદરથી એક ઝબલું બહાર કાઢ્યું—આ એ જ ઝબલું છે, માલતીબેન!'

"માશી! આ શું?' મેં નવાઈપામી કાશીને પુછ્યું.

"એમ મારી પાસે શરમાયે નહિ ચાલે, દીકરી! તને તેડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આણવા ભાઈ એકદમ નીકળી ગયો ત્યારે જ હું પામી ગઈ હતી! એમ તો ઘણાં જોઈ નાખ્યાં છે, બા! એક વાર તને નજરોનજર જોઈ, મળી ને પછી જવાનું મનમાં હતું, પણ દીકરાથી એક દિવસે ય રોકાવાય એવું નહોતું! શું કરું? ગયા વિના ચાલ્યું નહિ. લે, બા! આ ઘરડીએ ગામ આખાના જે સેલ જાતે ધોયા એની મહેનતમાંથી આ કરાવ્યું છે. ભગવાન પાસે બીજું હવે કશું નથી માગતી! ભાણિયાને આ ઝબલું પે'રેલો જોઉં ને મારી આંખ બિડાય,-એટલું જ માગું છું!'

"હું શું બોલું? કાશીને ગળે વળગી પડી સવારોસવાર સુધી હું રડ્યા કરી. મને દા'ડા ચડ્યાની એણે માનેલી વાત તો જાણે ખોટી હતી. પણ એનું મારા પરનું વહાલ? એ વહાલ સો ટચના કાંચન જેવું શુદ્ધ ને સાચું હતું. વહાલ કરવાના દેવબ્રાહ્મણોની સાખે શપથ લેનારે એના સોમા ભાગનું પણ વહાલ બતાવ્યું નથી, માલતી-બેન! એટલે જ આ ઝબલું જોઉં છું ત્યારે મને થાય છે કે બીજા કશા ખાતર નહિ તો એ ડોશી ખાતર—"

સુમતિ વધારે બોલી શકી નહિ. એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું; આંખે ચોધાર આંસુ ચાલ્યાં.

પાસે બેઠી બેઠી હું તેને વાંસે હાથ ફેરવતી હતી. મારી નજર સામેના તળાવ પર પડી. એ તળાવનું નામ મોતીતળાવ હતું— એના એ નામની હું હમેશાં ટીકા કરતી. પણ અત્યારે મને એના નામની સાર્થકતા સમજાઈ!

૧૯૩૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે છેડા

: ૧ :

વંદેમાતરમ્

ખાનદેશ ટુકડી; સત્યાગ્રહ છાવણી:
શિરોડા : તા. ૧૧-૫-૩૦

પૂજ્ય બાની સેવામાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ.

મારો આ કાગળ મળતાં જ તું ઘણી રાજી થઈશ એ હું જાણું છું. દસ મહિના સુધીમાં મારો એકે ય કાગળ ન મળ્યાનું દુ:ખ એ આનંદમાં તું ભૂલી જશે એની મને ખાતરી છે. માથોડું માથોડું ઊંચી જારના ખેતરમાં કાંટાનાં જાળાંઝાંખરાં ક્યાંઈ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. માતાનું દિલ પણ એવું જ હોય છે. આ કાગળ લખતાં લખતાં મને નાનપણની એક વાત સાંભરી આવે છે. ક્રિકેટમાં રમતાં રમતાં એક વાર દડો બરાબર મારા નાક ઉપર જ વાગ્યો ને હું બેભાન બન્યો. મને ઘેર લઈ આવ્યા. દાક્તર સારવાર કરતા હતા. હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તને બહારથી જોરશોરથી બોલતી મેં સાંભળી: 'શું કહું ભાઈ! અમારો આ બાલુ, ગામ આખાનો ઉતાર છે! હજાર વાર રોયાનું મેં નાક વાઢ્યું હશે કે રમવા જાઈશ મા. પણ આજનાં છોકરાં! કોઈનું માને છે? જુઓ, આજે આ દડો વાગ્યો તો કાલે ઊડી માથામાં પથરા ય વાગે ને કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય; એનું કાંઈ નીમ છે? કહું છું જરા મોટા ભાઈનું જોતાં શીખ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા દાદાને અને આ બાલુને પડખોપડખ ઊભા રાખીને જો કોઈ કહ્યું હોય કે આ બંને સગા ભાઈ છે, તો કોઈ સાચું ય નહિ માને! બંને જણા સાવ જુદા; એક આ છેડે તો બીજો બીજે છેડે!'

તારા એ બોલ સાંભળીને એ વેળા મને એવો ગુસ્સો ચડેલો કે કહેવાની વાત નહિ! ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા પછી તું અંદર આવી. હું મોં ફેરવી ગયો ને બીજી જ દિશામાં જોવા લાગ્યો. મેં મનમાં ગાંઠ વાળી હતી કે જીવ જાય તો ય તારી સાથે એક અક્ષરે ય ઉચ્ચારવો નહિ. પણ બા! મારા સૂજી ગયેલા ગાલ ઉપર તારી આંખોમાંથી ટપક ટપક પડતાં આંસુડાંની ધારથી હું પીગળી ગયો. 'બા!' કહી મેં તને સાદ કર્યો, ને તેં તુરત મને છાતીએ ચાંપ્યો.

એ તો નાનપણની વાત હતી.

આજથી દસ મહિના પહેલાં મોટા ભાઈ (દાદા) સાથે ઝઘડીને નોકરીની શોધમાં હું મુંબઈ ચાલ્યો આવ્યો. અમને ઝઘડતા દેખી તેં કહેલું: 'અરે ભાઈ! મારી ઘરડીનાં તમે આંખનાં રતન છો! તમે આમ અંદર અંદર શા માટે લડો છો?' તે વખતે તને માઠું ન લગાડવા ખાતર હું કશું બોલ્યો નહોતો. પણ એ બે આંખની વચ્ચે પેલું ટીનકુડું નાક ભરાઈ બેઠું છે, તેનું કેમ થાય? એને કાંઈ કાપી નખાય છે?

તું કદાચ કહેશે: 'એવા ટિચકુડા નાકને વચ્ચે કયાં આણે છે?'

હું પાંચ વરસનો ય પૂરો થયો નહોતો ત્યાં તો કાળ ભગવાને પિતાજીરૂપી અમારી છત્રછાયા કાયમને માટે ઝૂંટવી લીધી. અમે નબાપા થયા. એ નબાપા બાળકોના હિતની ખાતર મોટી ઉંમર થયા છતાં તેં મરાઠી છ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી, અને શિક્ષિકાનો ધંધો માંડ્યો. તેં જો એ વેળા નોકરી કરવાની હિંમત કરી ન હોત તો? તો જે મોટા ભાઈ (દાદા) આજે યુનિફૉર્મ ચડાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રત્નાગિરિ જિલ્લામાં પોલીસખાતામાં સબઇન્સ્પેક્ટર થઈને રોફ મારતા ફરે છે તે ખાનદેશમાંના કોઈ ગામડામાં સાચુંખોટું ગોરપદું કરતા હોત કે હાથમાં તાંબડી લઈ ઘેર ઘેર લોટ માગતા ભટકતા હોત! અને હું? હું પણ બી.એ. થઈ મોટી મોટી વાતોનાં બણગાં ફૂંકું છું તેને બદલે કોઈ પ્રાથમિક શાળામાં જઈને

"દિવાળીના દિવસમાં, ઘરઘર દીવા થાય;
ફટાકડા ફડફડ ફૂટે, બાળક બહુ હરખાય!"

નું મહાકાવ્ય છોકરાંઓને ભણાવતો હોત! બા! તારે લીધે જ અમે આજે આ સ્થિતિએ ચડયા છીએ. પણ એક જ ખેતરમાં પડખે પડખે ઊગતાં એ ઝાડો ય ક્યાં એક જ જાતનાં હોય છે?

દાદાનો વિચાર હતો કે મારે સરકારી નોકરી લેવી. ૧૯૨૯માં બી.એ. થયેલા મારા જેવાએ પેટનો ખાડો પૂરવા સરકારી ઓફિસમાં કારકુની કરવી, એનો અર્થ તો એ જ થાય કે ટિળક-ગાંધીજીનું જીવ્યું વ્યથા છે! મુંબઈ જવું, ક્યાંઈક શિક્ષકની નોકરી શોધી કાઢી પેટનું ભાડું ચૂકવવું અને વધારાના વખતમાં જે બને તે કશીક દેશસેવા કરવી એ વિચારે મોટા ભાઈ સાથે ઝઘડીને મેં ઘરને છેલ્લા રામરામ કર્યાં! મનમાં તો એવું નક્કી કર્યું હતું કે નોકરી મળતાં જ પૈસા બચાવી તારા માટે એક સુંદર સાડી લઈ મળવા આવવું. ત્યાં સુધી હું ક્યાં છું એ તને અગર તો દાદાને, કોઈને કશું જણાવવું. નહિ. સરકારી નોકરીની એ જંજાળ અને ગુલામી મારે નહોતી જોઈતી! અમારા બંનેના વિચારો કોઈ દહાડો મળતા આવશે જ નહિ એની મને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી.

આવી મહાન (ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા!) પ્રતિજ્ઞા સાથે મેં મુંબઈમાં પગ દીધો. પણ ત્યાં પહોંચ્યા પછી હું (શરશય્યા પર સૂતેલા ભીષ્મની પેઠે) ચોમેરથી ભાલે ભરાયો. ઘણું ફર્યો પણ ક્યાંઈ નોકરી મળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. નાટક જોવા રોકફમેર થિયેટરે જઈએ પણ ટિકિટ ખલાસ થઈ હોય ને બારી બંધ દેખીએ, એવી મારી દશા થઈ! છતાં લીધી વાત મૂકવાનું મન નહોતું થતું. કોલેજના એક જૂના મિત્રને ત્યાં રહી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. એકાદ બે ખાનગી ટ્યૂશનો પણ મેળવી લીધાં. પરંતુ કાયમી નોકરી વિના તને અગર તો મોટાભાઈને મેં શું જોઈને બતાવું? નવરાશ તો પુષ્કળ હતી, એટલે એક ખાદીભંડારમાં વિના વેતને કામ કરવા માંડયું. ધીરે ધીરે ગાંધીજીના પરિચિત માણસો સાથે મારી ઓળખાણ થવા માંડી. મારી પુરાણી માન્યતાને વેગ મળ્યો, અને દેશસેવા અર્થે કશુંક કરવું જ જોઈએ એ નિશ્ચય વધારે ને વધારે દઢ થતો ચાલ્યો.

દરમિયાન અચાનક અનુકૂળતા મળી ગઈ. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ ઉપાડી. છેલ્લા બે મહિનાથી આખા દેશમાં ચોમેર જાણે વીજળીનો સંચાર થયો હોય એવું ચેતન આવી ગયું. તું ગામડામાં ભલે રહેતી હો; મારી ખાતરી છે કે ત્યાં પણ તને આ જાગૃતિનો જુવાળ આજે દેખાતો હશે! રસ્તે ચાલ્યા જતા કોઈ ઉજળિયાત આદમીને દેખી એક ગામડિયો પણ હવે પૂછે છે: 'કેમ ભાઈ! ગાંધીજીનું કેમ છે? એ જીતી જશે ના?' દેશના આવા જુવાળમાં મારા જેવો બી.એ. થયેલો પચીશ વરસનો જુવાન છાનો શેં બેસી શકે? હું પણ તારો જ દીકરો છું ના? વિધવાપણાની કારમી અંતરવેદનાઓથી હૈયું ચિરાતું હોવા છતાં દીકરાઓની જિંદગાની વેડવાઈ ન જાય એટલા ખાતર તેં ફરીથી મરાઠી નિશાળમાં અભ્યાસ આદર્યો અને આખરે શિક્ષિકાનું જીવન સ્વીકાર્યું. એવી આપકર્મી પરાક્રમી માતાનું મેં સ્તનપાન કર્યું છે.

આવતી કાલથી અહીં નિમકનો સત્યાગ્રહ મંડાવાનો છે—આખા મહારાષ્ટ્રમાં મીઠાનો કાયદો તોડવાનું સ્થળ આ જ હોવાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીંની લડત તો મહારાષ્ટ્રનું નાક ગણાશે. અને સત્યાગ્રહમાં બીવા જેવું તો કાંઈ છે જ નહિ; બહુ તો બે વરસની જેલ મળે. અને તો એટલી મુદ્દત મફતના રોટલા ને રહેવાનું તો મળશે! તને કદાચ એવી બીક લાગતી હશે કે જેલમાં હું હેરાન થઈશ. પણ બા! ભલે હું કૉલેજમાં ભણી બી.એ. થયો હોઉં; પણ બીજા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ જેવો પાપડ-પહેલવાન હું નથી હો! ખાનદેશનું ખમીર કેવું છે તે હું બરાબર બતાવી દેવાનો છું! કૉલેજની કુસ્તીઓમાં મળેલા મારા ચાંદ તેં ઘેર ક્યાં નથી જોયા? મારી ચિંતા થાય ત્યારે એ ચાંદ કાઢીને જોજે એટલે મારી હેરાનગતિ વિષે તારે જરા ય ઊંચો જીવ રાખવાનું રહેશે નહિ!

વળી એક જૂની વાત સાંભરી આવે છે. અમે નાના હતા ત્યારે તું અમને કોંકણની ઘણી વાતો કહેતી. આકાશે ઠેઠ ચાંદાને અડી જાય એવી ઊંચી ઊંચી નાળિયેરીઓ: જાણે ભૂતપિશાચના ભયથી શરીરે રોમાંચ ખડા થયા હોય એવા કાંટાવાળા ફણસ: લોકો કેરીઓને પોતા કરતાં વધારે ઊંચી લેખતા હોવાથી ગુસ્સાથી લાલચોળ બનેલા પાકા કાજુઓ: છેલ્લા બેત્રણ દિવસમાં અહીં ચોમેર રખડીને આ બધું મેં જોયું, અને એનો સ્વાદ પણ લીધો! એ ખાતાં ખાતાં નાનપણની તારી વાતો સાંભરી આવી, તું ય સાંભરી આવી, અને—

તને ચિંતા ન થાય એટલા ખાતર એકાંતરા કાગળો લખવાનો છું. ને હું પકડાઈ જઈશ, અને જેલમાં જઈશ તો છાવણીવાળાઓ તને એ ખબર પણ પહોંચાડશે જ.

શિરોડાની આસપાસ જ આપણી કુળદેવીનું સ્થાન છે એમ તેં કહેલું. તપાસ કરતાં એ સ્થાન અહીંથી દસેક માઈલ જ દૂર છે એવા ખબર મળ્યા છે. ગયે વર્ષે આપણી કુળદેવીનાં દર્શન કરવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તને ખૂબ મરજી થઈ આવેલી, નહિ? જો જેલમાં નહિ જાઉં, અને ઝાઝા દિવસ છૂટો રહીશ, તો બા! જરૂર તને દેવીનાં દર્શન કરવા એક વાર અહીં તેડી લાવવાનો છું.

અને હજુ તો ઘણું ઘણું લખું એમ મનમાં થાય છે. પણ આવતી કાલે સવારથી જ અમારી અહિંસક લડતના શ્રીગણેશ મંડાય છે! એ માટેની બધી પાકી ગોઠવણ રાત દરમિયાન કરી લેવાની છે. અહીં આવવા રવાના થયો ત્યારે પળવાર તારે ખોળે માથું મૂકી, તને પગે લાગી તારા આશીર્વાદ લઈ શક્યો નથી; છતાં, બા! મારી ખાતરી છે કે તારા છૂપા આશીર્વાદ મારું જતન કરશે.

હવે કાગળ પૂરો કરું છું. પેલી બાજુ સ્વયંસેવકોએ પ્રાર્થના શરૂ કરી દીધી હોય એમ સંભળાય છે—

"વં...દેમાતરમ્—સુજલામ્—સુફલામ્—"

તારો

બાલુ

: ૨ :

શ્રી દુર્ગામાતા પ્રસન્ન

શિરોડા : તા. ૧૨–૫–૩૦

ગંગાસ્વરૂપ પૂજ્ય માતુશ્રીની સેવામાં બાળક દાદાના સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ. વિનતિ સાથે લખવાનું કે રત્નાગિરિથી ગઈ કાલે તને અહીં ન આવવા માટે મેં તાર કરેલો તે મળી ગયો હશે. ૧૮મી તારીખથી મારી રજા મંજૂર થયાનો હુકમ આવી ગયો હતો, પણ—પણ આ ગાંધીએ મીઠાની ચળવળ માંડી છે તે આડે નડી! મીઠા પર ધાડ પાડવાના છે એમ વાતો થાય છે! એમ મીઠા પર ધાડ પાડ્યે શું લોકોને રોટલા મળી જવાના છે? ગઈ કાલે અચાનક અમારા સાહેબે નક્કી કર્યું કે તેમની સાથે શિરોડાના સત્યા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રહમાં પોલીસતજવીજ માટે મારે જવું. પછી તારી માનતા અને દર્શન ક્યાંથી થાય? અઢારમી તારીખે તને લઈને અહીં પાસે જ આપણી કુળદેવીનાં દર્શને જવાનું નક્કી રાખ્યું હતું, પણ ત્યાં તો આજે બારમી તારીખે જ અહીં શિરોડામાં આ ત્રણસો ચારસો ભૂતડાં ભેગાં થયાં છે, એમની વચ્ચે ભરાવું પડ્યું છે! ખરું કહું, બા? આ મીઠા પર ધાડ લઈ જવા એકઠા મળેલા આ બધા સ્વયં-સેવકો એક જોતાં ભૂત જેવા જ છે. બધે ઉઘાડે માથે ફરે છે, બાંડિયું ને નાનકી પોતડી કે લંગોટ પહેરે છે, જતાં આવતાં 'વંદેમાતરમ્'ની ચીસો પાડે છે, સરઘસો કાઢે છે ને કંઈક ચાળા કરે છે! આવા ત્રણસો તો શું, પણ ત્રણ હજાર રખડુ ભામટાઓ ભેગા મળે ના તો ય, બા! અંગ્રેજ સરકારનું એક રૂંવાડું ય ફરકે એમ નથી! તને યાદ છે? નાનો હતો ત્યારે આપણો બાલુ પડોશીઓના છોકરાઓને બોલાવીને નાટકો કરતો. આ ચળવળ પણ એવું એક નાટક જ છે. એટલામાં તું બધું સમજી જજે.

મારી તું જરા ય ચિંતા ન રાખતી. કદાચ પડોશીઓ તને ડરાવશે પણ ખરા, કે ગાંધીની ચળવળનું જોર રોજ વધતું જ જાય છે, અને પોલીસખાતાને તો જીવનું પણ જોખમ વહોરીને રખડવું પડે છે. પણ બા! એ બધાં ખોટાં ગપ્પાં જ છે. અહીં પણ પોલી-સોને ગામમાંથી ચાપાણી કે દૂધશાક ન મળે તે જાતની ચળવળ ઊપડી હતી; પણ તાજાં નાળિયેર, પાકેલાં કેળાં અને નાસ્તાપાણી છાનાંમાનાં આવીને અમને પહોંચાડી જનારા રાજભક્ત લોકો આ ગામમાં ય કાંઈ ઓછા નથી પડ્યા. અને સરકાર તો બેઠી બેઠી આ તમાસો જ જોયા કરે છે. આ મૂરખ ચળવળિયાઓને જ્યાં ત્યાં ઘીકેળાં જ દેખાય છે, પણ બેટમજીના વાંસામાં પોલીસોના ડંડા પડશે ત્યારે જ ખરી વાત સમજાવાની છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિ. બાલુનો કોઈ કાગળ તારા પર આવ્યો છે ખરો? ઈશ્વર એને સદ્બુદ્ધિ આપે. આ ચળવળમાં એ જોડાયો ન હોય તો ઘણું સારું!

રત્નાગિરિ કરતાં પણ અહીં નાળિયેરીનાં વન અને કાજુનાં જંગલો પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. એ બધું નજરે જોતાં તેં નાનપણમાં અમને અહીંનાં કરેલાં વર્ણનો તાજાં થયાં. અને બા! તને મારી ચિંતા ન થયા કરે તેથી અહીં છું ત્યાં સુધી હું કાયમ એકાંતરે કાગળ લખ્યા કરીશ.

એ જ.

લિ. તારો આજ્ઞાધીન બાળક

દાદા

: ૩ :

વંદેમાતરમ્

ખાનદેશ ટુકડી; સત્યાગ્રહ છાવણી;

તારીખ ૧૩-૫-૧૯૩૦

પૂજ્ય બાની સેવામાં સા. દં. પ્રણામ.

બા! તને શું લખું? ગઈ કાલનો અને આજનો દિવસ ક્યાં ચાલ્યો ગયો તે સમજાયું પણ નથી! અમે ઘણું ઘણું મીઠું લૂંટી લાવ્યા છીએ. મીઠાના ડબ્બા ભરીને લાવતાં મને તો જાણે નાનપણની જ કોઈ રમત રમતો હોઉં એવું લાગ્યા કરતું હતું.

અમારામાંથી લગભગ બસોથી અઢીસો જણાને સરકારે પકડ્યા છે. સરકારે તો કદાચ ને આટલા દિવસોમાં અમને સહુને પકડી લીધા હોત! પરંતુ બધા સ્વયંસેવકોને પકડી લેવા જેટલા સરકાર પાસે અહીં પોલીસો જ નથી, તેમને અટકમાં રાખવા માટે જેલમાં પૂરી જગ્યા ય નથી, અને ખવરાવવાના તો સાંસા જ છે. બા! સરકાર તો એવી ફજેત થઈ રહી છે કે બસ! આવતી કાલે વધારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોલીસ આવવાનું સાંભળ્યું છે. પછી અમને બધાને પકડી લેવાના છે. પણ ગઈ કાલ અને આજ તો અમે જ જીત્યા છીએ, એ વિષે શંકા નથી.

આવતી કાલે, અને નહિ તો છેવટે પરમ દિવસે સઘળા સ્વયં-સેવકોને અટકમાં લઈ લેશે. જેલમાંથી પરવાનગી મળતાં જ તને વિગતવાર કાગળ જરૂર લખીશ. પણ ત્યાં સુધી તું નાહકની ચિંતા કરતી નહિ. બા! તને ખ્યાલ નથી; પણ સરખી ઉંમરના અને એક જ આદર્શવાળા મિત્રોની મંડળીમાં તો નરકમાં પડ્યાં સ્વર્ગસુખ માણી શકાય છે! અહીંના અમારા ચાર જ દિવસના અનુભવથી પણ હું તને એ વિષે છાતી ઠોકીને લખી શકું છું! રોટલા, ફણસનું શાક અને ચણામમરા, એ જ અમારું ખાણું છે. પણ સ્વયંસેવકોની પંક્તિઓ જમવા બેસે છે ત્યારે મને આપણા લગ્નના જમણવારો યાદ આવે છે; મેં મારા મિત્રોને આ વાત કહી પણ ખરી. તુરત નાગ-પુરના એક કવિ બોલી ઊઠેલા: 'ને આ પણ લગ્ન ક્યાં નથી? હિંદભૂમિ સ્વાતંત્ર્ય સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાનાર છે તેથી તો—'

કેવી સુંદર કલ્પના છે! અને બા! અહીં તો મારા કરતાં અનેકગણા એશઆરામ અને સુખચેનમાં ઊછરેલા યુવકો અને પ્રૌઢો આજે હેશથી જેલને ભેટી રહ્યા છે, ત્યાં મારા જેવા પઠ્ઠા અને ગરીબીમાં ઊછરેલા જુવાનને, શું પથરા પડવાના છે?

અને જેલ પણ આખરે તો અમારી છાવણી જ બની રહે-વાની! આ છાવણીમાં અમે કેવા મોજથી રહીએ છીએ એનું વર્ણન તને શી રીતે કરું? કેવળ બાફેલું જ જમનારા ડૉ. ભાગવત, બૌદ્ધ-સાહિત્ય જેટલા જ શાંતચિત્ત અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસંબી, શેર-દલાલના ધીકતો ધંધો છોડી ચાલ્યા આવેલા શ્રી પંડિત, આવા તો અનેક માણસોનો પરિચય અહીં રોજ થયા કરે છે. ઉપરાંત કવિઓ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોવાડા ગાનારાઓ, અને મજેદાર અનુકરણ કરીને હસાવનાર નટો તો અમારામાં ઘણા ભર્યા છે! હું તો આને છાવણી કહેવાને બદલે શિરોડાની માતના મંદિરમાં ભરાયેલું એક મોટું સંમેલન—મોટો મેળો જ માનું છું. અને સરકાર અમને જેલમાં પકડી જશે, તો ય ત્યાં શું કરવાની છે? બહુ બહુ તો અમારા આ મેળાનું સ્થાન એ બદલી નાખશે! એટલે એનાથી બીવાનું જ ક્યાં રહ્યું?

મેં સાંભળ્યું છે કે મુરબ્બી મોટા ભાઈ રત્નાગિરિથી પોલીસોની પાર્ટી સાથે ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે અહીં આવ્યા છે. એ મારા સગા મોટા ભાઈ થાય છે. એની માહિતી મેં હજુ સુધી કોઈને થવા જ દીધી નથી. એમને મળી આવવાનું એકબે વાર મન થઈ આવ્યું હતું; પણ આ સ્થિતિમાં મળવામાં તો બંનેના મનને નાહકનો ઉદ્વેગ જ થાય કે બીજું કાંઈ? મળવા ગયો હોત તો નાહક તેઓ ગુસ્સે થઈ મારા પર ઊતરી પડત. એટલે એ વાત પડતી મૂકવી જ સારી! પણ હવે એક મજા થવાનો સંભવ પેદા થયો છે. કાલ-પરમ મને પકડીને મોટા ભાઈ પાસે જ્યારે હાજર કરશે, તેઓ મને જોશે, ને અમારી ચાર આંખો મળશે—અમારા બે છેડા માત્ર આ રીતે જ મળે એવો સંભવ છે!

તારો બાલુ

: ૪ :

શ્રી દુર્ગાદેવી પ્રસન્ન

શિરોડા : તારીખ ૧૫–૫–૧૯૩૦

ગંગાસ્વરૂપ પૂજ્ય માતુશ્રીની સેવામાં, છોરૂ દાદાના સા. દં. પ્રણામ.

ગઈ કાલે તો એટલી બધી દોડાદોડ થઈ હતી કે પાણી પીવાની પણ નવરાશ મળી નહોતી. સાહેબે કાલે સત્યાગ્રહીઓની પૂરી ખબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઈ નાખવાનું નક્કી કર્યું હતું; તાર કરીને ઉપરી અધિકારીઓની મંજૂરી પણ માગી લીધી હતી. અને એ મુજબ આજ સવારે સ્વયંસેવકોની છાવણીમાં ખબર પણ અપાઈ ચૂક્યા હતા કે જો તેઓ મીઠું ઉપાડી જવા અગરો પર ધાડ લઈ આવશે તો તેમના પર લાઠીમાર થશે ને સહુને હાંકી કાઢવામાં આવશે.

પહેલાં સરકારે એમ માનેલું કે માર ખાવાની બીકે કોઈ સત્યાગ્રહી આગળ વધશે નહિ. પણ સાંજને સુમારે ચાળીશ પચાસ સત્યાગ્રહીઓની એક ટુકડી મીઠું ઉઠાવી જવા પહોંચી ગઈ. હું તે વેળા બીજી તરફ હતો, પણ ખબર મળતાં જ દોડાદોડ હું સ્થાનિક જગો પર હાજર થયો. સાહેબે સત્યાગ્રહીઓ પર લાઠી ચલાવવાનો પોલીસોને હુકમ કર્યો હતો. અને બા! સત્યાગ્રહીઓની આ ચળવળ ભલે મૂર્ખાઈ ભરી હોય, તોપણ ચપટી મીઠા માટે હજુ મૂછનો દોરો ય ન ફૂટ્યો હોય એવા નવલોહિયા જુવાનોને લાઠી ખાતા જોઈ મારું કાળજું ફફડી ઊઠ્યું. આપણે ત્યાં કોંકણમાં જેમ સાપને ટીપી નાખે છે ના, તેમ જ જીવતા માણસોને મારવાનું! પોલીસખાતામાં આટલાં વર્ષો કાઢ્યા છતાં એ દૃશ્ય હું જોઈ ન શક્યો! હું બીજી તરફ જોઈ રહ્યો છું એ સાહેબે જોયું. તેમણે મને કહ્યું: 'આમાં મારો કશો વાંક નથી; આ પાપને માટે તમારા ગાંધી જ ખરું પૂછો તો જવાબદાર છે!'

એ સ્વયંસેવકોમાંથી એક બરોબર લઠ્ઠ અને પહેલવાન જેવો જુવાન મીઠાના ઢગ ઉપર ચડી ગયેલો દેખાયો! બેભાન થતાં સુધી એણે ન તો પોતાની જગ્યા છોડી કે ન તો મૂઠીમાં પકડેલું મીઠું પડી જવા દીધું! મને તો એમ જ થઈ ગયું કે આવો માણસ જો પોલીસખાતામાં ભરતી થયો હોત તો નામના મેળવી જાત.

એ જુવાન ભાગ્યે જ બેત્રણ મિનિટ સુધી મીઠાના ઢગલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ઊભો રહેલો દેખાયો. હું ત્યાંથી ઘણો દૂર હતો; પણ મને એ આપણા બાલુ જેવો લાગ્યો, અને મારા દિલમાં ધ્રાસકો પડ્યો! પણ શું થાય? તુરત જ સત્યાગ્રહીઓની છાવણીમાં જઈ એ કોણ છે તે જાણી લેવાનો મારો વિચાર હતો, પણ સાહેબ મને પોતાની સાથે લઈ ગયા. હમણાં જ ત્યાંથી પાછો આવ્યો છું. ટપાલનો વખત ભરાઈ ગયો છે, ને તને એકાંતરા કાગળ લખવાનું વચન આપ્યું છે તેથી તને ચિંતા ન થાય એટલા ખાતર આવતાંવેંત ઉતાવળે આટલો કાગળ લખી નાખું છું. અને બા! બાલુ તો મુંબઈમાં હતો, ખરું? કદાચ આ ચળવળમાં એ જોડાયો હોય, તોપણ અહીં આટલે દૂર શા માટે આવે? મને લાગે છે કે મારો એ કેવળ ભ્રમ હશે!

એ જ. લિ. તારો આજ્ઞાધીન બાળક

દાદા

: ૫ :

તારીખ ૧૮મી મેના રોજ એક સ્વયંસેવકે પોતાના મિત્રને કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું હતું:—

"તા. ૧૫મી મેના રોજ શિરોડામાં થયેલા લાઠીમારની વિગત આગલા કાગળમાં તમને લખી છે. ખાનદેશની ટુકડીના જુવાન આગેવાન શ્રી. બાલુભાઈ લાઠીમારથી બેભાન થઈને ઢળી પડતાં સુધી પોતાની જગ્યાએથી એક તસુ પણ ચસ્યા નહોતા. બેભાન દશામાં જ ઝોળીમાં નાખી એમને છાવણીમાં લઈ જવામાં આવ્યા. મોડેથી તેમને સખ્ત તાવ ચઢ્યો અને તાવમાં બકવાદ પણ ઊપડ્યો. એ બબડાટમાં તેઓ 'બા' અને 'મોટા ભાઈ' તથા 'દાદા'નાં નામો વારે વારે ઉચ્ચારતા હતા. કોઈ વાર વળી 'બે છેડા' જેવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થહીન શબ્દો પણ બોલી જતા. કોણ જાણે કેમ, રાતના રત્નાગિરિના પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર જાતે સત્યાગ્રહીઓની છાવણીમાં તપાસ સારુ આવેલા. તેમણે બાલુભાઈ વિષે વધારે માહિતી માગી, અને જાતે તેમને જોવા ગયા. પણ બાલુભાઈની પથારી પાસે પહોંચતાં જ એ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના મોં પરથી બધું જ નૂર ઊડી ગયું લાગ્યું; જોનારાઓએ માન્યું કે બાલુભાઈને પડેલો માર અને થયેલા જખમો દેખી તેમના દિલમાં પશ્ચાત્તાપ થયો હશે!

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તો પથારી પાસે જ બેસી ગયા. તેમણે સાદ કર્યો: 'બાલુ!' ને એ અવાજ કાને પડતાં જ બાલુભાઈએ આંખો ખોલી નાખી. સાહેબના મોં સામે નજર માંડી તેમણે બે જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: 'બે છેડા!'

પણ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની આંખો આંસુભરી હતી. તેમણે ગદ્ગદ કંઠે પૂછ્યું: 'બાલુ! આ બે છેડા પાછા એક ક્યારે થઈ જશે?'

બાલુભાઈએ હસીને જવાબ આપ્યો: 'હવે બહુ વાર નથી!'

આશાભર્યા સ્વરે સાહેબે પૂછ્યું: 'ત્યારે મારી વાત હવે તારે ગળે ઊતરી તો લાગે છે!'

જવાબમાં બાલુભાઈએ નકારદર્શક માથું હલાવ્યું.

'તો પછી બહુ વાર નથી એનો અર્થ શો?'

'હવે હું આમાંથી બેઠો થાઉં એવી આશા જ નથી. આપોઆપ બે છેડામાંથી એક જ છેડો રહેશે!' અને એમ કહેતાં કહેતાં બાલુભાઈ પાછા બેભાન થઈ ગયા. ફરી તેઓ ઊઠ્યા નહિ!

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ એ આખી રાત બાલુભાઈની પથારી પાસે બેસી આંસુ સારતા હતા!"

૧૯૩૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન ભોંકાયેલી શૂળો

ટ્રેન ફાટકની બહાર જ ઊભી રહી. મેં બહાર ડોકું કાઢ્યું. સિગ્નલ પડ્યો નહોતો. એંજિન જોરજોરથી સીટી મારતું હતું. એની એ ચીસોથી જાણે કાને ધાક પડી ગયા જેવું થયું! મને મનમાં થયું, ગાડી તો વખતસર જ આવી છે, પણ એને તુરત પ્લેટફોર્મ પર લેવાને બદલે સ્ટેશન માસ્તર અહીં આમ સાવકી માતાની પેઠે દૂર ને દૂર રાખે છે!

ટ્રેનને યાર્ડની બહાર ખોટી કરનારા સ્ટેશન માસ્તરને સાવકી માતાની ઉપમા આપવામાં કાવ્યદૃષ્ટિએ દોષ હોવાનો સંભવ છે; પણ હું કાંઈ જુવાન-કવિ થોડો જ હતો તે મને કવિતાઓની સુંદર સુંદર ઉપમાઓ ઝટ સૂઝી આવે? પૂરાં પચીશ વરસ કૉલેજમાં નોકરી કરીને રિટાયર થયેલો હું હવે તો પેન્શનર બન્યો હતો! વળી કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કાંઈ માઘ કે શાકુંતલ નહોતાં ભણાવ્યાં; અને ગણિતમાં આકૃતિઓ તો ઘણી યે દોરવાની આવે, પણ એ બધી તો ઢંગધડા વિનાની હોય; એમાં ચિત્રકળા ક્યાંથી આવે? ભ્રમરના ભયથી ગભરાઈ ઊઠતી અગર તો પગમાં દર્ભાંકુર ખૂંચવાને બહાને લળીને દુષ્યંત તરફ ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતી શકુંતલાની સુરેખ આકૃતિ સાથે એની તુલના કરનાર પણ મૂરખમાં જ ખપે!

પણ અત્યારે મને સાવકી માતાની ઉપમા સૂઝી આવી હતી તેનું ખાસ કારણ હતું. કહેવત છે કે હૈયે તે હોઠે; હૃદયના ઊંડાણમાં જે ભર્યું હોય તે ન ધાર્યું હોય તો ય નીકળી પડે. અત્યારે હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી મૃત પુત્રીનાં બે બાળકોને મોસાળ પાછાં લઈ આવવા સારુ જતો હતો. કેશવરાવ કાયમ કાગળમાં લખ્યા કરતા: "ચિ. પ્રમિલા અને ચિ. મનોહર મજામાં છે. મનોહરને કોઈ કોઈ વાર જો કે તેની બા સાંભરી આવે છે; પણ ત્યારે પ્રમિલા [1]માઈ તરફ આંગળી ચીંધી તેને સમજાવે છે: 'મનુ! આ આપણાં બા નહિ ત્યારે?' ને મનોહર ઘડીભર મૂંઝવણમાં પણ પડી જાય છે. અને હમણાં હમણાં હવે તે માઈ સાથે ખૂબ હળી પણ ગયો છે. તમે નજરે જોશો ત્યારે ખાતરી થશે."

આવી મતલબનો જમાઈનો પહેલવહેલો કાગળ આવ્યો ત્યારે મેં તે કમળાની બાને વંચાવ્યો. તે કહે: 'આ કાગળ જમાઈનો લખેલો ન હોય!'

'અક્ષરો તો એમના જ લાગે છે.'

'એ પેલી નવી છોકરીના જ કામા! તમે શું સમજો?'

'કોણ, મનુની સાવકી મા?'

'હા, એના જ! એવું છે કે નવીના હાથમાં ધણી તો રમકડું જ બની જાય!'

કમળાને સંભારીને એ આંસુ ન સારે એટલા માટે મેં મજાક ઉડાવવા માંડી.

મેં કહ્યું: 'તું ખાતરીથી એમ માને છે?'

'કહો તો તાંબાપતરે લખી આપું!'

'તો ય મારી ખાતરી ક્યાંથી થાય? હજુ મારે ત્યાં જૂનીનાં પગલાં જ છે!'

પણ દીકરીનાં બાળકોને સાવકી મા મળ્યાના ગુસ્સામાં શ્રીમતી

૧. મહારાષ્ટ્રમાં સાવકી માતાને સાધારણ રીતે માઈ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે; જો કે બહેનને માટે પણ એ શબ્દ વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા હસવાની વાત સમજી શક્યાં નહિ. ઊલટો ગુસ્સો કરી તેણે કહ્યું: 'એમ થાય છે કે હું જ જઈને વાવકૂવો કરું! ભગવાનને ત્યાં પણ કેવો અન્યાય છે? મારા જેવી ઘરડીની આવરદા એ લંબાવતો જાય છે! એના કરતાં કમળીને બદલે મને જ લઈ ગયો હોત—'

ગમે તેમ તો ય માનું દિલ ખરું ના? મરી ગયેલી દીકરીની વાત નીકળ્યા પછી એ કેમ હાથ રહે? એટલે અત્યારે મશ્કરી કરવાનો સમય ન હોવા છતાં મેં વાત ઉડાવવા ચલાવ્યું: 'પણ તને લઈ કેમ જાય? ભગવાનને મારા જીવની પણ ચિંતા તો હોય જ ના?'

'હવે એ નમાયાં પશુનું શું થતું હશે? હે ભગવાન!' કહી એણે ભારે હૈયે એક ઊંડો નિસાસો મૂક્યો.

અમારે પતિપત્ની વચ્ચે આ બાબતમાં વારંવાર વાટાઘાટો ને ચર્ચા થતી.

કમળા મૃત્યુ પામી ત્યાર પછી તુરત હું કેશવરાવ પાસે ગયેલો. બાળકોને મોસાળ લઈ જવાની વાત ઉચ્ચારતાં જ તેમણે અતિ આજીજીભર્યા સ્વરે કહ્યું: 'દાદાસાહેબ! ઘરમાં હવે જો બાળકો પણ નહિ હોય તો ઘર મને ખાવા ધાશે! તમને શી વાત કરું? મારે મન એ માત્ર છોકરાં નથી; સંસાર-તાપમાં સળગી રહેલા મારે માટે તો એ કપાળે મૂકવાનાં કોલનવૉટરનાં પોતાં છે. એના વારાફરતી સ્પર્શથી જ અંતરનો દાહ કંઈક અંશે ઓછો કરી શકું છું!'

કેશવરાવને હું શો જવાબ આપું? સૃષ્ટિમાં કેટલીએક ઔષધિઓમાં ભારે અજબ ગુણ હોય છે. ગમે તેવો ઊંડો જખમ હોય; એનાં પાન વાટીને મૂકો કે તુરત જખમ રુઝાઈ જાય છે. ઘરમાં રમતાં બાળકો પણ એક એવી જ સંજીવની છે. એ કારણે કેશવરાવની દરખાસ્ત મારે કબૂલ રાખવી પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાર પછી પાંચ-છ મહિને કેશવરાવે ફરી વાર લગ્ન કર્યું.

આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની એમની મરજી તો નહોતી! પણ પછી લગ્નનાં મુરત આવતાં નહોતાં અને બૈરાંઓની એવી માન્યતા પણ ખરી કે રાંડ્યાને પહેલે જ વરસે લગ્ન ન કરે તો પછી બીજાં બે વરસ સુધી વિધુરથી પરણી ન શકાય! એટલે શું કરે? અને જમાઈના આવા બીજા લગ્નમાં જવાનું તો દીકરીનાં મા-બાપને મન પણ ક્યાંથી થાય? લગ્નના એ મંગળ પ્રસંગે પણ તેમને પોતાની પુત્રીનું મૃત્યુ સાંભર્યા વિના કેમ રહે?

અને પરણ્યા પછી તુરત બાળકોને મોસાળ લઈ આવીએ તો વહેવારમાં જમાઈનું બૂરું કહેવાય એ વિચારે અમે એ વાતને થોડા મહિના આગળ ધકેલી. પણ કોઈ રીતે અમારા મનને નિરાંત વળતી નહોતી. એક તો સાવકી મા, અને તેમાં વળી આજના જમાનાની ભણેલી છોકરી! એને એનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવું રહ્યું એટલે જૂનીનાં બાળકોએ કરમાઈ-ચીમળાઈ ખૂણે ભરાઈ ગયા વિના છૂટકો જ શાનો થાય? એમાં બાળકોને સુખે સૂવાનું પણ ક્યાંથી સાંપડે? નવી પત્નીને પતિ સાથે ફરવા મહાલવાનું સહેજે મન થાય જ; મનુ જેવો ચાર વરસનો છોકરો એવી શોખીન સ્ત્રીને અડચણ રૂપ જ થાય! અને પ્રમિલા? નવ વરસની એની ઉંમર! નવી માને એ શી મદદ કરવાની હતી? પાંખો ન આવેલું પક્ષીનું બચ્ચું માળામાં જ કૂદે ને મીઠો કલબલાટ કરે; પણ માળો છોડીને બહાર ઊડી ચણ વીણી લાવવાનું એનું ગજું થોડું જ હોય?

પ્રમિલા અને મનોહરનો વિચાર આવતાં મને કોઈ પંખિણીનાં માવિહોણાં બચ્ચાં યાદ આવતાં. એમની નવી મા તો પોતાની નવી જિંદગીની મોજમાં મસ્ત હોય જ; અને એ મસ્તીનું ઘેન કેશવરાવની આંખે પણ ચડે એમાં નવાઈ નહિ! એ નમાયાં બાળકો બહાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકબીજાને વળગી પડી એકલાં સૂઈ રહેતાં હશે......રાતમાં બીક લાગવાથી થરથર ધ્રૂજતાં એ બાળકોને ઉમળકાથી છાતીએ ચાંપનારું ત્યાં કોણ હોય?

* * *

સિગ્નલ મળ્યો અને ગાડી આગળ વધી. બારીમાંથી માથું બહાર કાઢી હું જૂનો પરિચિત ભાગ જોવા લાગ્યો. કમળાને લઈ જવા તેમ જ મૂકવા માટે આવજાને નિમિત્તે હું આ રસ્તે અનેક વાર પસાર થયો હતો. નાનકડો પૂલ આવ્યો; ફાટક આવ્યું; પ્લેટફૉર્મ પર ગાડી ચડી. ઘેરા વાદળી રંગનું પેરણ અને એવા જ રંગનો ફેંટો બાંધેલા પૉર્ટરે લીલી ઝંડી ધરી ગાડીને આગળ ને આગળ વધવા સૂચના આપી; પ્લેટફૉર્મ ઉપર માણસોની ગિરદી પણ જણાઈ. ધડધડ અવાજ કરતી ટ્રેન રૂઆબભેર આગળ વધી. જરા દૂરને છેડે એક બકરી પાછળ તેનાં ધોળાં બે પતીરાં દોડી જતાં દેખાયાં. આખું સ્થાવરજંગમ જગત અગાઉના જેવું જ જાણે હતું. પણ મારી કમળા?

આંસુભીની આંખે હું પ્લેટફૉર્મ પર ઊભેલા માણસો ઉપર નજર નાખતો હતો.

'એ દાદા આવ્યા!' ના અવાજે મારે શરીરે રોમાંચ પેદા કર્યો.

એ બૂમ મનુની હતી.

મને ગાડીમાં જોયો ત્યારે 'દાદા આવ્યા' કહી ઓળખી કાઢવાની હિંમત તેણે દાખવી ખરી; પણ નજીક જતાં જ લુચ્ચો કેશવરાવની પાછળ સંતાઈ જવા દોડચો. બકુલનાં ફૂલ જાણે લજામણીને છોડે ખીલ્યાં!

ગાડીમાં બેસી ઘર તરફ જતાં મનુના ચહેરા તરફ નીરખીને જોતો હું બોલ્યોઃ 'મનુ જરા દૂબળો પડી ગયો હોય એમ લાગે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વજનમાં આ મહિને જ બે રતલ વધ્યો છે!' કેશવરાવે જવાબ આપ્યો.

પણ મને એ સાચું ન લાગ્યું. સાવકી મા પાસે રહીને ચાર વરસનો છોકરો એક મહિનામાં બે રતલ વધી જાય ખરો? તો તો પછી વાઘની સામે બકરી બાંધી રાખીને એને ય પુષ્ટ કેમ ન બનાવી શકાય?

ઘરમાં દાખલ થતાં જ માઈએ મને નીચા વળી પ્રણામ કર્યાં. એ ચહેરો મને ખૂબ વહાલસોયો લાગ્યો. પણ મન કહે: દાદાજીની આંખમાં ધૂળ ફેંકવા સારુ આ બધું નાટક ન કર્યું હોય એની શી ખાતરી? ઉપરાંત કેવળ મોં પરથી જ માનવીના મનની પરીક્ષા કેમ થઈ શકે? વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તરવહીઓ જોવામાં મેં જીવનનાં પચીશ વર્ષો કાઢ્યાં હતાં. કેટલીક ઉત્તરવહીઓ એવી સુંદર અને સ્વચ્છ જણાતી! અને અક્ષરો પણ જાણે મોતીના દાણા જોઈ લ્યો! પણ અંદરનું લખાણ વાંચતાં જ એ મોતી ફટકિયાં જ છે એની ખાતરી થતી. માઈનો ચહેરો જોયા પછી આવેલા વિચારની સાથોસાથ આ બીજો અનુભવ પણ સાંભરી આવ્યો.

અને મારી માન્યતા સાચી હોવાનો પુરાવો તે જ દિવસે બપોરે મળી ગયો. સૂઈ ઊઠ્યા પછી બાળકોને સાથે લઈ જવાની વાત કેશવરાવ પાસે કેમ ઉચ્ચારવી તેના હું વિચારમાં હતો. તેઓ સામે આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા કશું વાંચતા હતા.

'શું વાંચો છો?' વેદાંત કે ભક્તિ પરત્વેનો ગ્રંથ નહિ જ હોય એની ખાતરી હોવા છતાં મેં સવાલ કર્યો.

'અહીંના એક સ્થાનિક માસિકનો ખાસ અંક છે.'

'ખાસ અંક? અત્યારે? નથી અત્યારે દિવાળી, નથી કોઈ હોલિકોત્સવ—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આવતી કાલે અહીં એક સંમેલન છે.'

'શાનું?'

'આ જિલ્લાના લેખકોનું મિલન છે!'

'એ પ્રસંગે આ અંક પ્રગટ થયો છે શું?'

'હા; પ્રેમકથાઓનો ખાસ અંક છે!'

'તો તો એની એકેય નકલ કોઈ ઘરડાઓ નહિ ખરીદે!'

'પણ અભિપ્રાય જાણવા મફત અંક મળતો હોય તો ઘરડાઓ એને હાથમાં ઝાલે ખરા કે નહિ?'

અને જવાબમાં હું અને મારી સાથે કેશવરાવ—બંને જણા ખડખડાટ હસી પડ્યા. કેશવરાવે અંક મને આપ્યો; મેં તે હાથમાં લઈ પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પહેલી જ વાર્તાએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. લેખકનું નામ—લેખકનો ફોટોગ્રાફ—એ જ, એ જ પ્રભાકર પંડિત! ઇંટરમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ આવેલો. પણ પછી જ્યુનિયરના વરસમાં પેલી કોકિલકંઠી શાલિની પાછળ એ ગાંડો થયો અને સ્કોલરશિપ ગુમાવી બેઠો! સીનિયર વર્ષે એણે એ કૉલેજ બદલી, અને નવી કૉલેજમાંથી બી.એ.માં પાછો પહેલા વર્ગમાં પાસ થયો!

નવાઈ પામી કંઈક કુતૂહલ સહ મેં કેશવરાવને કહ્યું: 'આ તો મારો વિદ્યાર્થી છે!'

'ગણિતનો ખાસ શોખ હતો શું?'

'હા; પણ તમને બહુ નવાઈ કેમ લાગે છે?'

'વાર્તાઓ એવી મજેદાર લખે છે!'

પણ હવે નવાઈ પામવાનો મારો વારો હતો. ગણિત અને વાર્તાઓ? ચાર જ લીટીના લખાણમાં કોઈ કોટ્યાધીશે દેવાળું કાઢ્યાની બિના સહજમાં બતાવી આપનારું ગણિતશાસ્ત્ર ક્યાં, અને નાયિકાએ આપેલો ત્રણ આનાનો ખીસાનો રૂમાલ ગુમ થયાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાયકની આંખે આંસુની કેટલી નદીઓ વહી નીકળી એનાં રડાવી દેનારાં વર્ણન કરનારું લલિત સાહિત્ય ક્યાં !

મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું : 'એ હમેશાં આમ વાર્તાઓ લખે છે ખરો ?'

'જરૂર—'

ખુદ દરિયાની વચ્ચે પણ કોઈ કોઈ વાર મીઠી વીરડી ક્યાં નથી સાંપડતી ?

કેશવરાવે આગળ ચલાવ્યું : 'વાર્તાઓ તો ફક્કડ લખે જ છે, અનેક વાર લખે છે. પણ—'

'પણ શું ?'

'એની બધી વાર્તાઓમાં સદા ય એક જ સૂર નીકળતો હોય ! એની હરેક પ્રણયકથામાં સ્ત્રી કાયમ પુરુષને છેહ દેતી હોય છે—'

આ પ્રભાકર અને શાલિનીનો જ્યુનિયરના વર્ષમાં જામેલો નિકટ પરિચય, પરિણામે અભ્યાસ પ્રત્યે એણે દાખવેલી ઉપેક્ષા, સીનિયરમાં એણે બીજી કોલેજમાં પ્રયાણ કર્યું હોવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા થયેલો ખળભળાટ : એ બધા બનાવો મને આછા આછા પણ સાંભરી આવ્યા. મેં કહ્યું : 'કદાચ બિચારાને પ્રેમમાં નિરાશા સાંપડી હોય !'

'બનવાજોગ છે ! આમ તો જીવન સરલ ચાલ્યું જાય છે. વકીલાત ધીકતી ચાલે છે; પત્ની પણ સરસ છે. ઘરમાં બે બાળકો પણ રમતાં થયાં છે !'

'એમ ? ત્યારે એ પરણ્યો છે ખરો ?'

કેશવરાવ મારા સામે જવાબમાં માત્ર હસતા હતા.

આ બધી હકીકતોનો મારા મનમાં મેળ બેસતો નહોતો. ધીકતી વકીલાત, સુંદર પત્ની, બાળકો અને પ્રેમનિરાશા ! અસ્વસ્થ ચિત્તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં અંકનાં પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પછીનાં પાનાંઓમાંના ફોટાએ તુરત મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ ફોટો શાલિનીનો જ હતો. ફોટાની નીચે છાપેલું એનું નામ વાંચ્યા વિના જ મેં કેશવરાવને પૂછ્યું: 'પ્રેમમાં નિરાશા સાંપડેલા એ પંખીડાની આ જ પત્ની છે ના?'

'ના જી! એ તો અહીંના એક ડૉકટરની પત્ની છે. પણ શો મીઠો એનો કંઠ છે! આવતી કાલે લેખકમિલનમાં એનાં ગીતો પણ સાંભળવા મળશે!'

'તો તો આવતી કાલના મિલનમાં મારે હાજર રહ્યા વિના નહિ ચાલે!'

પણ મારું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ નીચેથી મનુના રડવાનો અવાજ સંભળાયો; અને કેશવરાવ ખુરશીમાં ઊભા થવાની મહેનત કરતા હતા ત્યાં જ ભેંકડો તાણતો તે ઉપર આવ્યો. મૂઠીઓ વાળીને આંખો ચોળતા અને લાંબાં ડૂસકાં ભરતા એ અજ્ઞાન બાળકની એવી દશા જોઈ મારું દિલ મૂંઝાવા લાગ્યું.

સાવકી મા એટલે ખરું પૂછો તો બાવળની શૂળો જોઈ લ્યો! એ કાંટા ડગલે ને પગલે ભોંકાવા લાગે તો આ કુમળા બાળકની શી દશા થાય? મનુને પાસે ખેંચી મેં તેને વાંસે વહાલભર્યો હાથ ફેરવવા માંડ્યો. દૂધનો ઊભરો ધીમે ધીમે શમી જવા લાગ્યો; દૂધ નીચે બેસી ગયું. પણ અંદરનો ઉકળાટ કાંઈ અટક્યો નહોતો. શી રીતે અટકે? સાવકી મા એટલે તો ભભૂકતો અગ્નિ!

મારું મન જાતજાતના કુતર્કો કરવા માંડ્યું.

'મનુ! શું થયું?' મેં પૂછ્યું.

'ઊં...ઊં...ઊં...' એટલો જ ઉચ્ચાર કરી ફરી તેણે ડૂસકાં ભરવા માંડ્યાં.

'છાનો રે', ભાઈ! શું થયું, કહે તો ખરો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'માઈએ...મને......'

મારો કુતર્ક સાચો હતો! કેશવરાવ તરફ એક તીવ્ર દૃષ્ટિપાત કરી મેં આગળ પૂછ્યું: 'માઈએ શું કર્યું?'

'માઈએ...માઈએ...'

'માઈની આપણે ખબર લઈ નાખશું, હો!'

'માઈએ કાંટા...એં...એં...એં...' રડતાં રડતાં મનુએ જમણા હાથની મૂઠી ખોલી બતાવી. અંદર આંગળાંમાં બેત્રણ જગ્યાએ કાંઈક સહેજ ભોંકાયું હોય એમ દેખાતું હતું.

'મને...ફૂલ...ન...કાંટા...એં...એં...એં...'

મને વાત સમજાઈ. મનુએ હઠ કરી ગુલાબનું ફૂલ મૂઠીમાં બરોબર પકડી રાખ્યું હશે; પણ માઈને પોતાનાં નખરાં અને કેશ-ભૂષામાં મનુની હઠની શી પડી હોય? એણે મનુના હાથમાંથી ફૂલ ઝૂંટવી લીધું હશે! અને એમ ખેંચવા જતાં ગુલાબના કાંટા મનુને હાથે ભોંકાયા હશે!

વાત સાવ નજીવી હતી. પણ દરિયાના એક ચાંગળા પાણીથી પણ એના ખારાપણાની ખાતરી ક્યાં નથી થઈ શકતી? આ વેળા માઈની જગ્યાએ કમળા હોત તો—'

મેં મનુને સમજાવવા માંડ્યો: 'મનુ! આપણે કાલે અહીંથી ચાલ્યા જઈશું, હો!'

'ક્યાં?'

'દાદીમા પાસે—'

'ને મોટીબેન?'

'મોટીબેનને ય લઈ જશું.'

'ને બાપુજી?'

'બાપુજીને પણ લઈ જશું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ને માઈ?'

'માઈને નહિ લઈ જઈએ!'

'હેઈયા! નથી લઈ જવાં; માઈને નથી લઈ જવાં!' કરતો તાળીઓ પાડતો મનુ કૂદવા ને નાચવા લાગ્યો. પોતાને હાથે કાંટા ભોંકયા તે માટે જાણે માઈ ઉપર તે વેર વાળતો હતો!

* * *

સાંજે ફરવા ગયા ત્યાં મેં કેશવરાવ પાસે બાળકોને મારી સાથે લઈ જવાની દરખાસ્ત મૂકી.

તેઓ મૂંગા રહ્યા. બપોરનો મનુનો કાંટા ભોંકાયાનો બનાવ તાજો જ હતો, એટલે તેમનાથી મને ચોખ્ખી ના પાડી શકાય તેમ નહોતું; તેમ હા પાડવાની પણ તેમને મુશ્કેલી લાગતી હતી.

રાત્રે જમતી વેળા મેં માઈનો અંબોડો બરાબર ધ્યાન દઈને જોઈ લીધો; પણ અંબોડામાં ગુલાબનું ફૂલ દેખાયું નહિ.

વાળુ આટોપાઈ ગયાં. મનુ મારા ખોળામાં જ સૂઈ ગયો. પ્રમિલા પાસે બેઠી બેઠી નિશાળમાં શીખેલાં ગીતો સંભળાવતી હતી. એને શાબાશી આપવા મેં પાસે ખેંચી ત્યારે તે જરા શરમાઈને વાંકી વળી. એની વેણીમાં એક ગુલાબનું ફૂલ ભેરવેલું જોયું. મારું મન બોલી ઊઠયું: દુષ્ટતાની સાથે અહીં લુચ્ચાઈનો પણ ઠીક મેળ સધાયો દેખું! મનુના બપોરના રડવાની પૂછપરછ સાંજે થયા વિના નહિ રહે એ ગણતરીથી જ માઈએ આ બધી પેરવી અગાઉથી કરી રાખી લાગે છે! આ યાતના—આ જેલમાંથી તો બાળકોને જેમ બને તેમ વહેલાં છોડાવવાં એ જ વધુ સારું એવી મેં મનમાં ગાંઠ વાળી.

* * *

બીજે દહાડે મિલનસભામાં હું પ્રભાકર પંડિતની બાજુમાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠો. જિલ્લાનું શહેર હોઈ તેમની વકીલાત ધીકતી ચાલતી હતી. મેં તેમને ઇરાદાપૂર્વક છોકરાંછૈયાંની બાબતમાં પ્રશ્નો પૂછ્યા.

'સાહેબ! ઝાડ મોટું હોય ને પંખીનો માળો ન હોય એવું તે બને? પ્રભુકૃપાથી ઘેર બે બચ્ચાં છે—'

હસીને એણે આપેલો એ જવાબ સાંભળી હું નવાઈ પામ્યો. એ હાસ્ય કહી રહ્યું હતું કે બાળકો પ્રત્યે તેને પુષ્કળ વહાલ છે! ત્યારે આવા સુખી જણાતા આદમીની વાર્તાઓમાં હરહમેશ પ્રણયભંગના વિસંવાદી સૂરો કેમ નીકળતા હશે? તેના દિલમાં કોઈ ઊંડું શલ્ય તો નહિ હોય? પેલી શાલિની—'

શાલિનીને ય જાણે સો વરસની આવરદા હતી! બરાબર એ જ પળે ગીતોનો એનો કાર્યક્રમ શરૂ થતો હતો. વ્યાસપીઠ પરથી રેલાતા એના કર્ણમધુર સંગીતના સૂરો મારે કાને અથડાતા હતા, પણ મારી આંખો તો પ્રભાકર ઉપર જ ખોડાયેલી હતી. એની આંખેથી તિરસ્કારના અંગારા જાણે ખરતા હતા. તાળીઓનો ગડગડાટ પૂરો થતાં જ મેં કહ્યું: 'અવાજ ખરેખર ખૂબ મીઠો છે!'

'પણ એનું હૈયું? તમે એને ઓળખી નહિ, સાહેબ! કૉલેજમાં એ મારી સાથે જ ભણતી હતી!'

જરા ખુલ્લી હવામાં ચક્કર મારવાને બહાને પ્રભાકરને હું બહાર ખેંચી ગયો. જૂનાં સ્મરણો તાજાં થવાથી એનું દિલ પણ ખૂબ ડહોળાયેલું હતું. મેં જરા શરૂઆત કરતાં જ એણે બધી વાત વિગતથી કહી. જ્યુનિઅર બી.એ.માં પોતે ભણતો હતો ત્યારે શાલિની સાથે તે પરિચયમાં આવ્યો. કાળક્રમે જેમ ઇયળમાંથી પતંગિયું બને, તેમ એ ઉંમરે પરિચયમાંથી સહેજે પ્રેમમાં ઊતરી પડાય છે. મનોરાજ્યના કલ્પનામંદિરને શિખરે ચડી પ્રભાકર તેને કહે: 'હું ગરીબ તો છું; છતાં તું મારી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો ખરી ના?'

તે જવાબ વાળતી : 'ગંગા ઉપસાગરને જ મળે છે, મહાસાગરને નહિ.'

આશાના હીંદોળે ચડી એનું મન ક્ષણે ક્ષણે સ્વર્ગસુખમાં ઝોલાં ખાવા લાગતું. એને શાલિનીના જ વિચારો આવતા—બસ, શાલિની! શાલિની! શાલિની—

અને એની અસર પ્રભાકરના અભ્યાસ ઉપર થયા વિના ન રહી. વરસને અંતે એણે શિષ્યવૃત્તિ ગુમાવી.

જે દહાડે શિષ્યવૃત્તિ ગયાનું તેણે જાણ્યું તે જ દિવસે શાલિનીએ તેને પત્ર લખ્યો :

> "પિતાજી મને એક આઈ.સી.એસ. સાથે પરણાવવાની પેરવીમાં પડયા છે. એમની મરજી વિરુદ્ધ જવાની મારામાં હિંમત નથી. તમે મને ભૂલી જાઓ, અને બીજી રીતે સુખી થવા પ્રયત્ન કરો!"

પરીક્ષાની નામોશીના ફટકા સાથે જ પ્રભાકરને હૈયે આ બીજો ફટકો પડયો. એનું હૃદય ચૂરેચૂરા બની ગયું. આવી કૃતઘ્ન શાલિનીનું ફરી વાર મોં પણ ન જોવું એ ઇરાદે તેણે અમારી કૉલેજ છોડી દીધી. શૂરવીર લડવૈયો જેમ જખમોની પરવા કર્યા વિના ઝૂઝે તેમ નવી કૉલેજમાં જઈ ખૂબ મહેનત કરી બી.એ.ની પરીક્ષામાં તેણે ફર્સ્ટ ક્લાસ મેળવ્યો.

પ્રભાકરની આખી વાત સાંભળી લીધા પછી **मधु तिष्ठति जिव्हाग्रे हृदये तु हलाहलम्** વાળી સંસ્કૃત કહેવત સ્ત્રીઓને જ લાગુ પડતી હશે કે શું એવો મને સંભ્રમ થયો.

દરમિયાન કાર્યક્રમ પૂરો થયો હતો. શાલિની મને શોધતી શોધતી બહાર આવી. વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી તેણે પૂછયું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દાદાસાહેબ! કેટલું રોકાવાના છો?'

'કાલે જ જવાનો વિચાર છે!'

'તો પછી અત્યારે જ મારે ત્યાં ચા પીવા ચાલો.'

મેં માન્યું હતું કે આ વખતે મારી સાથે જ ઊભેલા પ્રભાકરને પણ તે આમંત્રણ આપશે. પણ જાણે પોતે તેને ઓળખતી જ નથી એવો શાલિનીએ દેખાવ કર્યો! અને પ્રભાકર પણ તેના પ્રત્યે એક તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી બીજી બાજુ ચાલ્યો ગયો.

શાલિનીએ મને ઘેર પહોંચાડી જવાની જવાબદારી ઉઠાવી હોવાથી કેશવરાવ પોતાના બીજા જરૂરી કામે ઊપડી ગયા.

ઘેર પહોંચી ચાનું પતાવતાં સુધીમાં અમે અનેક જાતની વાતો કરી. પણ એ સઘળી વાતચીત દરમિયાન ભૂલેચૂકે પણ શાલિનીએ પ્રભાકરનો ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નહિ. મને માઈનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. સ્ત્રીઓ ખરેખર ભારે ધૂર્ત—લુચ્ચી હશે એમ જ માનવું?

શાલિનીએ આખું ઘર મને સાથે ફેરવીને બતાવ્યું. ફોટાઓ, ફરનિચર, વગેરે જોતાંજોતાં મેં પૂછ્યું: 'ઘરમાં ઘોડિયું બંધાયું છે કે નહિ?'

તેણે પોતાના ધાવણા બાળકને આગળ આણી મારા પાસે ધરી કહેવા માંડયું: 'જો, બાબા! દાદાજી આવ્યા!' પણ ઊંઘમાં ખલેલ પડવાથી કુમારે ઊલટાનો ગુસ્સો વ્યક્ત કર્યો!

બધું ફરી વળ્યા પછી મને કહે: 'હવે એક બતાવવાનું રહી જાય છે!'

'શું?'

'એમને! પણ અત્યારે દવાખાનામાં ભારે ભીડ હોય છે, નહિતર કોઈને બોલાવવા પણ મોકલત.'

શાલિની પૂરેપૂરી સુખી છે એમ મને જણાયું. પ્રભાકર; ત્યાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આઈ.સી.એસ.; ત્યાંથી ડૉક્ટર: એમ એક પછી બીજા ફૂલ ઉપર કૂદાકૂદ કરતા આ પતંગિયાને એક પણ કાંટો ભોંકાયો લાગતો નહોતો! હું નવાઈ પામ્યો. આખરે મેં જ વાત ઉચ્ચારી: 'પેલો પ્રભાકર પંડિત તો આપણી કૉલેજમાં જ ભણતો, નહિ?'

'હા જી!'

'હવે તો એ તમારી જૂની ઓળખાણ પણ સાવ ભૂલી ગયો લાગે છે!'

'એ મને પૂરેપૂરી કદી પિછાની જ શક્યા નથી! અને કદાચ ને પિછાની શક્યા હશે, તોપણ હવે એ બધું ભૂલી ગયા છે.'

'હું સમજ્યો નહિ.'

'આપ તેમની વાર્તાઓ વાંચો છો કે નહિ? તેમની દરેક વાર્તામાં હરકોઈ રીતે આખરે સ્ત્રી પુરુષને છેતરે છે એમ જ તેઓ ચીતરે છે. અને એ સ્ત્રી તે એમના મનથી બીજી કોઈ નહિ પણ શાલિની જ હોય છે!'

'એટલે તમે પોતે?'

'હા, હું જ!' પણ એ ત્રણ અક્ષરો પૂરા કરતાં કરતાં પણ શાલિની જાણે હમણાં જ રડી પડશે એમ લાગતું હતું.

'કોઈ આઈ.સી.એસ.ની સાથે પરણવા ખાતર એક છોકરીએ પોતાને છેહ દીધો એમ તે કહેતો હતો—'

'એમની વાર્તામાં પણ જ્યાં ત્યાં એવું જ આવે છે. પડી ગયેલું નાનું બાળક રડે છે, તે તેને લાગે છે માટે નથી રડતું; બીજું કોઈ જો જોઈ જાય છે તો જ તે ભેંકડો તાણે છે. એમની બાબતમાં પણ કાંઈક આવું જ બન્યું છે. પેલી છોકરીએ આઈ.સી.એસ. સાથેના લગ્નની બનાવટ શા માટે કરી...'

'એટલે એ વાત શું જૂઠી હતી?'

સ્વ. ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પૂરેપૂરી બનાવટ!'

નવાઈ પામી હું શાલિની તરફ તાકી રહ્યો.

શાલિનીએ ચલાવ્યું: 'પેલી છોકરીની પાછળ ઘેલા થઈ એમણે વાંચવાનું છોડી દીધું. એ અગાઉની કોઈ પરીક્ષામાં એમણે પહેલો નંબર જવા નહોતો દીધો! પણ જ્યુનિઅરની વાર્ષિક પરીક્ષામાં—'

એ જ છોકરી અત્યારે મારી સામે બેઠી છે એમ જાણવા છતાં મેં પૂછ્યું: 'એ પરીક્ષામાં એનો નંબર સાવ નીચો આવ્યો એટલે જ પેલી છોકરીએ એને છેહ દીધો એમ—'

'ના જી! એમ નહિ.'

'ત્યારે?'

'પેલી છોકરીએ એમને છેહ તો દીધો પણ એનું ખરું કારણ તો એમની પોતાની જિંદગી બરબાદ ન થાય એ હતું! મેં જો આવી આઈ.સી.એસ.ની બનાવટી વાત ઊભી કરી ન હોત તો આજે ધીકતી વકીલાત દ્વારા ધનના ઢગલા જમાવતા પ્રભાકર—'

'પણ એના દિલ પર પડેલો કારી ઘા?'

'એ જખમ ત્રણ હજારનું પલ્લું મળતાં જ રુઝાઈ ગયો!'

'તે તમારા પહેલાં જ પરણી ગયો?'

'હા; અને તે પણ મારે વિષે સાચીખોટી જરા ય પૂછપરછ કર્યા વિના! દાદાસાહેબ! આપને સાચી વાત કહું?'

મને મનુ સાંભરી આવ્યો. દિલ ખોલીને નાનાં બાળકો વાતો કરતાં હોય ત્યારે આમ જ બોલે છે.

શાલિનીએ ગંભીરતાથી કહ્યું: 'દાદાસાહેબ! એ વેળા અમે પતંગિયા જેવાં હતાં. માળા બાંધવામાં પક્ષીઓને કેટલી મહેનત પડે છે એ પતંગિયાં ક્યાંથી જાણે?' અને તેણે એક ગર્વભરી દૃષ્ટિ ઘરમાં ચોપાસ ફેરવી લીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં વચ્ચે જ કહ્યું: 'પણ કોઈ પતંગિયાને ફૂલના કાંટા ભોંકાય તો—'

'કાંટા સહેજ ભોંકાય તોપણ એ કાંઈ ત્યાં કાયમ ભરાઈ ન રહે તો!'

* * *

પાછો ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મારા મનમાં શાલિની અને પ્રભાકરના વિચારો જ ઘોળાયા કરતા હતા. મને એમ પણ થયું કે આખરે શાલિનીની વાત જ સાચી છે. માનવી પોતાનાં દુઃખો જુએ છે ત્યારે એની નજર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી બધું જોતી હોય છે; પરિણામે તેને વસ્તુસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. પ્રભાકરના અહંકારની સરખામણીમાં શાલિનીનું વર્તન ઊંડી વિચારણાભર્યું હતું. એણે જો કોઈ ગુનો કર્યો હોય તો તેણે પ્રભાકરના તરંગી ખ્યાલને–સ્વપ્નાને તોડી પાડ્યાનો હતો.

હું ઓરડામાં દાખલ થયો ત્યારે માઈ આંખો લૂછતી અંદરની બાજુએ ઊઠીને ચાલી જતી મારી નજરે પડી. મને લાગ્યું કે કેશવરાવે તેને કાંઈક ઠપકો આપ્યો હશે. ત્યાં ફેલાયેલું ગમગીનીનું વાતાવરણ હઠાવી દેવાને ઇરાદે મેં તાજું જ જાણેલું પ્રભાકર–શાલિનીવાળું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. મારી વાત પૂરી થતાં જ કેશવરાવ હર્ષમાં આવી જઈ બોલી ઊઠ્યા: 'દુનિયામાં કાયમ આવું જ બન્યા કરે છે, દાદાસાહેબ!'

'કેવું?'

'ન ભોંકાયેલી શૂળોમાંથી પણ કપાશી થાય છે! કાલે મનુ રોતો રોતો ઉપર આવ્યો હતો તે સાંભરે છે?'

'કેમ ન સાંભરે?'

'તમે એમ માનેલું કે એના હાથમાંથી એની માઈએ પોતાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાતર જ ગુલાબનું ફૂલ ચૂંટવી લીધું હતું, ખરું ?'

'તેનું શું છે ?'

'એણે ફૂલ તો લીધેલું; એ વાત તો સાચી. પણ તે ફૂલ એણે પ્રમિલા માટે લીધું હતું. એને ક્યાંઈ મહિલામંડળમાં[1] જવાનું હતું, ને પ્રમિલાને સાથે લઈ જવી હતી !'

વાત સાચી હતી કે બનાવટ હતી તે હું સમજી શકું તેમ નહોતું. મેં વાતનો વિષય બદલ્યો.

'ત્યારે આવતી કાલે હું પ્રમિલા અને મનુને મારી સાથે લેતો જાઉં ?'

પરંતુ કેશવરાવ સવાલ સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા લાગ્યા. થોડો વખત રહી તેઓ આસ્તેથી ઊભા થયા અને ઘરમાંથી પંદરવીશ ગુલાબી કવરો લાવી તેમણે તે મારી સામે ધર્યાં. કાગળો બધા ફોડેલા હતા. એ ફોડેલા કાગળો મને શા માટે આપતા હશે તે પહેલાં તો હું સમજી ન શક્યો.

કેશવરાવે ટૂંકું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું: 'આ વાંચી જુઓ; પછી—'

અને વધુ ન બોલતાં તેમણે બારીમાંથી બહાર જોવા માંડ્યું.

પહેલો જ કાગળ ખોલી મેં નીચે લખનારની સહી વાંચી. 'તમારી વહાલી પત્ની—'

એ કાગળો શું માઈના લખેલા હતા ?

હું મનમાં બબડ્યો: ભાઈ! તમારી નવી પત્નીને તમારા પ્રત્યે અસાધારણ વહાલ હશે, પણ એથી સાવકાં બાળકો પ્રત્યે એને વહાલ હોય એમ થોડું જ મનાય ?

મેં કાગળનું લખાણ વાંચવા માંડ્યું:

"તમારા વિના જરા ય ગમતું નથી. વારે વારે તમારું સ્મરણ

---

૧ હળદર–કંકુનો મેળાવડો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ આવે છે—"

પણ એવું બધું લખાણ વાંચતાં તો મને ઊલટાનો કેશવરાવ પર ગુસ્સો ચડ્યો. છતાં ધીરજ રાખી મેં છેવટનો ભાગ વાંચવા માંડ્યો, ને હું સ્તબ્ધ બન્યો.

"મનુ મને કેટલો સાંભરે છે એ તમને કાગળમાં શી રીતે વર્ણવી દાખવું? ભાઈ ભોજાઈ અને બહેન તો કહે છે, આટલું બધું સાસરિયાનું ઘેલું શાનું લાગે છે? પણ મને ઘેલું લાગ્યું છે તે એકલા તમારા માટેનું નથી; તમે ત્રણે જણાંઓ વિષે મને ઘેલું લાગ્યું છે. પ્રમિલા અને મનોહર હવે તો મારાં જ બાળકો થયાં. એ વાંચતાં જ તમે માનશો કે જો આણે બનાવટ માંડી! પણ ઈશ્વર-સોગન કહું છું, પરણી તે જ વેળા મેં મનમાં આ નિશ્ચય કર્યો છે. ઝાડને કલમ ચડાવીએ ત્યારે એનાં ફળ વધુ મીઠાં આવે છે એમ કહેવાય છે; સાવકી માતાનાં ઉછેરેલાં બાળકોની બાબતમાં પણ આવું જ થાય એવી મારી અંતરની ઇચ્છા છે. તો જ—"

આ ઉપરાંત બીજા પણ બેત્રણ કાગળો હું ઉથલાવી ગયો. દરેકમાં એ જ આત્મીયતા! એ જ ફૂલો! કાંટાનું ક્યાંયે નામનિશાન નહિ; કેવળ સુગંધ જ પમરે! મનમાં શા વિચારો લઈને ઊઠ્યો તે હું જ જાણતો નહોતો; પણ સીધો હું રસોડામાં પહોંચ્યો.

માઈ મનુને જમાડતી હતી-કોળિયા ભરાવતી હતી. બંનેની પીઠ મારા તરફ હતી.

માઈ ગાતી હતી:

> गुलाबाच्या फुला । असूंदेत तुला कांटे ।
> आला बघ खेळायाला । मनुबाळ ॥

---

૧ હે ગુલાબના ફૂલ! તને કાંટા ભલે ઊગ્યા હોય. અમારો મનુભાઈ તો તારી પાસે જ રમવા આવ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એ એવી સાંભળી મનુ બંને હાથ જોરથી ઘુમાવીને બેહોશ બની હસતો હતો.

માઈએ પૂછ્યું : 'મનુભાઈ! ત્યારે તમે હવે દાદીમા પાસે જવાના, ખરું કે?'

કોળિયો ગળે ઉતારતાં ઉતારતાં મનુએ માથું ડોલાવીને જ હા કહી.

'ને સાથે કોને કોને લઈ જશો?'

'મોટી બેનને.'

'બીજા કોને?'

'બાપુજીને.'

'અને માઈને?'

મનુ વિચારમાં પડયો લાગ્યો.

માઈએ ફરી વાર પૂછ્યું : 'માઈને સાથે લઈ નહિ જાઓ?'

'લઈ જઈશ, લઈ જઈશ!'

'જો મારો ભાઈ કરું!' કહી માઈએ એ એંઠા મોંને જ વહાલથી ચૂમી ભરી.

'પણ દાદાજી તો કહેતા હતા—'

'શું કહેતા હતા?'

'માઈને સાથે નથી લઈ જવાનાં.'

'તો હું કેમ કરીને આવીશ?'

'હું દાદાજીને કહીશ, માઈને લઈ જ જવાનાં છે. નહિ તો હું જ તમારી સાથે નહિ આવું!'

ઉપરાઉપરી મનુને ચૂમીઓ લઈ રહેલી માઈને દેખી મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. મને લાગ્યું : મારી પોતાની જ કમળા અત્યારે નવો દેહ ધારણ કરીને પોતાના જ પુત્રને જાણે વહાલથી જમાડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહી છે !

પગલાંનો સહેજ પણ અવાજ કર્યા વિના હું દરવાજેથી જ પાછો ફરી ગયો.

હાથમોં ધોઈ મનુ બહાર આવ્યો. મેં પૂછ્યું : 'મનુ! પેલા તારે હાથે કાંટા ક્યાં વાગ્યા હતા ?'

'ક્યા કાંટા?'

'કાલે વાગ્યાનું તું કહેતો હતો તે.'

'એ તો નીકળી ગયા.'

'કોણે કાઢ્યા ?'

'માઈએ !'

'સોય વડે કાઢી લીધા શું ?'

'ના, દાદાજી! માઈએ બચીઓ લીધી. અને દાદાજી!—' કહેતાં કહેતાં મારી વધુ નજીક આવી પેરણની ચાળને વળ દેતાં દેતાં લાડભર્યા અવાજે મનુએ કહ્યું : 'અને દાદાજી! માઈને પણ સાથે લઈ જવાનાં છે હોં!'

૧૯૩૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂનો કોટ

ખાનદેશમાં રહેનારા માણસને કોંકણમાં જતાં જ જાણે પોતે કોઈ નવી સૃષ્ટિમાં દાખલ થાય છે, એમ લાગે છે. કોઈ એવું પણ સંભળાવી દે કે, ભાઈ! દિવાળી કરવા માટે સસરાને ત્યાં ગયેલા જમાઈને તો એમ જ લાગે ના ? એમાં વળી ગરીબાઈમાંથી પાંચ પૈસા પામેલ ગૃહસ્થની એકની એક લાડીલી પુત્રીનો પતિ પહેલી વાર દિવાળીમાં આવ્યો હોય ત્યાં પછી શાની ખામી રહે?

આવે પ્રસંગે મનમાં એક જાતની ચટપટી – જરા અધીરાઈ પણ આવી જતી હશે. નાટકમાં બરોબર રંગ જામ્યો હોય ત્યાં જ અંક પૂરો થયાનો પડદો પડે ત્યારે પ્રેક્ષકોમાં કેવી નિરાશા ફેલાઈ જાય છે? પરણ્યા પછી પહેલી વાર પત્ની પિયેર જતી હશે ત્યારે પતિદેવની દશા પણ કંઈક આવી જ થતી હશે. પણ આમ વિરહરૂપી આવરણ આ દિવાળીને નિમિત્તે દૂર થતું હતું, એટલે જ માત્ર કોંકણની કુદરત મને નવીનતાથી ભરેલી લાગી એમ તો ન જ કહેવાય. લીલા રંગને જુવાની સાથે કશો ગાઢ સંબંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ. એથી જ સસરાની મેડી પરથી દેખાતી સામે ચમર ઢોળતી લીલી નાળિયેરીઓ, ચોપાસ પથરાયેલી લીલી લીલી કેળો, અને આંગણામાં કાળી-લીલી તુલસીના નાના નાના ક્યારા, એ બધું જોતાં એમ જ થઈ આવતું કે દેશાવરનો પ્રદેશ સર્જ્યા પછી જ બ્રહ્માએ આ કોંકણનો પ્રદેશ સર્જ્યો હશે – ઘણો જ પાછળથી. જતું ઘર બદલીને નવા ઘરમાં રહેવા જઈએ, અગર તો જૂનો કોટ વાસણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાળા ફેરિયાને આપવા માટે બાને આપી દઈ નવો કોટ ચડાવીએ, ત્યારે મનમાં નવીનતાનો એક અવર્ણ્ય આનંદ ઉભરાય છે. કોંકણના સૃષ્ટિસૌંદર્યથી હું આ જ રીતે મુગ્ધ બન્યો. કાળીચૌદશને દિવસે વહેલી સવારે મેડી પર પ્રગટેલાં નાનાં નાનાં હારબંધ કોડિયાંએ આંગણામાં જે પ્રકાશ પાથર્યો હતો, તે શોભા તો અદ્‌ભુત હતી! આસપાસ વસતા ભંડારીઓના ઘરમાંથી 'ગોવિંદા! ગોવિંદા!'નો જે શબ્દકિલ્લોલ સંભળાતો હતો તે પણ ભારે આનંદદાયી હતો.

આ પ્રદેશમાં કાળીચૌદશને ચવાણાના દિવસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દૂધપૌંઆ, દહીંપૌંઆ, ગોળપૌંઆ વગેરે જાતજાતના પૌંઆ અરસપરસ સહુ ઓળખીતા અને સગાંવહાલાંને ત્યાં જઈને ચાવવાનું ખાસ અગત્યનું મનાય છે. ઘર માંહેના સઘળા મંગળ વિધિ ઉકેલી મારે પણ સસરાજી સાથે બહાર નીકળી પડ્યા વિના છૂટકો નહોતો. પગથી માથા સુધી નવો સૂટ ચડાવી હું ઓરડીમાંથી નીકળ્યો. બહાર આવી જોઉં તો સસરાજી એક અતિ જૂનો પુરાણો કોટ ચડાવીને ઊભા હતા! હું અટકીને ઊભો રહ્યો. મેં ધાર્યું કે હજુ એમને કોટ બદલવાને કંઈક વાર હશે. પણ ત્યાં તો તેમણે જ પૂછ્યું: 'કાં, તૈયાર છો?'

'હા, તૈયાર!' તુરત મારા મોંમાંથી જવાબ નીકળી ગયો.

ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે પત્નીએ કોને કોને ત્યાં શી શી વાનીઓ ચાખી તે વિષે ખૂબ ખૂબ પૂછ્યું, પણ હું બરોબર જવાબ આપી ન શક્યો. એક ઠેકાણે તો પૌંઆ ચાવતાં ચાવતાં કાંકરો દાંતમાં ભરાયો ત્યારે મને સાંભર્યું કે હું પૌંઆ ચાવું છું! હું મનમાં મનમાં એક જ જાતના વિચારમાં અટવાયા કરતો હતો. આજે આવે સારે તહેવારે સસરાજીએ આ મહાયુદ્ધ પહેલાંનો જૂનો કોટ કેમ પહેર્યો હશે? ખરેખર એમાં કંજુસાઈ હશે? પણ મેં તેમના બીજા સુંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવા કોટો આગલે દહાડે જ જોયા હતા; ઉપરાંત લગ્ન વખતે તેમ જ આ દિવાળીના દિવસોમાં પણ અનુભવે મેં ખાતરી કરી હતી કે તેઓ ઉદાર દિલના તો છે જ! મારી પત્નીની બાળવય વખતે તેઓ એક વેપારીને ત્યાં સામાન્ય ગુમાસ્તાગીરી કરતા હતા એ મેં જાણ્યું હતું; પણ તેમનો મોટો દીકરો વકીલ થયો ત્યારથી તેમના પર લક્ષ્મીજીએ પોતાની રહેમ નજર દાખવી હતી એ પણ મારા ખ્યાલ બહાર ન હતું. ત્યારે આ કોટનું શું સમજવું? સ્વભાવની જરા વિચિત્રતાનું બહાનું ગણીએ તો એવું એક પણ બીજું ચિહ્ન દેખાતું નહોતું; જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વભાવની મીઠાશ સાથે ઊંડી સમજણનો જ વારેવારે મને અનુભવ થયા કરતો હતો.

બપોરનો સઘળો વખત હું તેમના આ જૂના કોટ અંગેના વિચારો જ કર્યા કરતો હતો. મને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં જે ભેદી ભોંયરાંઓ અને સામાજિક નવલકથાઓમાં જે પ્રણયરહસ્યોની વાતો આવે છે તે બિલકુલ પાયા વિનાની ન હોવી જોઈએ. આખો જન્મારો કોંકણના એક નાનકડા ગામડામાં વિતાડનારા એક ગુમાસ્તાના જીવનમાં પણ જૂના કોટનું કશું રહસ્ય અવશ્ય સમાયું હશે! પણ તુરત મને એ વિચારથી હસવું આવ્યું. એમ પણ થયું કે આ બાબતમાં પત્નીને પૂછી જોયું હોય તો સારું; પણ કદાચ ને એ નારાજ થાય તો? ને વળી દિવાળીમાં પોતાને મળેલા નવા રેશમી જરીના સાળુની વાત પૂછવાને બદલે પિતાના જૂના પુરાણા કોટની વાત કાઢનાર પતિ જરૂર અરસિક જ હોવો જોઈએ એમ એ માને તો? મેં મન મનાવ્યું : આવો એમનો કાંઈ કુળાચાર હશે, આપણે શું? આ કોંકણમાં કુળાચારોનું એક ભારે તૂત હોય છે, એમ મેં ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું.

સાંજ પડી ગઈ હતી છતાં અમે દરિયાકિનારે ફરવા ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોચી પોચી રેતીમાં ચાલતાં પગે ગલીપચી થતી હતી; ઓટને કારણે દરિયાનાં પાણી પાછાં હઠી ગયાં હતાં, એટલે વધુ પડતો ખાલી દેખાતો દરિયાકિનારો જરા ઉદાસીનતાભર્યો દેખાતો હતો. પણ પશ્ચિમ આકાશમાં તો જાણે હોલિકોત્સવનાં રંગછાંટણાં થઈ રહ્યાં હતાં. વિવિધ રંગોભર્યાં એ વાદળાંઓ દેખી મને સુંદર સાડીઓથી શણગારેલા શહેરના કોઈ વસ્ત્રભંડારનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અને તે જ ક્ષણે, અણધારી રીતે મારી નજર મારા સસરાએ પહેરેલા પેલા જૂના કોટ તરફ વળી. મને લાગે છે, મારું ધ્યાન એમના કોટ પ્રત્યે દોરવાયું છે એ હકીકત તેમના લક્ષમાં પણ આવી જ ગઈ હશે.

તેમણે પ્રેમભર્યા સ્વરે કહ્યું : 'તમે અહીં કોઈ જાતની જુદાઈ ન ગણશો; જરા ય કશો સંકોચ ન રાખતા.'

જવાબમાં હું માત્ર હસ્યો.

થોડી વાર મૌન ધરી હિંમત આણી મેં પૂછ્યું : 'તમને એક વાત પૂછવાનું મન છે. કહો તો પૂછું.'

'એમાં મૂંઝાઓ છો શું? દિવાળી જેવા સપરમે દહાડે જમાઈ પહેલવહેલા ઘેર આવે ત્યારે તેમને ગમે તે માગવાનો હક્ક છે!'

હું તેમના કોટ ભણી જ તાકી રહ્યો છું તે તેઓ જાણી ગયા હશે; આથી મનમુરાદ હસી પડતાં તેમણે ઉમેર્યું. 'તમે આ કોટ વિષે પૂછવા માગતા હતા, ખરું? વાત સાવ સાદી છે.'

'પણ—'

મારા આવા એ અક્ષરના જ પરંતુ અટકી ગયેલા જવાબમાં તેઓ મારી ઉત્કંઠાની તીવ્રતા તુરત પામી ગયા. તેમણે ઓટને લીધે વિસ્તૃત બનેલા રેતીના પટ પર ઘડીભર નજર ઠેરવી, અને પછી મારા સામે જોઈ ગંભીર ભાવે કહેવા માંડ્યું :—

"વાત સાચી છે કે આ કોટને આજે પચીશ વરસ થયાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાંચ વરસ સુધી સતત વાપર્યાં પછી હું એ કોઈને આપી દેવા તૈયાર થયો હતો. અરે, તૈયાર થયો હતો એમ કહેવા કરતાં આપી જ દીધો હતો એમ કહો ને? પણ...આ મનોરમા જન્મી એ જ વરસની વાત છે. મારે મનુનાં પગલાં એમ તો ભારે શુકનવાળાં!"

હું હસવું ખાળી ન શક્યો. મારી પત્નીનાં પગલાં ભારે શુકનવાળાં હતાં એમ આ ડોસો શા માટે કહે છે?—અને તો કોઈને આપી દેવા જેવો જેનો કોટ એના પિતા દિવાળી જેવા સપરમે દહાડે પહેરીને ફરે છે શા માટે? ભારે કહેવાય! મને એમ પણ થયું કે એની દીકરીનાં આવાં શુકનિયાળ પગલાંનો લાભ મને ન મળે તો ધન્યભાગ્ય!

દરમિયાન ફરી વાર ઓટથી ખાલી પડેલા રેતીના પટ પર નજર ઠેરવી સસરાજીએ કહેવા માંડ્યું :

"મનોરમાના જન્મ પહેલાં અમે કેવી ગરીબ હાલતમાં હતાં તેનો તમને ખ્યાલ પણ નહિ આવી શકે! તમને તો ખ્યાલ ન જ આવે, પણ આજે એ દિવસો સંભારું છું ત્યારે હું પણ ગૂંગળાઈ જાઉં છું. સામેનો સાગર આખો સુકાઈ જાય, તો જે દૃશ્ય નજરે પડે તે જોવાનું તમને અહીં સહેજ પણ મન થાય ખરું?"

મને લાગ્યું કે અનુભવની પરાકાષ્ટા માણસમાં કવિની સ્ફુરણા પણ પ્રેરે ખરી!

"વીશ વરસ પહેલાં મારી દશા પણ એવી જ હતી! દુકાનમાં મહિને ત્રીશ રૂપિયા પગાર મળતો. કાંઈ નહિ તો ઘરમાં રોજ પાંચછ જણ જમનારાં તો ખરાં જ. મોટો દીકરો બહુ હોશિયાર હતો; સાતમી અંગ્રેજીમાં એ જ વરસે આવ્યો હતો. એક બાજુ એના ભણતરનો વધતો જતો ખર્ચ ને બીજી બાજુ ઘરની એવી કપરી હાલત! એમાં મનુ વખતના એની બાના અભાવા પણ બહુ આકરા હતા. ઘરમાં કામ કરવાવાળીની જરૂર તો ઘણી હતી, પણ કંઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તિજોરીના જોરે એને કામે બોલાવવી ? એક દહાડો લીલી દ્રાક્ષ ખાવાનું એને મન થયું. બેલગામથી દ્રાક્ષ મગાવી આપવાનું મારી ગુંજાસની બહારનું જ હતું. પણ પત્નીની એક આટલી નાનકડી ઇચ્છા પણ પૂરી ન કરવાનું દિલ ન ચાલ્યું. આખરે દ્રાક્ષો તો મગાવી પણ એ ખાતી વેળા એણે બેત્રણ વાર બોલી બતાવેલું : 'આ કરતાં તમે તમારો કોટ જૂનો થઈ ગયો છે, તેને બદલે નવો સિવડાવી લીધો હોત તો કેવું સારું !"

એ ઉદ્‌ગારો વેળાનું એમનું એ કરુણાર્દ્ર મુખ મારાથી જોઈ ન શકાયું. મારા જેવા પાંચ પૈસે સુખી માણસને દુનિયામાં ગરીબાઈ કેવું કરુણ-દારુણ રૂપ ધારણ કરી શકે છે તે શી રીતે ખ્યાલમાં આવે ? જ્વાલામુખીના પેટાળ માંહેની ધગધગતી ગરમીનો ખ્યાલ કૈલાસને ક્યાંથી હોય ?

ગળું સાફ કરી એમણે આગળ ચલાવ્યું :—

"દિવાળી લગભગ માથે આવી હતી. દુકાનનું આખા વરસનું સરવૈયું પણ તૈયાર કરી રહેવા આવ્યો હતો. શેઠે સિલિક મેળવી જોઈ; બધું બરાબર હતું. એ દરમિયાન થોડા દિવસો પહેલાં એક પાંચસો રૂપિયા જમા થવા આવેલા, પણ શેઠ એ વાત સાવ ભૂલી ગયા હતા ! એક સ્ત્રી અંગેની ખટપટની એ રકમ હતી, અને એવી જાતનો હિસાબ ચોપડામાં કદી ન જ લખાય, એટલે નોટો માત્ર સાચવી રાખવાની હતી. શેઠનો વિચાર પણ એ પૈસા પાછા આપી દેવાનો હતો, એટલે એમણે કબાટના ઉપરના ખાનામાં જૂના ચોપડાઓના દફતરમાં કાગળમાં વીંટીને રૂપિયા મૂકી રાખ્યા હતા.

"પૈસા કબાટમાં મૂક્યા પછી બીજે જ દિવસે શેઠ માંદા પડ્યા. અને એ તાવ આખરે ટાઇફોઈડનો તાવ જાહેર થયો. તે પછી બેત્રણ મહિના સુધી શેઠ દુકાને આવી ન શક્યા. દુકાનનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહીવટ શેઠના બીજા બે ભાઈઓ હસ્તક ચાલ્યો. એ ભાઈઓ સર્વ ધંધે પૂરા હતા; એકએ વખત તિજોરીમાંથી એમણે રકમો પણ ઉઠાંતર કરેલી તે શેઠ જાણતા હતા. આ કારણે પેલા પૈસા અંગે જતે દહાડે શેઠ કંઈ પૂછપરછ કરે તોપણ મારે માથે આળ ચડે તેવું તો હતું જ નહિ. હું લગભગ પંદર વરસથી શેઠને ત્યાં નોકરી કરતો હતો; અને એટલા વખતમાં એવો એકે દાખલો નહોતો બન્યો કે શેઠને ત્યાંથી એમના આપ્યા વિના ઢગલાબંધ સોપારીમાંથી મેં એક સોપારી પણ લીધી હોય! આથી મારા પર તો શેઠને કોઈ રીતે વહેમ જવાનો સંભવ જ નહોતો. એ પાંચસો રૂપિયાની રકમ ત્યાંથી ઉઠાવી જવાના મોહને હું રોકી શકું તેવું ન રહ્યું!"

મેં મારા સસરા સામે જોયું. પણ તેઓ બીજી બાજુ મોં ફેરવી ગયા હતા. સાગર ભણી મેં નજર દોડાવી; સંધ્યારંગનાં છાંટણાંને બદલે હવે એના પર આછી અંધકારછાયા પથરાતી જતી હતી.

"બીજા ગમે તેમ માને. હું તો ચોક્કસ માનું છું કે જિંદગીમાં જેને કદી કોઈ જ જાતનો મોહ પેદા થયો નથી એવો આદમી ભાગ્યે જ હશે. હું મારા શેઠનો દાખલો રોજ જોતો હતો. ચોખાની ગુણ દીઠ બે રૂપિયા વધારાનું હાંસલ ચડાવી ગરીબો પાસેથી આઠને બદલે દસ રૂપિયા પડાવી તે પોતાની તિજોરી તર કર્યે જતા હતા. પ્રાથમિક શાળાના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પણ ગરીબ બિચારા શિક્ષક પાસેથી કાંઈ નહિ તો કોંકણમાં સહેજે સાંપડતી કાથી અને કાજૂ વગેરે જે ચીજ મફત મળતી તે ઉઘરાવતા તે હું અનેક વાર જોતો હતો. મેળાઓમાં જુગારના પાટલા માંડીને મેડીઓ બાંધ્યાના દાખલા મારી નજર સામે જ હતા. અને—અને મારી પત્નીને નાકમાં નથની વાળી પણ નહોતી, જ્યારે ગામના કુલકર્ણી—તલાટીએ માસિક દસ રૂપિયાના પગારમાં પોતાની સ્ત્રીને માટે ભારોભાર દાગીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચડાવ્યા હતા! મારું મન મને કહેતું હતું: દુનિયા આવાં નાનાં-મોટાં અનેક પાપો ચલાવી લે છે; એટલું જ નહિ પણ એવા લોકોની જ જગતમાં વાહવાહ અને બોલબાલા થાય છે. એ બધું જોતા છતાં હાથ આવેલી આવી સોનેરી તક જો તું ગુમાવી બેસું તો તારા જેવો બેવકૂફ બીજો કોણ ગણાય? કુટુંબનો સત્યાનાશ વાળ્યાનું પાપ તારે જ માથે ગણાશે. એક કોટનો જ વિચાર કર્યાં રહ્યો? તારી સ્ત્રીની પણ મુસ્કેલી દૂર થશે. તારો દીકરો હોશિયાર છે; એને કોલેજમાં જો દાખલ કરાવવો હશે તો પહેલાં રોકડા પૈસા હાથમાં જોઈશે જ. એ રકમ પણ આમાંથી નીકળી રહેશે. અને પછી છોકરો સારી રીતે ભણી ગણીને કમાશે તો કુટુંબનાં દાળદર દૂર થશે! ભલા માણસોની આ દુનિયા નથી; લુચ્ચા-લફંગાઓ જ એમાં ફાવે છે! માત્ર એ ચોરી એવી સિફતથી થવી જોઈએ કે એનું પગેરું કોઈ પાવરધો માણસ પણ પકડી શકે નહિ.”

તેઓ જે કહેતા હતા તે વાત તો શબ્દશઃ સાચી હતી. જમાને જમાને સત્ય ઉપરનાં આવરણો દૂર થવાને બદલે નવાં નવાં આવરણો-માં સત્ય વધુ ને વધુ લપેટાતું જાય છે, એ તો નિત્યની ઘટના હતી.

“સાંજે એ નોટો ઘેર જતી વખતે ઉડાવી જવી એવો નિશ્ચય કરી બપોરે હું જમવા જવા નીકળ્યો. કોટના અંદરના ખિસ્સામાં હાથ નાખી જોયું; ફક્ત એક રૂપિયો અને સાત આના જ સિલિક હતી. મહિનાના હજુ પાંચ દિવસ પૂરા કરવાના હતા. મેં મનમાં વિચાર્યું, કાલ સવારે તો હાથમાં પાંચસો રૂપિયા આવવાના જ છે! આજે જરા હાથ છૂટો રાખ્યો હોય તો હવે શી હરકત છે? બજા-રમાં જોયું: બહુ સરસ માછલી વેચાતી હતી. એકદમ ચાર આનાની ખરીદ કરી! પાકેલાં કેળાં, બેત્રણ જાતનાં શાક, એમ સાત આના ઘડીકમાં ખરચી નાખ્યા. રોકડો એક રૂપિયો ખિસ્સામાં રહેવા દઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું ઘેર પહોંચ્યો.

"મેં આજે ખરીદી આણેલી એક સાથે આટલી બધી વાનીઓ જોઈ પત્નીને પણ આશ્ચર્ય થયું. એને એમ લાગ્યું કે કોઈ સારા મહેમાન જમવા આવવાના હશે. પણ જ્યારે મેં કહ્યું કે મહેમાન તો કોઈ જ નથી આવવાનું, ત્યારે તો એની નવાઈનો પાર જ ન રહ્યો. કદાચ એને એમ પણ લાગ્યું હશે કે પતિદેવનું મગજ આજે જરા ખસી તો નહિ ગયું હોય? પણ પાંચસો રૂપિયા મળવાના કેફમાં હું અધ્ધર ઊડતો હતો એ એ ક્યાં જાણતી હતી? આજ સુધી જોકે હું વિમાનમાં બેઠો નથી, પણ મને લાગે છે કે ઊંચે ચડ્યા પછી ધરતી ઉપરની સઘળી ચીજો બાળકોનાં રમકડાં જેવડી જ દેખાતી હશે. મગજમાં જ્યારે કોઈ પણ તરેહનો નશો ચડે છે, ત્યારે માણસને આસપાસની સઘળી વસ્તીઓ અતિક્ષુદ્ર ભાસે છે."

પશ્ચિમ દિશામાં હવે અંધારું પથરાઈ ચૂક્યું હતું. સાગરનાં કાળાં ઘેરાં જળનાં મોજાંઓનો ખળખળાટ પણ એક તરેહની ભીષણતા આણતો હતો. હું મારા પ્રેમાળ સસરા સાથે વાતો કરતો નથી, પણ જાણે કોઈ કઠોર અજાણ્યા માનવીના બોલ મારે કાને અથડાય છે, એવું મને લાગી ગયું.

આગળ પડેલી ઝીણી રેતીમાં હાથ વડે લીટા તાણતાં તાણતાં સસરાજીએ કહ્યું: "હું જમી ઊઠ્યો ત્યારે મનમાંથી હજુ પાંચસો રૂપિયાનો આનંદ ઓસર્યો નહોતો. ચળુ દઈ ઓશરીમાં આવ્યો ત્યાં એક ગરીબ વિદ્યાર્થી મારા માટે રાહ જોઈ ઊભો હતો. એણે અઠવાડિયામાં એક વાર—એક દિવસ ગરીબ વિદ્યાર્થી તરીકે મારે ત્યાં જમવાની માગણી કરી. મને મનમાં દયા તો આવી જ પણ અન્ય માટે એક આનો પણ વાપરવાની શક્તિ હજુ મારામાં ક્યાં હતી? પાંચસો રૂપિયાનું પાપ ધોઈ નાખવું હોય તો કાંઈક પુણ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી લીધું હોય તો સારું એમ મનમાં થઈ આવ્યું, પણ એ વિચાર આવતાં જ પાછો વિલીન થઈ ગયો. જ્યાં ઘરનાં છોકરાં જ ઘંટી ચાટતાં હોય ત્યાં પાડોશીને—

"મેં નન્નો સંભળાવ્યો. પણ જમવાની ના સાંભળ્યા પછી એણે આજીજી કરી બીજી વિનતિ કરી: 'તો સાહેબ! એકાદ જૂનુંપાનું કપડું – એકાદો જૂનોપાનો કોટ આપો તો ભારે દયા કરી ગણાશે. તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલું!' મેં મનમાં વિચાર કર્યો, હવે નવા કોટનો ક્યાં તોટો પડે એમ છે? પેલો જૂનો કોટ આને આપી દેવામાં કાંઈ વાંધો નથી! અને તુરત જમતી વેળા ઉતારી રાખેલો પેલો જૂનો કોટ મેં એના હાથમાં ફેંક્યો, અને આજના મજેદાર જમણ પછી આંખે ચડેલ સુસ્તી ટાળવા હું આડે પડખે થયો. સહેજ આંખો મિંચાઈ હશે; તંદ્રામાં પડ્યો હોઈશ. સ્વપ્નામાં લાગ્યું કે શેઠના નાના ભાઈ પેલો કબાટ ઉઘાડે છે; દફતરમાં બાંધી રાખેલ નોટોનું બંડલ એમની નજર તળેથી શી રીતે છટકે? પૂરા લખાયેલા ચોપડામાં એ પાંચસો રૂપિયાવાળી રકમ ક્યાંઈ દેખાઈ નહોતી એ એમના ધ્યાન બહાર રહે તેમ નહોતું. અગાઉ જેણે શેઠની હાજરી દરમિયાન પણ તિજોરીમાંથી હાથ મારેલો—

"પોતે પકડેલ ઉંદરનો શિકાર કોઈ બિલાડી બીજાને હાથ પડવા દે ખરી?"

"ઝડપ કરતા ઊભા થઈ મેં પેરણ પહેરવા માંડ્યું. પત્નીએ કહ્યું: 'કેમ આટલી બધી ઉતાવળ કરો છો? જરા તડકો તો નમવા દો?'

"મેં જવાબ આપ્યો: 'દિવાળી આવી પહોંચી છે. આખા વરસના હિસાબ એક વાર ચોખ્ખા થઈ જાય તો માથેથી ભાર ઊતરે!' એ વધુ શું બોલે? પણ સાંજે પાછા ફરતી વખતે ચા અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાંડ લેતા આવવાનું એણે સંભારી આપ્યું. ચા-ખાંડ લાવવાની જરૂર તો હતી જ; પણ પૈસા? સવારે વધેલી સિલકનો આખો રૂપિયો તો પેલા આપી દીધેલા કોટના ખિસ્સામાં ચાલ્યો ગયો હતો! એમ તો કોટ આપતા પહેલાં મેં બધાં ખિસ્સાંમાં હાથ નાખી જોયો હતો, પણ અંદરથી કશું નીકળ્યું નહોતું. હું વિચારે ચડ્યો, ત્યાં તો યાદ આવ્યું કે કોટનું જમણું ખિસ્સું તળિયેથી ફાટી ગયેલું હતું એટલે એ રૂપિયો એ કાણામાંથી નીચે ખેવનમાં જ ક્યાંક ઊતરી ગયો હશે! મારું મન બોલી ઊઠ્યું: હવે નાહી નાખો! એ છોકરો એ રૂપિયો હવે પાછો આપવા થોડો જ આવનાર છે? કળજુગમાં લુચ્ચાઈ કાંઈ શીખવવી પડતી નથી! એમાં એ ગરીબ, એટલે પછી પૂછવું જ શું? સાંજે પાંચસો રૂપિયાની નોટો ખિસ્સામાં પડવાની તો હતી, પણ અહીંની બજારમાં એમાંની સોની નોટ થોડી જ વટાવવા જવાય એમ હતું? ઉધાર ચીજ કોઈ વખત ખરીદવી નહિ એવા મારા દૃઢ નિશ્ચયને ડગાવી દે તેવો તાગડો થયો!

"એ કારણે હોય, અગર દીવા તળે અંધારું હોય એ ન્યાયે મોહની પાછળ આપોઆપ માનસિક સંતાપ આવે જ એ કારણે હોય, રસ્તે જતાં મારું મગજ સાવ બહેરું બની ગયું હતું, એમ કહીએ તો ય ખોટું નહિ.

"હું લગભગ દુકાન પાસે પહોંચી જવા આવ્યો હોઈશ, ત્યાં તો કોઈ જોરશોરથી મારા નામની બૂમો પાડતું હોય એમ મને લાગ્યું. પાછું વાળી જોઉં તો જે છોકરાને જમી ઊઠીને મેં પેલો જૂનો કોટ બક્ષિશ આપી દીધો હતો એ જ વિદ્યાર્થી દોડતો આવતો હતો! હું ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો. હાંફતો હાંફતો એ મારી પાસે આવી પહોંચ્યો.

"એને કપાળે અને આખે શરીરે પરસેવાના રેલા ચાલ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જતા હતા. અતિશય દોડવાથી હાંફી ગયો હતો એટલે તુરત તો તે કશું બોલી જ ન શક્યો. પણ ડાબા હાથમાં પકડેલા કોટ ભણી આંગળી બતાવી એણે પરસેવે ભીનો થયેલો રૂપિયો મારા સામે ધર્યો. એ રૂપિયાનો સ્પર્શ કરતી વેળા મેં શી શી લાગણીઓ અનુભવી હતી તેનું વર્ણન અત્યારે વિગતથી આપવું અશક્ય છે! પક્ષઘાતથી ખોટા પડી ગયેલા અંગને વીજળીનો આંચકો દેવાથી તેમાં હલનચલન કરવાની શક્તિ આવે છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું. મોહથી બધિર બની ગયેલા મારા મન ઉપર એ રૂપિયાના સ્પર્શે કંઈક એ જ જાતની અસર પેદા કરી."

કહેતાં કહેતાં વચ્ચે તેઓ અટકી ગયા. આંખે આવેલાં બે આંસુનાં ટીપાં તેમણે ઝડપથી લૂછી નાખ્યાં હોય એવો મને ભાસ પણ થયો! અત્યાર સુધી નીચું મોં રાખી હું વાત સાંભળતો હતો. મેં નજર ઊંચી કરી જોયું તો અંધારું જામ્યા ઘણો વખત થયો હોવાથી હવે વાતાવરણમાં ઉજાસ આવ્યો લાગતો હતો. સાગરનાં આગળ વધવા માંડેલાં મોજાંઓનું તાલબદ્ધ સંગીત પણ મારું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ન રહ્યું.

તેમણે આગળ ચલાવ્યું: "એવા સખત તાપમાં દોડતા આવેલા ને પરસેવે રેબઝેબ થયેલા એ વિદ્યાર્થીને મેં સીધો મારી સાથે પેઢીએ ઉપાડ્યો. શેઠ જમીને લાંબા પગ કરી તકિયે અઢેલીને પડ્યા હતા. મને આટલો વહેલો અને ખરા તડકામાં આવેલો દેખી નવાઈ પામી તેમણે પૂછ્યું: 'અત્યારમાં આટલા બધા વહેલા કાં?' મેં કશો જવાબ ન આપ્યો. તેમણે પૂછ્યું: 'આ છોકરો કોણ છે?' 'બિચારો એક ગરીબ વિદ્યાર્થી છે; જમવાનો એક વાર–એક દિવસ માગે છે.' એવા મારા જવાબમાં સામેથી શેઠ 'ભલે આપણે ત્યાં એક દિવસ આવે!' એમ કહી દેશે એવી મેં આશા રાખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી, પણ તેઓ કશું બોલ્યા નહિ. આંખો મીંચી નિરાંતે તે તકિયે અઢેલીને પડ્યા રહ્યા. છોકરાને હું શો જવાબ આપું?

"વધુ કશું બોલ્યા વિના સામે ખીંતીએ ટાંગેલી કૂંચીઓનો જૂડો લઈ હું અંદર ગયો. કબાટ ઉઘાડી અંદરથી પેલું જૂનું દફ્તર કાઢ્યું અને તેમાંથી કાગળમાં વીંટેલી પાંચસો રૂપિયાની નોટો હાથમાં લઈ હું બહાર આવ્યો.

"'આ પેલા પાંચસો રૂપિયા—' મેં કહ્યું.

"મારા એ શબ્દો કાને પડતાં જ શેઠે આંખો ઉઘાડી મારી સામે જોયું. એ રૂપિયાની બધી વિગત મેં તેમને કહી સંભળાવી. તેઓ મારા સામે સ્તબ્ધ બની તાકી રહ્યા. માણસ આટલો બધો પ્રામાણિક હોઈ શકે એવું એમણે સ્વપ્નેય ધારેલું નહિ! તુરત તેમણે પેલા છોકરાને અઠવાડિયામાં એક દિવસ પોતાને ત્યાં કાયમ જમી જવાનું કહ્યું ને રવાના કર્યો. ત્યાર પછી બીજે વરસે મારો દીકરો મેટ્રિકમાં પાસ થયો ત્યારે કૉલેજમાં એને ભણવાની જોગવાઈ પણ શેઠે કરી આપી." એક ઊંડો શ્વાસ લઈ એમણે છુટકારાનો દમ લીધો.

"આ કોટે તે દહાડે મારું પતન થતું અટકાવ્યું હતું. એ કોટ પ્રત્યે મારા મનમાં અનુરાગ પેદા થયો. પેલા છોકરાને મેં નવો કોટ કરાવી આપી એ જૂનો કોટ ઘરમાં જ રાખી લીધો. ત્યારથી વારતહેવારે હું આ કોટ હોંશથી પહેરું છું. આ કોટ પહેરું છું તેથી જ ગામલોકો મને મખ્ખીચૂસ કહ્યા કરે છે, તે હું જાણું છું. પણ ખરી વાત મારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી—અત્યારે તમને કહી તે સિવાય."

વાત પૂરી કરી પ્રસન્ન ચહેરા સાથે તેઓ ઊભા થયા. ટોપીએ વળગેલી રેતી સાફ કરતો કરતો હું પણ ઊભો થયો ને બૅટરીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાંપ દાબી. ભરતીનાં મોજાં જોસભેર આગળ વધી રહેલાં હવે સાફ જોઈ શકાતાં હતાં. મેં ઊંચે આકાશ તરફ નજર કરી. અંધારામાં ધ્રુવનું ઝાંખું તેજ પણ અછતું નહોતું રહેતું. ધ્રુવના એ મંદ, સ્નિગ્ધ, મોહક દશ્યે મારા દિલમાં અનેક ભાવનાઓની અત્યારે ભરતી આણી હતી!

૧૯૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવાસ

'ઓ મા! પૂરી સમાધિ લાગી ગઈ છે ને શું?'

રેખાના એ બોલ કાને અથડાયા ત્યારે જ માંડ શીલાએ ઊંચે જોયું. ત્યાં સુધી તે ઊંધું ઘાલી વાંચવામાં મશગૂલ હતી. શીલાએ ચોપડીમાંથી માથું તો ઊંચક્યું પણ તેણે નજર ફેરવી નહિ. ઘસ-ઘસાટ ઊંઘી ગયેલા બાળકને જોર કરી જગાડીએ ત્યારે એના હસતા મોં પર પણ એક જાતનો કંટાળો દેખાય છે. શીલાનો ચહેરો પણ તેવો જ બન્યો હતો. ઉતાવળે રેખા તેની સામે આવી ઊભી રહી. ફોટો પાડનાર જેમ પોતાનો કૅમેરા બરાબર ગોઠવે તેમ એણે પોતાની નજર શીલા પર ઠેરવી સવાલ કર્યો: 'રંગમાં ભંગ પાડ્યો, ખરું?'

શીલાના મોં પર એક આછી – અતિ આછી સ્મિતની રેખા ચમકી ગઈ.

'બેનબા કઈ નવલકથા વાંચવામાં મશગૂલ બન્યાં હતાં તે તો જોવા દો?'

પણ ત્યાં તો શીલાએ પુસ્તક સંતાડી દીધું. રેખાનો વહેમ દઢતર થયો. શીલા કોઈ રીતે પુસ્તક જોવા દેતી નહોતી. આખરે જ્યારે રેખા થાકીને રોવા જેવી થઈ લાગી ત્યારે ખડખડાટ હસીને તેણે હાથ માંહેનું પુસ્તક ટેબલ પર પછાડ્યું.

અને પુસ્તક જોયા પછી તો રેખા પણ હસી પડી – હસી હસીને બેવડ વળી ગઈ!

શીલાના હાથમાં નવલકથા નહોતી – રેખાને જેની સાથે બાપે-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્યાં વેર હતાં, તેવું એ બીજગણિત હતું!

પણ હસતાં હસતાં શીલા તરફ જોઈ રહેલી રેખાની આંખોમાં કોઈ વિચિત્ર ભાવ ભર્યા હતા—અજાયબઘરમાં કોઈ અદ્દભુત પ્રાણી જોયું હોય તેવા. તે વિચારતી હતી: 'અજબ વાત છે આની! પ્રેકટીકલના ચીચોડામાંથી પાંચ વાગે છૂટેલી શીલા તુરત જ ઘેર આવી કલાક દોઢ કલાક બીજગણિતનાં ઉદાહરણો ગણવામાં મશગૂલ બની હતી! આને તે કહેવું શું? કોઈ આખું રાજ આપે તો ય આ અગ્નિપરીક્ષામાં હું તો ન જ ઊતરું!'

નવલકથા વાંચતાં વાંચતાં થાકી જવાથી કેનાલને કાંઠે તે પહોંચી હતી. ઘણી વાર સુધી કાંઠે ઊભાં ઊભાં તેણે પાણીમાં નાના નાના પથરા ફેંકી ઉત્પન્ન થતાં કૂંડાળાં જોવામાં વખત પસાર કર્યો. એ બાળરમત કરતાં કરતાં અચાનક તેને કાંચન સાંભરી આવ્યો, ને તેનું મન બોલી ઊઠ્યું: હમણાં હમણાં કાંચન મળે છે ત્યારે એના હરેક શબ્દો, અરે આછા એવા એકાદ સ્મિતથી પણ પોતાના હૃદયમાં આવા આહ્લાદજનક તરંગો કેમ પેદા થતા હશે? પોતે છેક નાનપણથી એને ઓળખે છે; બંને કુટુંબોને સાવ ઘર જેવો નાતો છે; અને મોટા ભાઈના મિત્ર તરીકે જ તે અહીં પણ ખાસ પોતાને મળવા આવે છે. છતાં હમણાં હમણાં એના પ્રત્યેના આકર્ષણમાં આ કોઈ નવીન તત્ત્વ કાં ઉમેરાયું હશે? કોઈ અજબ મોહક સુવાસથી મગજ તર બની જાય પણ એ સુવાસ ક્યાંથી આવે છે તે સમજી શકાય નહિ, એવી એની દશા થઈ હતી. એ મહિના પૂર્વે ચડેલી નવી ફિલ્મમાં કાંચનનું કામ આબાદ ઊતર્યું હતું. એ પોતાને મળવા આવતો ત્યારે એને જોવા માટે વિદ્યાર્થીઓ ટોળે વળતા. પોતાના દિલમાં કાંચન પ્રત્યે જે નવું આકર્ષણ પેદા થયું છે તેનું કારણ આ જ હોવું જોઈએ એમ એણે પોતાના મનને સમજાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારોની આવી ગૂંચવાયેલી દશામાં પથ્થરને બદલે એક નાનુંશું માટીનું ઢેફું તેના હાથે પાણીમાં ફેંકાયું. આ વેળા પણ તરંગો-કૂંડાળાં તો થયાં જ, પણ પાણી ડહોળું થયું!

ઉતાવળે પગલે તે પોતાની રૂમ તરફ પાછી ફરી. આજે 'ભાગ્યચક્ર'ની ફિલ્મ જોવા જવાનું કાંચને નક્કી કરી રાખ્યું હતું. છેક પાંચ વાગતા સુધી આ વાત તેને બરાબર યાદ હતી. પ્રયોગ-શાળા–લેબોરેટરીમાં યુગ સમાન લાગતી પ્રત્યેક મિનિટ આ વાતના સ્મરણથી એને પલકારા જેવી ભાસતી હતી–એ લાંબો ગાળો રેખા આનંદથી પસાર કરી શકી હતી. પણ કેનાલને કાંઠે આવી પહોંચીને ઝાડોની છાયા તળે ઊભા રહી પાણીમાં ઊઠતા તરંગો જોતાં જોતાં તે પોતાના જ હૃદયસરમાં ઊઠતા તરંગોમાં મગ્ન બની ગઈ હતી.

એણે માન્યું હતું કે છાત્રાલયના અતિથિઓવાળા મોટા રૂમમાં બેઠાં બેઠાં શીલા અને કાંચન વાતોની મોજ માણતાં હશે. પોતે નજરે પડતાં જ કાંચન સવાલ કરશે: 'કાં રેખા? આમ ક્યાં નાસી ગઈ હતી?' પોતે જવાબ આપશે: 'સિનેમાવાળાઓને નાસી જવા વિના બીજું સાંભરે શાનું?' તુરત પોતાના જમણા હાથની આંગળી પર હેટને ચક્કર ચક્કર ફેરવતાં કાંચન કહેશે: 'પણ આજે હું આવ-વાનો છું એ તો તું જાણતી જ હતી!' જવાબમાં પોતે શીલા ભણી જોતાં જોતાં કહેશે: 'પણ હું નહોતી એટલે તારે કાંઈ બગાસાં ખાવાનો વારો તો નથી આવ્યો ના? અગર આકાશ ભણી જ તાકી તો રહેવું પડ્યું નથી ના? ને આકાશમાં તાકી રહે તોપણ અત્યારે ત્યાં એક પણ તારિકા નજરે ચડવાની છે શું? એ કરતાં તો તારી સામે જ એ તારા–શુક્રના તેજસ્વી તારલિયા ચમકી રહ્યા છે પછી શી......'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂધ જેવી ચાંદની પથરાઈ હશે એમ માનીને ફળિયામાં ઊતરીએ અને બહાર ઘોર અંધારું જામ્યું હોય, એવી રેખાની દશા થઈ. અતિથિઓના ઓરડામાં કાંચનનું કશું નામનિશાન નહોતું! એટલે શીલા પોતાની રૂમમાં ઉપર જ બેઠી બેઠી કાંઈ વાંચતી હશે એમ રેખાએ માન્યું. પણ શીલા જે ચોપડી વાંચતી હતી તે જોતાં તો એની મતિ મૂંઝાઈ ઊઠી! બીજગણિત? ઓ બાપ રે! ઓલામાંથી નાસી છૂટવા જતાં ચૂલામાં જ પડવા જેવું એને થયું!

શીલાના ટેબલ પર પોતાના જમણા હાથની કોણીને ટેકો દઈ નીચા નમી રેખાએ કહ્યું: 'શાબાશ છે તને, બહેન!'

જવાબમાં શીલાએ સહેજ ભ્રુકુટિ ચડાવી.

'શીલા! તારે હૃદય જેવું કાંઈ છે કે નહિ?'

'નવલકથાના નાયક–નાયિકાને હોય છે એવું નથી, એટલું તો ચોક્કસ!'

શીલાના આવા કટાક્ષથી રેખાને સહેજ લાગી તો આવ્યું, છતાં જાણે પોતાને કશું દુઃખ થયું જ નથી એમ દર્શાવતાં તે બોલી: 'આવા રસહીન વિષયોમાં લાગી રહેતાં તને કંટાળો ય શેં નથી આવતો?'

'ખેડુ કાદવકીચડથી કંટાળી જાય તો ચાલે ખરું?'

'તારા જેવા ખેડૂતો જો ગામડામાં દેખાય તો આગેવાનોને "ચલો ગામડામાં" નો ઉપદેશ લોકોને કરવો જ ન પડે; વગર કહ્યે જ લોકોનાં ટોળેટોળાં તારે ગામડે દોડવાનાં!'

વિધવા છતાં પોતાના સૌંદર્ય અંગેનાં રેખાએ આદરેલાં આવાં આડકતરાં વખાણ શીલાને ગમતાં નહોતાં એવું તો ન જ કહેવાય. કોઈ કુશળ જાણકાર પોતાની ગાયકીનાં વખાણ કરે એ જ સારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગવૈયાને વધારે ગમે; રૂપનાં વખાણ પણ કોઈ રૂપશાલી વ્યક્તિ કરે એમાં જ એની કિંમત છે. પણ આવા વખાણથી શીલા મનમાં મનમાં રાજી થતી છતાં એના મોં પર એ ભાવ કદી જ ઊઠતા નહિ. તેમાં ય અત્યારે તો રેખાએ કરેલી આ સૌંદર્યપ્રશસ્તિનો જવાબ શીલાએ એક મોટું બગાસું ખાઈને જ આપ્યો.

રેખાએ જરા ચમકી જઈ પૂછ્યું : ‘અરે શીલા! જો તો, કેટલા વાગ્યા?’

ભીંત તરફ ઊંધો ગોઠવી રાખેલો ડબો શીલાએ સવળો કર્યો. છ વાગી ગયા હતા. શીલા ઘડિયાળનો ડબો ફેરવતી હતી ત્યાં જ એને કાંડે ઘડિયાળ નથી એ બિના તરફ રેખાનું ધ્યાન ખેંચાયું. તેણે પૂછ્યું : ‘શીલા! તારું રિસ્ટવૉચ ક્યાં?’

‘આપ્યું છે.’

‘કોને?’

‘કાંચનને.’

કાંચન ક્યારે આવ્યો અને શીલાએ પોતાનું કાંડાઘડિયાળ એને ક્યારે આપ્યું એ સવાલે રેખાને મૂંઝવી દીધી. પોતા પાસેથી ઘડિયાળ ન માગતાં શીલા પાસેથી કાંચને ઘડિયાળ માગ્યું એથી તો એને વધારે માઠું લાગ્યું. મનથી ચિડાયેલી કદાચ ને મોં ચડાવીને જ તે બેસી જાત; પણ જિજ્ઞાસાનું આંખમાં પડેલા કણાના જેવું છે. માણસને કોઈ રીતે એ જંપવા ન દે.

‘કાંચનને તારા ઘડિયાળની શી જરૂર પડી?’

‘હમણાં એક નવો ચિત્રપટ તૈયાર થાય છે. કાંચનને મારું ઘડિયાળ બહુ જ ગમી ગયું—’

‘એકલું ઘડિયાળ જ ગમી ગયું કે—’

પણ શીલાની આંખ સામે રેખાની નજર જતાં જ તે વધુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલી શકી નહિ. જાણેઅજાણે ઈર્ષ્યાનો કાંટો એના હૃદયને ભોંકાયા કરતો હતો—અસ્વસ્થ કરી રહ્યો હતો. તેમાં યે જ્યારે શીલાએ જણાવ્યું કે પોતે છ વાગ્યા સુધીમાં આવી ન પહોંચે તો બંને જણી સીધી થિયેટર પર આવજો એમ તે કહી ગયો છે, ત્યારે તો એ વેદના વધુ વસમી બની.

શીલાના આગ્રહને કારણે ગામમાં પગે ચાલીને જવાનું નક્કી થયું. નદીવાળે ટૂંકે રસ્તે જઈ શકાય તેવું હતું. એ કેડીએ જતાં રસ્તામાં એક નાનકડો બંગલો આવ્યો. તાજાં ખીલેલાં પારિજાતકોની સુવાસ દૂર સુધી પથરાતી હતી. એકાએક રેખાના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો કે બંગલાના કંપાઉન્ડમાં જઈને થોડાં ફૂલો લઈ આવવાં. એ માટે રેખા સહેજ ઊભી પણ રહી; પણ શીલા એની સાથે આવે એવાં કોઈ ચિહ્ન દેખાયાં નહિ. તેણે શીલાને કહ્યું: 'આ ફૂલો તને ગમતાં નથી લાગતાં!'

'રેખા! આજ એક વરસથી આપણે બંને એક જ રૂમમાં સાથે રહીએ છીએ, છતાં હું ય એક જીવતું માનવી છું એ વિષે તારી હજુ ખાતરી થઈ હોય એમ લાગતું નથી!'

'પારિજાતકનાં ફૂલો આટલાં નજીક હોય ત્યારે જીવતું માણસ ઝાલ્યું ય રહે ખરું?'

'શા માટે ન રહે?'

'ફૂલો લેવાનું એને મન ન થાય?'

'સુવાસ મળ્યા પછી પણ ફૂલો પોતાની પાસે જ હોવાં જોઈએ એવી હઠ કર્યે દુનિયામાં કેમ ચાલે? ફૂલો તો ઘડી બેઘડીમાં કરમાઈ જાય. એ કરતાં દૂર રહ્યે રહ્યે એની સુવાસનાં સ્મરણ મગજમાં ભરી રાખવાં સારાં નહિ?'

* * *

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્ર જોતાં જોતાં રેખાનું મન વધુ અસ્વસ્થ બન્યું. કાંચનવાળું ચિત્ર ચડ્યું હતું ત્યારે પણ આજની પેઠે જ બંનેને સાથે લઈ તે બૉક્સમાં બેઠો હતો. આજે ચિત્ર જોતી વેળા પોતે વચ્ચે બેસે, એક બાજુ શીલા અને બીજી બાજુ કાંચન, એવી એની ઇચ્છા હતી. પણ પ્રત્યક્ષ બેસતી વેળા એથી ઊલટું જ બન્યું! કાંચને પોતે જ વચ્ચે બેઠક લીધી. ચાલુ ચિત્રે પણ જે થોડી થોડી વાત તે કરતો હતો, તે પણ શીલા સાથે જ કરતો હતો: જાણે એની બીજી બાજુ જમણે હાથે જીવતી જાગતી રેખા નહિ પણ એનું પૂતળું જ બેસાડ્યું ન હોય!

વિશ્રામ વેળા જોવાઈ ગયેલા ચિત્ર અંગે વાત ચાલી. આંધળા સુરદાસનું વાત્સલ્ય ખરેખર હૃદયને હલાવી દે એવું હોવા વિષે ત્રણે એકમત થયાં. પણ સ્ત્રીપાત્રોમાં નાયિકા રૂપકુમારી જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવો રેખાનો મત થયો, કેમકે નાયક એક અનાથ યુવક હોવા છતાં પ્રેમની ખાતર એ એની સાથે નાસી જતો હતો. એથી ઊલટું શીલાને આંધળો સુરદાસ અને એણે પોતાને ત્યાં આણેલાં અનાથ બાળકોને સાચવનારી 'કલ્લુકી મા' વધારે ગમ્યાં. રૂપકુમારીનો ત્યાગ પણ ભોગનું જ એક ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે, જ્યારે કલ્લુકી માનો ત્યાગ તો સર્વાંશે ઉદાત્ત નમૂનો પૂરો પાડે છે, એવા શીલાના અભિપ્રાય સાથે કાંચને પોતાની સંમતિ દાખવી. 'શીલાના ઘડિયાળની પેઠે એની માન્યતા પણ હવે તો તને ગમી જતી લાગે છે!' એવી ટકોર હસતાં હસતાં રેખાએ કરી. પણ એ બોલતી વેળા એના અંતરમાં પેદા થયેલો અણગમો – ગુસ્સો પ્રગટ થયા વિના રહ્યો નહિ.

એ પળ સુધી રેખા એમ જ માનતી હતી કે કાંચન ઉપર પોતાનો જ વધારે હક્ક છે. બાળપણનો પરિચય પણ બકુલનાં પુષ્પો જેવો જ હોય છે. એ માંહેની સુવાસ કદી ઊડી જતી નથી. ગયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષે કાંચન યુનિવર્સિટીના બી.એ.ના દરવાજેથી બહાર પડ્યો તે જ વેળા રેખાએ મૅટ્રિકના દ્વારમાંથી અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો. તે વેળા એણે વિદ્યાલય–કૉલેજમાં પ્રવેશ કરવો કે ગૃહપ્રવેશ* કરવો એ વિષે ઘરમાં મોટો ઉહાપોહ જામ્યો હતો. કાંચન ખૂબ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો; કોઈ જૂની ઘરેડવાળી ઘંટીનું પડ ગળે બાંધવાની તેની મરજી નહોતી. કૉલેજમાં થયેલાં નાટકોમાં એણે જે પાઠ ભજવેલા તે જોઈ અનેક રસિક જનોએ એને શાબાશી આપી હતી! એણે ચાલુ ચીલો છોડી દઈ નવો જ કેડો પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચિત્રપટસૃષ્ટિમાં શરૂઆતનાં ચારપાંચ વર્ષો મુશ્કેલીમાં જાય તોપણ એ સૃષ્ટિમાં કીર્તિ, પૈસો, સમાજસેવા વગેરે અનેક બાબતોનાં ક્ષેત્રો મર્યાદિત નહિ જ રહે એવી આશા તે સેવતો હતો. રેખાના મોટા ભાઈ સાથે હસતાં હસતાં પણ તે જે શબ્દો બોલી ગયો હતો તે રેખા હજુ ભૂલી નહોતી—

'છાશ વલોવી હોય તો બહુ તો માખણ નીકળે; પણ અમૃતપ્રાપ્તિ તો સાગરમંથનને અંતે જ થાય!'

મશ્કરા મોટા ભાઈએ એને સંભળાવેલું: 'કાંચનભાઈ! એ તો સિનેમાની દુનિયા છે! એ સાગરનું મંથન કરતાં કરતાં અમૃત તો મળતું મળે પણ તે પહેલાં અપ્સરા તો ગળામાં પરોવાય જ!'

એની સામે કાંચને કહ્યું હતું: 'પણ અમૃત લેવા નીકળનારે તો અપ્સરા અને હલાહલ વિષ બંનેને હજમ કરવાં પડે છે!'

ખરું જોતાં કાંચન અને રેખાના વિવાહ થયા જ નહોતા; છતાં બંને ઘરનાં વડીલોની વારંવારની વાતચીતમાંથી આ વાત નક્કી જ છે એમ સહુ માનતાં હતાં. પવનની આહ્લાદક લહરી સાથે ખેંચાઈ આવતી સુવાસથી મોહાઈ જઈ સુગંધ લેનાર વ્યક્તિ

* પરણ્યા પછી નવવધૂ પ્રથમ શ્વસુરગૃહે દાખલ થાય તે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ અદશ્ય પુષ્પના રમ્ય સ્વરૂપને કલ્પનામાં ખડું કરે, તેમ અનેક સુખસ્વપ્નોમાં પોતે કાંચનની પ્રિયપત્ની તરીકે રેખાએ કલ્પનામાં પાઠ ભજવ્યો હતો !

ચિત્રપટસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પોતાને કેવી સફળતા મળશે એ વિષે કાંચન અંદરખાનેથી શંકાશીલ હતો. આ કારણે ગયે વર્ષે લગ્નની વાત અરધેથી જ અટકી ગયેલી. પરિણામે રેખા પણ કૉલેજની વિદ્યાર્થિની બની.

આ નવી મોહક સૃષ્ટિમાં રેખાને કદાચ એ જૂનાં સ્વપ્નાંનું વિસ્મરણ પણ થઈ જાત. પણ કાંચનનાં અવારનવાર આગમન અને દર્શનને કારણે એના આંતર્મનમાં રહેલા ભાવનાના સૂરો વધારે જોરથી ઝણઝણી ઊઠતા. પોતાના પહેલા જ ચિત્રમાં કાંચન કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનું આરાધ્ય દૈવત બની ગયો. એની લોકપ્રિયતાને કારણે રેખાના અંતરમાં ઝણઝણી રહેલા ભાવનાના અદશ્ય તારોએ સંગીત રેલાવવા માંડ્યું. નાતાલમાં મોટા ભાઈ મળવા આવ્યા ત્યારે એમની અધકચરી–સૂચક વાતોએ તો રેખાની ઊછળી રહેલી ભાવનાઓના ફુવારા ઉડાડ્યા; અને ઉત્કંઠારૂપી સૂર્યકિરણોએ એ ભાવનાના ફુવારાઓ પર ભાવિ જીવનનાં ઇંદ્રધનુષ્યો ચીતર્યાં !

મોટા ભાઈએ રેખાને પૂછ્યું હતું : 'તેં તારી રાશિનું આવતા વર્ષનું ભવિષ્ય શું છે તે જાણ્યું ?'

'કેટલાંક સામાયિકોમાં તો એટલો જ ભાગ વાંચવા જેવો હોય છે, ખરું ?'

'કહે છે કે તારી રાશિવાળાઓને આ વર્ષે લગ્નનો જોગ છે!'

'આ રાશિવાળી ડોશીઓને પણ ?'

રેખાના ઉપલા પ્રશ્નથી મોટા ભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા હતા. પણ તે પછી એમણે જે વાતો કરી એ મશ્કરીના રૂપમાં નહોતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલા જ ચિત્રની સફળતાને લીધે કાંચનને હવે પોતા વિષે આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો હતો; અને એ જ કારણે હજુ બેચાર વરસ લગ્ન ન કરવાના એના જૂના વિશ્વાસમાં એ ઢચુપચુ થયો હતો. સવારના નવથી સાંજના છ સુધી સ્ટુડિયોમાં કામ કરીને તે થાકી જતો–ત્રાસી જતો. કોઈ કોઈ વાર તો એને આખી રાતના અખંડ ઉજાગરા થતા. એના થાકેલા શરીરને અને ત્રાસેલા મગજને–મનને પોતાની એકાંત ઓરડી, જેલની કોઈ અંધાર-કોટડી સમી ભયાનક લાગતી. એક વાર તો રેખાની હાજરીમાં જ તે એવું પણ બોલી ગયેલો : 'મિલના મજૂરો દારૂની લતે શા માટે ચડે છે એનો ખ્યાલ હવે મને આવી શકે છે.' અને મોટા ભાઈએ તેને જવાબ પણ એવો જ સંભળાવ્યો હતો : 'રોગ અને મોહ બંનેની બાબતમાં પહેલેથી જ સાવચેત રહેવું વધારે સારું !' ત્યાર પછી બંને જણાએ શી વાતો કરી એ રેખા જાણી શકે તેમ નહોતું. પણ મોટા ભાઈએ તેને તેની રાશિના આ વરસના ભવિષ્ય વિષે પૂછતાં જ વાતનો ભાવાર્થ રેખા તુરત જ પામી ગઈ હતી.

વિશ્રામ–ઇન્ટરવલ પછીનો ચિત્રનો ભાગ ખૂબ આકર્ષક હતો, છતાં રેખાને તો જાણે એ પૂતળાંનો ખેલ હોય એવું લાગ્યું. વારે વારે એની આંખો પોતાના ગત જીવનનાં ચિત્રો જોવામાં તલ્લીન બનતી હતી.

કૉલેજજીવનમાં દાખલ થયા પછી પોતાની રૂમની સહાધ્યાયિની તરીકે શીલાએ એમાં પ્રવેશ કર્યો. શીલા એક તો વિધવા હતી અને ઉંમરમાં ચાર વર્ષે મોટી પણ હતી. એવી સખી સાથે–અકાળે વિધવા થયેલી હોવાથી ગંભીર બની ગયેલી સહાધ્યાયિની સાથે પોતાને ભડશે કે કેમ એ વિષે રેખાને પહેલે દિવસે ખૂબ સંદેહ–ભય પણ પેદા થયો. પણ બહુ થોડા જ દિવસોમાં એ ભય જતો રહ્યો, અને એનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાન જિગરના સહિયરપણાએ લીધું. શીલાને લીધે મોટી બહેનના વાત્સલ્યનો જ માત્ર લાભ મળ્યો એમ નહિ, પરંતુ ગણિત સરખા પોતાના અતિ નબળા વિષયમાં ઘેર બેઠાં મફત ટ્યૂશનનો એને અનાયાસે લાભ થયો. એ મૈત્રી એવી તો ગાઢ નીવડી કે દોઢ વરસ પછી શીલા ડૉક્ટરી લાઇન લેવા અર્થે પૂના છોડી ચાલી જશે એ કલ્પનામાત્રથી પણ રેખાને મનમાં પરિતાપ થવા લાગ્યો.

રેખાને અવારનવાર મળવા આવનાર કાંચન સાથે સહેજે એનો પરિચય થયો, અને ધીરે ધીરે એ વધતો ચાલ્યો. એનું પરિણામ? ખરે, સ્નેહ અને વેર બંનેની સીમાઓ શું આટલી બધી નજદીક હશે?

વિચારતંદ્રામાંથી જાગી જઈ રેખાએ શીલા અને કાંચન તરફ જોયું. બંને હસી રહ્યાં હતાં; અને અત્યારે એનું ધ્યાન ચિત્ર તરફ ન હોવાથી એ હાસ્યનો એણે ઊલટો જ અર્થ કર્યો.

ચિત્ર પૂરું થતાં જ ઊભા થતાં થતાં શીલાએ પૂછ્યું: 'રેખાબેન! ચિત્ર કેવું લાગ્યું?'

'સુંદર!'

'તને પેલો સુરદાસ ગમ્યો કે નહિ?'

'શીલાબેન! હું શું આંધળી છું તે મને સુરદાસ ગમી જવો જોઈએ?'

એના આવા જવાબથી શીલા નવાઈ પામી. તુરત કાંચન તરફ મોં ફેરવી તેણે કહ્યું: 'દીપક અને રૂપકુમારીને તો સમજો કે હું અહીં જ ભૂલી ગઈ છું. પણ આ સુરદાસ અને કલ્લુકી મા તો મને દિવસો સુધી સાંભર્યા કરશે!'

'સાચું છે. માણસ ફૂલોના રંગ કદાચને ભૂલી જાય, પણ એની સુવાસ એના મગજમાં બહુ લાંબા સમય સુધી પમર્યા કરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે.' કાંચને જવાબ આપ્યો.

'ફૂલો અને સુવાસ!' રેખા મનમાં બબડી. 'કાંચન અને શીલાનાં દિલનો મેળ જામી ગયો હોવાથી એમની ઉપમાઓ પણ એક સરખી જ આવે છે!'

*　　　　*　　　　*

પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય; સોયથી પુષ્કળ ખોતરીએ પણ કાંટો જડે નહિ, જ્યારે ખોતરવાથી થતી વેદના અસહ્ય થાય, એવી દશા રેખાની થઈ. રાત્રે તે નિરાંતે ઊંઘી પણ ન શકી. તોફાની બાળકની પેઠે અર્ધ નિદ્રિત દશામાં પણ એનું મન ખણખોદ કર્યા કરતું હતું. શીલા પાસેથી કાંચન ઘડિયાળ ક્યારે લઈ ગયો તે રેખા જાણતી નહોતી. પણ પોતાની ગેરહાજરીમાં એ બંને જણાં અવારનવાર મળતાં હોવાં જોઈએ, એટલી માન્યતાને ટેકો આપવા એ હકીકત પૂરતી હતી! જે જમીનની માલિકી પોતાની ગણીને રેખા એમાં ઊંડા પાયા ખોદી ઉપર અનેક સુખસ્વપ્નાંનાં મહાલયો ચણતી હતી, એ જમીનની માલિકી જ શું બીજા પાસે ચાલી જતી હતી? એ વિચાર પણ રેખા માટે અસહ્ય બની ગયો!

બીજે દહાડે સવારે તે જાગી ત્યારે તે જરા ઢીલી પડી ગયેલી હતી. વહેલાં ઊઠી બીજગણિતના દાખલા ગણવામાં મશગૂલ બનેલી શીલાએ રેખાની એ દશા જોતાં જ ગમ્મત આદરી: 'આજે કુસુમ-કળી કાંઈ કરમાઈ ગઈ દેખું?'

'ઊકળતા પાણીમાં કળીઓ કદી ખીલે ખરી?'

રેખાને કાંઈક વાંધો પડી ગયો હોવા વિષે શીલાની ખાતરી થઈ. પરંતુ એ પણ કાંઈ ઓછી અભિમાની ન હતી. પરીક્ષામાં પહેલા આવવાની તૈયારીમાં એને મટકું ય મારવાની ફુરસદ નહોતી. એટલે રેખાએ અબોલા લીધા એથી એને તો ઊલટો લાભ જ થયો.

સ્વ. ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકએ વખત રેખાની વિચિત્ર નજર જોઈ એને દુઃખ થઈ આવ્યું; રેખાની પાસે બેસી, એને પોતાની છાતીએ ચાંપી, એના અંતરની વ્યથા જાણી લેવાનું શીલાને મન પણ થઈ આવ્યું. પરંતુ અભિમાનની લાગણીએ વહાલનાં એ ઝરાને સૂકવી દીધો અને શીલા મૂંગી જ રહી. દરમિયાન કાંચનનો એક પત્ર આવેલો; પોતે એ ફાડીને કચરાની ટોપલીમાં ફેંકી દીધો હતો, તે તેના ખ્યાલમાં પણ નહોતું; આથી એ ટુકડા એકઠા કરી મેળવીને એ અક્ષરો તરફ રેખા લાંબો વખત નિહાળી રહી હશે એવો તો વિચાર પણ એને શા માટે સૂઝે ?

સાધારણ રીતે શીલા-રેખાની રૂમમાં હમેશાં કિલ્લોલભર્યું વાતાવરણ જામેલું હોય. આથી એ રૂમે ધારણ કરેલી નીરવ શાંતિ તરફ અન્ય વિદ્યાર્થિનીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહ્યું નહિ. એ શાંતિની તેમને નવાઈ પણ લાગી. પણ પરીક્ષાની પૂર્વતૈયારી અર્થે આ શાંતિ હશે, એમ માની સહુ છાની રહી.

જો કે પરીક્ષાના ઝંઝાવાતથી ડરે એવી શીલા નહોતી; પણ રેખાના અંતરમાં જામેલા વંટોળની એને લેશ પણ માહિતી નહોતી! રેખાના અબોલા અને મૌન તો વધતાં જ ચાલ્યાં. એ કશુંક બોલતી ત્યારે પણ દરેક બોલ જાણે બીજાને સંભળાવવા માટે હોય એમ કશીક વ્યાજોક્તિથી ભરેલા જ હોય!

એક વાર રેખા હાથમાં ચોપડી પકડી રાખી એ તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિએ જોતી બેઠી હતી. એ જોઈ શીલાએ કહ્યું: 'રેખાબેન! પરીક્ષા તો હવે આવી પહોંચી છે, હો!'

'પરીક્ષા તો તમારે આપવાની છે; મારે નહિ!' અને એટલું કહી તુરત તેણે હાથવતી આંખો ઢાંકી લીધી.

પરંતુ આ મહા ઝંઝાવાતનો અંત એક દિવસ અણધારી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી ગયો. એક વાર રેખાના મોટા ભાઈ તેને મળવા આવ્યા, અને હવે થોડા જ દિવસોમાં કાંચન સાથે તેનાં લગ્ન થવાના ખુશ-ખબર આપ્યા.

સરખી સહિયરોએ મળી પછી તો રેખાને ચીડવવા માંડી: 'કાં બેન! હવે તો કોઈ પ્રખ્યાત તારિકા થવું છે ના?' અને આવી મશ્કરીઓ દિલમાં ઉત્સાહ અને આનંદનાં પૂર કેવાં આણી શકે છે, તેનો અનુભવ રેખા રોજ લેવા લાગી.

લગ્ન વખતે ભેટમાં આવેલી અનેક ચીજોમાં શીલાએ રેખાને એક બંધ પુસ્તક પણ ભેટમાં આપ્યું.

'એલ્જિબ્રા તો નથી ના?' રેખાએ ટીખળી સ્વરે પૂછ્યું.

જવાબમાં શીલાએ માત્ર સ્મિત કર્યું.

રેખાએ પુસ્તક ઉપરનું બંધન છોડી જોયું. એક જાણીતા નવલકથા-લેખકની એ કૃતિ હતી: "સુવાસ"

રેખાની નજર સામે પારિજાતકનાં પુષ્પો અને ભાગ્યચક્રની ફિલ્મ તરવરવા લાગ્યાં.

*　　　*　　　*

સુખોના દિવસો હરણાંની ગતિથી પસાર થઈ જાય છે. પરીક્ષાના ભયથી રેખા કોઈ વાર ઝબકીને જાગી જતી, અને ત્યાં તો પોતે થોડા દિવસ પછી માતા થવાની છે એની જાણ જાગૃતાવસ્થામાં થઈ આવતાં તે ઓશીકામાં મોં છુપાવી દેતી. અને એ લજ્જાયુક્ત મનોદશામાં એની નજર સામેથી ગત સાલનાં અનેક દૃશ્યો ઝડપભેર પસાર થઈ જતાં. મહાબળેશ્વરની મધુરજનીની ચાંદની હજુ ચોમેર અત્યારે પણ પથરાઈ રહ્યાનો એને ભાસ થતો. જૂનમાં કાંચનનું બીજું ચિત્ર પડદા પર ચમક્યું. એ માંહેનું કાંચનનું કામ તો પહેલા કરતાં પણ વધુ આકર્ષક થયું હતું. માત્ર એ ચિત્ર માંહેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ વસ્તુ રેખાને ગમતી નહોતી: કાંચનના કાંડા પરનું શીલાએ આપેલું ઘડિયાળ વારેવારે એને ખટક્યા કરતું હતું!

તે પછી સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબરમાં કાંચન અને રેખા ફરવા જતાં ત્યારે શીલા તેમને રસ્તામાં કોઈ કોઈ વાર મળી જતી. એક વખત કાંચને પોતાના ચિત્રનું શૂટિંગ ચાલુ હતું તે જોવા માટે શીલાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેણે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો: 'હમણાં મારું પણ શૂટિંગ ચાલે છે!'

'તમારું? શાનું શૂટિંગ?'

'ગોખણપટ્ટીનું! એ ચિત્રમાં ફિઝિક્સ હીરો છે, અને કેમિસ્ટ્રી એની સ્ત્રી છે! સ્ત્રી સ્વભાવે બહુ સરલ અને ભલી છે, પણ એનો પતિ—'

પણ ત્યાં તો કાંચન ખડખડાટ હસી પડ્યો. શીલાના શબ્દો એટલેથી જ અટકી ગયા. છતાં થોડી વારે વળી ઉમેર્યું: 'માર્ચમાં મારી પરીક્ષા ઊકલી જશે પછી નિરાંતે તમારું શૂટિંગ અને રેખા-બેનનું કૂકિંગ (રસોઈ) બધું જ નજરે જોવા હું અવશ્ય આવવાની છું.'

કાંચનના આગ્રહને લીધે રેખાની સુવાવડ પૂનામાં જ કરવી એવું નક્કી થયું. રેખાની એક વિધવા મામી સુવાવડ કરવા આવવાની હતી. છઠ્ઠા સાતમા મહિનાથી જ રેખાની તબિયત બરાબર રહેતી નહોતી; આ કારણે એના મોટા ભાઈએ પણ એને પિયેર લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ.

યથાસમયે રેખાને દીકરો અવતર્યો. એની તબિયત જોતાં એને તાવ ચડશે એવો ડૉક્ટરોને ભય હતો, પણ પહેલો દિવસ બહુ સારી રીતે પસાર થયો. બીજે દિવસે કાંચન સાથે શીલા પણ પ્રસૂતિ-ગૃહમાં આવી હતી. તેની પરીક્ષા હવે ઊકલી ગઈ હતી, અને આજથી તેણે રેખાને ત્યાં જ રહેવાનું વિચાર્યું હતું. 'ભાણેજના ભપકેદાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બારસાની તૈયારી કરવા આજથી જ આવી છું.' એમ શીલાએ કહ્યું ત્યારે રેખા પણ હર્ષમાં આવી ગઈ હતી. પણ પાછા ફરતાં કાંચન અને શીલાને તેણે સાથે સાથે જ ચાલ્યાં જતાં પલંગમાં પડચાં પડચાં નિહાળ્યાં, અને અણધાર્યો એની કલ્પનાએ નવો ઝોક લીધો. કાંચન અને શીલાના અનેક તરેહના વિચારોથી એનું મગજ તપી ઊઠયું.

બીજે દિવસે રેખાને તાવ ચડચો. ગઈ કાલની સુંદર તબિયત પછી આ અણધાર્યો બગાડ થયેલો જોઈ ડૉક્ટરને પણ નવાઈ લાગી. પણ ડૉક્ટર પોતે ખુદ ધન્વંતરીનો અવતાર હોત તો યે રેખાએ ગઈ આખી રાત કાંચન અને શીલા હવે આઠ દસ દિવસ સ્વચ્છંદે પોતાને ત્યાં જ રહેશે એ વિચારને કારણે વ્યગ્રતામાં પસાર કરી હતી, તે શી રીતે જાણી શકે?

અગિયારમે દિવસે પ્રસૂતિગૃહમાંથી રેખા ઘેર આવી, તે વેળા પણ તેની તબિયત કચડપાપડ તો હતી જ! આ તરફ કાંચનના ચિત્રનું શૂટિંગ જોસભેર ચાલી રહ્યું હતું એટલે એને પણ ફુરસદ નહોતી. આમ પુત્રના બારસાની ઉજવણીનો કાર્યક્રમ આગળ ધકેલ્યા વિના ઉપાય નહોતો.

પોતાની ગેરહાજરીના આ દસ દિવસો દરમિયાન શીલા અને કાંચન શું કરતાં હતાં એની માહિતી રેખાએ મામી પાસેથી ખાનગીમાં મેળવી લીધી—અને જાણ્યાં રાત્રે મોડે સુધી ફરવા જતાં; ઘેર ગ્રામોફોનની રેકર્ડો વગાડતાં, હસતાં અને મોજ કરતાં હતાં; એક વાર તો કાંચને આણી આપેલું ગુલાબનું ફૂલ આ વિધવા છોકરીએ પોતાના વાળમાં ભેરવી અરીસા સામે પોતાનું મોં પણ જોયું હતું! આવી અનેક વાતોથી મામીએ રેખાના કાન ભંભેર્યા. કાંચને પોતાને ફસાવી છે, અને આજ નહિ તો ભવિષ્યમાં ગમે ત્યારે એ પોતાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દગો દેશે, એ વિના બીજો કોઈ વિચાર હવે રેખાના મનમાં પ્રવેશી જ શકતો નહોતો. પોતાનો પતિ પ્રથમ કોટિનો અદાકાર હોવા વિષે એને પહેલાં પુષ્કળ અભિમાન થતું! પણ હવે એ જ લાયકાત દુર્ગુણમાં પરિણમી! હવે તે મનમાં પણ ઊંધી રીતે જ વિચાર કરતી: જે કુશળ નટને હરેક નવા ચિત્ર વેળા નવી નવી નટીનો સહવાસ સાંપડતો હોય, એનું કેવળ પોતા પ્રત્યેનું વહાલ એકધારું જળવાઈ રહે જ શાનું? વિચારવમળમાં પોતાની લથડેલી તબિયતને કારણે અનેક વખત કાંચનના આનંદમાં પોતે બાધા આણી હોય એવા પ્રસંગો તેને સાંભરી આવ્યા. મહાબળેશ્વરમાં મધુરજની વેળા ફરવા જતી વખતે પોતે કાંચનને પૂછેલું: 'લગ્ન વહેલાં કરવાની પહેલાં ઇચ્છા નહોતી છતાં હવે આમ ઉતાવળ કેમ કરવી પડી?'

'મને મારી જાત ઉપર વિશ્વાસ રહેવાની ભીતિ લાગતી હતી!' કાંચને કહેલું.

આ ઉપરાંત તેણે બીજું ઘણું ઘણું કહ્યું હતું પણ રેખા એ બીજી બાબતો ભૂલી ગઈ હતી. માત્ર કાંચનને પ્રલોભનનો ભય રહ્યા કરે છે તે બિના તેના ચિત્તમાં બરોબર કોતરાઈ રહી હતી. અત્યારે કાંચનના એ જ ભયના શબ્દો એની સામે જ પુરાવા તરીકે ઊભા રહ્યા!

કાંચનની સાથે શીલા પણ રોજ રાત્રે ચાલતું શૂટિંગ જોવા જતી. સાંજે ફરવા પણ બંને જણાં સાથે જતાં. માંદી રેખા હજુ ક્યાંઈ જઈ શકે તેમ નહોતું! માંદગીને બિછાને પડ્યાં પડ્યાં રેખાના મગજમાં વિચિત્ર વિચારોએ જોર કર્યું. પોતે ખરી માલિક છતાં જાણે શીલા જ ઘરની સાચી માલિક હોય અને પોતે તો કેવળ કોઈ આગંતુક મહેમાન હોય એવા કલ્પનાના ઘોડા એના મગજે ઘડવા માંડ્યા. વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર શીલાને ઘરકામમાં મદદ કરતી જોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંચને સહેજ ગમ્મતમાં કહેલું : 'મહેમાનને પણ ઘણી વાર ઘરના માણસની જેમ જ બધું કરવું પડે, હો!'

તુરત રેખા ઊછળી પડી : 'ઘરના માણસની જેમ નહિ, ખુદ ઘરના માલેક તરીકે જ કહો તો ય શી હરકત છે? આ ઘર પણ હવે તો એનું જ થવાનું છે ના?'

શીલાએ રેખા સામે જોયું. વરસ પહેલાંનો એ જ ભાવ અત્યારે એણે રેખાની આંખમાં વાંચ્યો, ને એને આખી પરિસ્થિતિ સમજાઈ ગઈ! ઈર્ષ્યાનું ઝેર ચડ્યા વિના આંખો આમ ઠરડાય નહિ. રેખા વારે વારે જે કડવા બોલ બોલ્યા કરતી તેનો મર્મ હવે તે સમજી ગઈ! સાંજે કાંચન બહાર ગયો હતો એ તકનો લાભ લઈ એણે રેખાની રજા લીધી.

શીલા એકાએક શા માટે ચાલી નીકળી એ કાંચન સમજી ન શક્યો; રેખા પાસેથી પણ કશો ખુલાસો જડ્યો નહિ. પણ એણે અનુમાનથી એટલું તો નક્કી કરી લીધું કે ગમે તે કારણે બંને જણીને કાંઈ વાંધો પડી ગયો છે. સમય એ જ યોગ્ય ઔષધ છે, બે દિવસમાં બધું ટાઢું પડી જશે, એમ માનીને એણે તે વેળા વાતને દાબી દીધી, ને પોતે શાંતિ સેવી.

ત્રીજે દિવસે ટપાલમાં રેખાના નામનો પત્ર આવ્યો. સરનામું શીલાને હાથે લખાયેલું હતું તે પત્ર જોતાં જ કાંચન જાણી ગયો. એની નવાઈનો પાર ન રહ્યો. છતાં તુરત કશું ન બોલવું એવો મનમાં નિશ્ચય કરી રેખાને પત્ર આપી તે બહારના ઓરડામાં આવ્યો. થોડી વારે તેણે અંદર નજર દોડાવી તો રેખા આંખો લૂછતી હતી. તેને સાંત્વના આપવાને ઇરાદે તે પાછો અંદર ગયો. રેખાએ તેને શીલાવાળો પત્ર આપ્યો. એ કવરમાં બે પત્રો હતા, પૈકી એક તો કાંચને પોતે જ વરસેક દિવસ પહેલાં શીલાને જે પત્ર લખ્યો હતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે હતો; ને બીજો પત્ર શીલાએ રેખાને લખ્યો હતો તે હતો. કાંચને રેખાને લખાયેલ પત્ર વાંચવા માંડચો.

"વહાલી રેખાબેન !

"તારી તબિયત વધારે ન લથડે એ માટે હું તુરત ચાલી નીકળી છું. કાંચનને કહેજે કે મને માફ કરે.

"રેખાબેન ! હું પણ માણસ છું—એક સ્ત્રી છું. કામ-ક્રોધાદિ આવેગોની પેઠે જ માનવીને ઈર્ષ્યા પણ થાય એ હું સમજી શકું છું. પણ એવી ઈર્ષ્યા માટે કાંઈક કારણ—કશોક આધાર હોવો જરૂરી હોય છે. ગુલાબના કાંટા એની સુવાસ લેવાને કારણે ભોંકાતા હોય તો કોઈ એની પરવા રાખતું નથી; પણ એથી જાણી જોઈને બાવળની શૂળોની પથારી પર અણવાણે પગે દોડવાની મૂર્ખાઈ કોઈ ન જ કરે !

"આ સાથે કાંચનનો મારા પર આવેલ પત્ર બીડું છું. તારી સાથેનાં લગ્ન પહેલાં ઘણા દિવસોએ એણે મને એ લખેલો. હું જો એમના પ્રેમની ભૂખી હોત તો મેં એમની માગણીની ના પાડી હોત નહિ. ડૉક્ટર બનીને મિશનરીઓની પેઠે ગામડાંઓમાં રહી ગામડિયાઓની સેવા કરવાનો આદર્શ જો મને સાદ દેતો ન હોત, તો હું ભારે આનંદથી એમની માગણીનો સ્વીકાર કરત, અને એમની પત્ની થાત. પણ મેં 'ના' પાડી. તું એમની હૃદયરાણી બની. મારા દિલમાં તારા સુખ પ્રત્યે જરા ય ઈર્ષ્યાભાવ છે નહિ, કદી થશે પણ નહિ !

"પણ હું એમની પત્ની ન બનું એથી એમની મિત્ર મારાથી ન થવાય એ કયા દેશનો ન્યાય છે તે મને જણાવીશ ? રેખાબેન ! હજુ આપણે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સ્નેહને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી જોઈ શકતાં નથી. ઇનામમાં મળતા દસ હજાર રૂપિયાને લાત મારનાર વ્યક્તિ દસ રૂપિયાની ચોરી કરવા લલચાશે એમ તું માને છે ખરી?

"રેખાબેન! ભ્રમરને એમ લાગે છે કે ફૂલની નજીક જનાર માનવીને એમાંનું મધ જોઈએ છે. દૂર રહ્યાં રહ્યાં માત્ર પુષ્પની સુવાસથી પણ પ્રસન્નતા પામનારાં માનવીઓ જગતમાં વસે છે એનો ખ્યાલ એ મધુકરને શી રીતે આવે? કાંઈ વધારે પડતું લખાઈ ગયું હોય તો મને માફ કરજે. બાબાને મારા વતી એક ચૂમી લેજે. બારસાની ઉજવણી કરી એનું શું નામ પાડે છે એ મને જરૂર જણાવજે.

તારી **શીલા**"

* * *

બારસાના ઉત્સવનિમિત્તે કાંચન શીલાને બોલાવવા ગયો. રેખાએ ખાસ આગ્રહ કરીને પોતાને મોકલ્યો હોવાની હકીકત તેણે શીલાને ભાર દઈને જણાવી. એ સાંભળી શીલાને ખૂબ નવાઈ લાગી. પોતાના મનમાં થયેલી મૂંઝવણ છુપાવવાને ઇરાદે એણે કાંચનને પૂછ્યું: 'બાબાનું નામ શું પાડવાનો વિચાર છે?'

'સુવાસ.'

૧૯૩૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુલામી

એ દિવસ યાદ આવે છે ત્યારે હજુ ય મનમાં એક વિચિત્ર કલ્પના ચમકી જાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વીતલ પર એકી વખતે સઘળા ભાગ ઉપર પથરાતો નથી. સત્યનું પણ એવું જ છે. પૃથ્વીનો અરધો ભાગ કાયમ અંધારામાં રહેવાનો જેમ કુદરતનો કાયદો છે, એ જ રીતે માનવી જીવનમાં પણ સત્ય જણાતી કોઈ પણ ઘટના અંતે અર્ધ સત્ય જ નીવડે એ ય એક નિયમ જેવું જ હોવું જોઈએ.

કૉલેજમાં ભણનારા છોકરાઓ ભારે ટીખળી અને લીધી વાત મૂકે નહિ એવા હોય છે; વિચિત્ર મશ્કરીઓ અને છોકરીઓનાં નામો સાથે ગમે તેવા અર્થો પણ જોડી દેતા હોય છે. ઘરમાં અને ઘર બહાર આવી તો જાતજાતની વાતો હું સાંભળ્યા કરતી હતી. એ વાતોમાં અસત્ય છે એમ પણ ન કહેવાય. પરંતુ છોકરાઓ ટીખળી હોય અને છોકરીઓ ન હોય એવું તો ન જ બને. આખરે છોકરાઓ અને છોકરીઓ એક જ સમાજનાં અપત્યો ખરાં ના? જ્યાં બાવળ હોય ત્યાં બોરડી પણ ઊગે જ! છોકરાઓ ઊંચું માથું રાખી મશ્કરીઓ અને ટીખળો કરે તો છોકરીઓ નીચું જોઈ રાખીને ય એવું જ કરે; એક ઊંચે આકાશ તરફ જુએ અને બીજું નીચે જમીન તરફ જુએ, તેથી એ બંનેમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હોય એવો સિદ્ધાંત થોડો જ તારવી શકાય છે? કેટલીએક બાબતોમાં પુરુષોના સ્વચ્છંદને સમાજ નિભાવી લે છે—છૂટ આપે છે તેથી એમના વર્તનમાં અતિરેક દેખાઈ આવે એટલું જ. પણ માનવી મનના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૂદકા–સ્વૈરાચાર કાંઈ સામાજિક બંધનોથી જકડાયેલા નથી હોતા. માળીની મરજી ન હોય તોપણ બગીચામાં ફૂલ ખીલતાં કદી અટકી જતાં નથી; વાતાવરણમાં વસંતનું કૂજન શરૂ થતાં જ બગીચા માંહેનાં પુષ્પો હસી હસીને પોતાની પરિષદો ભરવા માંડે છે!

* * *

વસંતનું કૂજન! કૉલેજના વિસ્તાર માંહેની હરેક મોહક તાન એ કૂજનનો જ પ્રતિધ્વનિ નથી શું? ભાવિ જીવનનાં મીઠાં સ્વપ્નાં રંગબેરંગી પતંગિયાંની પેઠે માનસ પ્રદેશમાં ઊડાઊડ કરી રહ્યાં હોય, અને દૂરથી શ્રવણે પડતી કોયલની આહ્‌લાદકારી સ્વરલહરી પેઠે પ્રીતિનો અસ્ફુટ છતાં આકર્ષક પુકાર કાનમાં ગુંજ્યા કરતો હોય, આખી દુનિયા હર્ષથી પ્રફુલ્લ બની રહી હોય અને ઠઠ્ઠામશ્કરી તથા હાસ્યવિનોદનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં હોય, એ જૂના દિવસો યાદ આવતાં જ—

છોકરીઓ પણ કમ ટીખળી નથી હોતી એમ મેં કહ્યું તેનું કારણ આ ઠઠ્ઠામશ્કરીઓ જ છે. સહુ સહિયરો એકઠી મળે, અને પ્રેમને બહાને કોઈની મજાક ઉડાવવાનું શરૂ થાય ત્યારે એ બિચારીને ક્યાં આવી ભરાઈ એમ જ થઈ પડે! મને તો એમ જ લાગે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ અન્યનો શિકાર કરવાની બુદ્ધિ જન્મતઃ હોય છે. આજના સુધારેલા જમાનામાં શિકારનો શોખ લોહી વહેવડાવીને પૂરો કરી શકાતો નથી, તેથી લોહી વહેવડાવવાને બદલે આંસુ વહાવીને માનવી એ શોખ–એ હોંશનો બદલો લઈ લે છે.

મારી સહિયરોનો એ રીતે હું કાયમી શિકાર બનતી! કોઈ છોકરા સાથે મારે વધુ પરિચય થયો હોય, અગર કોઈને હાથ મારા પ્રેમપત્રો પડ્યા હોય એવું આમાં કશું જ કારણ આવશ્યક ગણાતું નહિ; પરંતુ સ્વચ્છતાનો મારો અસાધારણ શોખ એમના મનથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેલછા હતી. માણસને શોખ લાગે એટલે તેનું ઘેલું જ લાગે એમ હું વાદ કરવા માંડું એટલે તો પછી બધીની જીભોના લપકારા વધી પડતા—જાણે સજેલી તલવારો! ઐચ્છિક વિષય તત્ત્વજ્ઞાનનો ધરાવતી છતાં બબ્બે ત્રણત્રણ કલાકે સાડી બદલતી એક પંડિતા 'ગાર્ગી' મને કહેવા લાગતી: 'પુષ્પાબેન! આખી દુનિયા કાંઈ ગાંડાની ઇસ્પિતાલ નથી હો! હરેક બાબતને અમુક હદ તો હોવી જ જોઈએ; પછી એ તમારી સ્વચ્છતા હોય તોપણ શું થયું?'

તર્કશાસ્ત્રમાં પહેલો નંબર ધરાવતી પરંતુ એક સંસ્થાનના યુવરાજ પોતા પર ફિદા છે એવાં મનોરાજ્યમાં જ મસ્ત રહેતી બીજી વિદૂષી કહેતી: 'જો ને! સિગરેટની વાસ સરખી બેનબાથી સહેવાતી નથી! કાલે સવારે જો કોઈ પિનારા પતિનાં પનારાં પડ્યાં ને—ઓહો... હો! એમાં ભવાં ચડાવવાની જરૂર નથી, પુષ્પાબેન! આજે તો દરેક ભણેલો ગણાતો યુવક બીર પીવામાં તો ફેશન માને છે!'

અને પછી તો જાતજાતના વાક્પ્રહારો મારા પર થતા! 'અરે, બેન! બરાબર સફાઈબંધ દેખાય એટલા માટે વખત પર પોતાના પતિદેવને પણ ઇસ્ત્રી તળે કાઢ્યા વિના પુષ્પાબેન નહિ રહે, ખબર છે? બિચારો દાઝી ન જાય તો નસીબદાર!' 'ને પતિદેવને પથારીમાં આળોટવાની બહુ ટેવ હશે તો કડચલીઓ ન પડે એટલા માટે એને દોરી લઈને જકડી ન રાખે તો બસ!' 'હું તો કહું છું, ચાર ચાર શું, આઠ આઠ દિવસે જ દાઢી લેનારો ધણી પુષ્પાબેનને મળે તો હું તો બહુ રાજી થાઉં!' 'પણ તમને ખબર છે? જો કોઈ કવિની પત્ની થવાનો વારો આવ્યો, ને કોઈ નવી કલ્પના શોધતાં શોધતાં પતિ માથું ખજવાળવા માંડે તો બેન દોડીને લાઇફબૉયથી માથું ધોઈ ઉપર ઝંબક ચોપડવા મંડી પડશે, હો!' 'અરે! પતિદેવને કોઈ વાર ચુંબન લેવાની મરજી થાય તો ય સાવચેતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખવી પડશે! નહિતર અધરને અસ્વચ્છ કર્યા સારુ છૂટાછેડાનો જ દાવો નોંધાઈ જાય!'

ને આવા દાખલા તો આપીએ એટલા ઓછા. અને ઉપદેશ તેમ જ મશ્કરીની બાબતમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે: બંને હમેશાં બીજાને માટે જ હોય! તેમાં ય આ મશ્કરીનો વેલો તો એવી જાતનો કે માણસના રોજના રસ્તામાં જ પથરાય: એમાં ય એનાં ફૂલ તુરત કરમાઈ જાય, પણ કાંટા માત્ર વેરાયલા પડ્યા રહે એટલે માણસને ચાલતાં ચાલતાં અચૂક ભોંકાય જ!

* * *

છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સ્વચ્છતાની બાબતમાં થતી મારી મશ્કરી અકારણ નહોતી. કોઈ કોઈ વાર તો મારા આ ચોખલિયાવેડા ઉપર હું જ ચિડાઈ ઊઠતી. મને બરાબર યાદ છે: એક વાર અમે કોઈ મોટા ગૃહસ્થને ત્યાં ચા પીવા ગયેલાં. હું કોઈની સાથે ચર્ચા કરતી હતી, અને એમાં એવો રંગ જામ્યો હતો કે વાતમાં અભિનય કરતાં કરતાં પડખેની એક સહિયર સાથે મારો હાથ સહેજ અથડાયો ને પ્યાલામાંથી ચા સહેજ સાડી પર ઢોળાઈ. બસ, થઈ રહ્યું! મારું દિલ પછીથી ચર્ચામાંથી ઊઠી ગયું, ને સાડી પરના ચાના ડાઘામાં પરોવાયું! ચાનો એ ડાઘ ધોઈ કાઢવા એક વાર ઊભા થવાનો વિચાર થઈ આવ્યો, પણ અવિવેક અને મશ્કરીની બીકે ઊંચીનીચી થયા કરતી હું ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહી. ખરું પૂછો તો મારી એ અસ્વસ્થતા જરૂરી નહોતી. માણસ ગુલતાનમાં હોય તે જ પળે તેના હાથમાં કોઈ દુ:ખદ સમાચારનો તાર આવી પડે એવી મારી મનોદશા થઈ હતી.

મારું એ વર્તન કંજૂસાઈને લીધે હતું એમ પણ ન જ કહેવાય. ડાઘાવાળી સાડી કોઈ ગરીબ બાઈને દાનમાં આપી દઈ શકું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી મારી સ્થિતિ હતી, અને સ્વભાવ પણ હતો. પણ મને દુઃખ થતું હતું તે સાડી નકામી જવા માટેનું નહિ, તેના પર ડાઘ પડ્યો હતો એનું હતું !

આવો એક જ દાખલો નથી. પરીક્ષાની ઉત્તરવહીમાં જવાબો લખવામાં ક્યાંઈ ભૂલ રહી જાય તેનું મને લાગી ન આવતું; પણ આંગળાં દુખવા લાગે અને લખાણના અંત ભાગમાં અક્ષરો ખરાબ — માખીના ટાંગા જેવા કે કીડીમકોડીશા ચિતરામણ જેવા આવે તેથી મને વધુ દિલગીરી થતી. એમ તો નાનાં બાળકો રમાડવાની મને ખૂબ હોંશ; પણ એક વાર એક હઠીલા બાળકે પોતાનું નાક મારે હાથે લૂછ્યું ત્યારે હું ભાનમાં આવું તે પહેલાં જ મારા હાથની એક તમાચ એ બાળકે ચાખી લીધી હતી! ઘરની સંજવારી વાળવામાં પણ જો મેં ગોઠવેલી ચીજ બાઈ જરા અહીંથી તહીં મૂકે તોપણ મારો જીવ કળીએ કળીએ કપાઈ જાય !

કહેવત છે કે પુત્રના પગ પારણામાંથી. તેમ મારા સ્વભાવની આ વિચિત્રતા બા કહે છે કે છેક બાળપણથી જ ઢાંકી રહી નહોતી. જમતાં જમતાં દાળનું ટીપું જો પગ ઉપર પડી જાય તો એ વરસની પુષ્પા મોટો ભેંકડો તાણવા મંડી જતી, અને બાથરૂમમાં જઈ પગ ધોઈ પછી જ બીજો કોળિયો ભરવાનું બનતું ! ને પછી હું મેળે જમતાં શીખી ત્યારે તો હાથ બગડે એટલે દરેક કોળિયે હાથ ધોયા પછી જ આગળ ચાલવા હઠ પકડતી ! નાનપણમાં નિશાળેથી ઘેર પાછા ફરતી વેળા પગ ધૂળવાળા થાય — શરીર પર પણ ધૂળ ઊડી હોય; ઘરનાં બીજાં બધાં બાળકો આવતાંવેંત નાસ્તાની ઉતાવળ કરાવે ત્યારે હું તો બા પાસે નવડાવવાની હઠ લેતી.

અને બાપુજી અને બાની પાસે રહેવાથી મારી આ ટેવ વધુ દૃઢ બનતી ચાલી; ને એ સ્વાભાવિક પણ હતું. બાપુજી જે જે ગામે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મામલતદાર તરીકે જતા તે ગામના લોકો પોતાનાં ઘડિયાળ રોજ બાપુજીને ઑફિસમાં જતા દેખી મેળવતા! આની બાબતમાં ય કાંઈક એવું જ હતું. સંક્રાંતિને દિવસે સુવાસિનીઓને હળદરકંકુ માટે બોલાવવામાં આવે ત્યારે તેમને લાણુમાં આપવાની દરેક ચીજ એક જ માપ અને ઘાટની હોવા વિષે તે ભારે ચિવટાઈ—ચિકાશ રાખતી; અને પંડમાં બે ડિગ્રી સુધી તાવ ધગધગતો હોય તો ય નાહ્યા વિના ચાલતું નહિ!

* * *

જેમ જેમ હું મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ મારા આ સ્વભાવનો મને જ ડર પેઠો. મનમાં એમ પણ થઈ આવતું કે, માનવીને માથે છેવટ એકાદ પણ દુઃખ નાખવાનો દૈવનો નિરધાર જ હશે શું? માબાપના પ્રેમની શીતળ છાયા તળે અને ભાઈબહેનના હેતનાં ઝરમર છાંટણાં વરસતાં હોય તેમાં દુનિયાના તાપની અસર જણાય નહિ તેથી કાંઈ પોતાના સ્વભાવની પ્રખર ઉષ્ણતા—અંતરનો દાહ માણસને પ્રજાળ્યા વિના ઓછો જ રહે છે? માણસને કદી કોઈ બહારના દુશ્મન ન હોય તો યે તે જાતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે.

હું બી.એ. થતાં જ મારાં લગ્નની વાત નીકળી. એ વેળા આ ચિત્રવિચિત્ર વિચારોએ મને વધુ બેચેન બનાવી. યૌવનમાં પદાર્પણ કરતી વેળા ભાવિ જીવનમંદિરનાં સુખસ્વપ્નોમાં રાચવામાં માણસને બહુ આનંદ પડે છે; એ કાલ્પનિક આનંદ પૃથ્વીતલ પરના જાળાંઝાંખરાં પર જાઈજુઈના ગાલીચા બિછાવે છે, ગંધર્વસૃષ્ટિમાંથી એકાદું નાનકડું વિમાન ખેંચી આણે છે અને એ વિમાન પર આકાશના તારલિયાની અખંડ પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવે છે! પણ કોઈ અચ્છા ગવૈયાના જલસામાં એકાદ આલાપ બસૂરો નીકળે, તેમ આ કાલ્પનિક આનંદવિહારમાં કોઈ કોઈ વાર બેચેન કરનારો એકાદ વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટપકી પડતો—ભાવિ પતિનો સ્વભાવ કેવો હશે? કહેવાય છે કે પુરુષો સ્વભાવે ખૂબ તેજ, અતિ કડક હોય છે; વ્યસની પણ હોય છે. પોતાને નસીબે કેવી તરેહનો નર નિરમાયો હશે? લગ્ન પણ એક તરેહનો જુગાર નથી શું? એવો જુગાર રમીને લગ્નબંધનમાં જકડાવાને બદલે જિંદગીભર કોઈ સારું કામ કર્યાં કરવું શું ખોટું?

અને છતાં આ બાબતમાં માણસ જુગારનો દાવ ખેલ્યા વિના રહી શકતો નથી! બાપુજીએ ડૉ. પ્રભાકરને અમારે ત્યાં નિમંત્ર્યા. અને એમને મેં જોયા ત્યાં જ આ જુગારનો પાસો ફેંકવાનો નશો મારી નસેનસમાં વ્યાપી ગયો. પ્રભાકર અમારે ઘેર ફક્ત એક જ દિવસ રોકાયા. જે ડૉક્ટરની પ્રેક્ટીસ ધીકતી ચાલતી હોય તે પત્નીની પસંદગીમાં પણ એક કરતા વધારે દિવસો શી રીતે ફાજલ પાડી શકે? પણ એ એક દિવસમાં પણ મારી મનસ્થિતિ છેક પલટાઈ ગઈ! મુસાફરી કરતાં કરતાં કોઈ બાળસ્નેહીનો અચાનક ભેટો થઈ જાય, પછી એની સાથે વાતો કરવામાં બીજા સાથી મુસાફરોને જેમ આપણે સાવ ભૂલી જ જઈએ, એવી મારી દશા થઈ. પ્રભાકરની નજરમાંહેની નિર્મળતા, એમના હાસ્યમાંહેની મધુરતા અને એમના પોશાકની સુઘડતા તથા ટાપટીપે મારા પર જાદુઈ અસર કરી; જાણે હું મંત્રમુગ્ધ બની. એ આખા દિવસ દરમિયાન બા સાથે પણ મેં ભાગ્યે જ વાત કરી હશે! પ્રભાકર ગયા પછી સાંજે મારે વાંસે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બાએ કહ્યું: 'બેટા પુષ્પા! એક જ દિવસમાં મને આટલી બધી ભૂલી ગઈ, તો પરણ્યા પછી તો—'

એ આખી રાત મેં પરણીત જીવનનાં કલ્પનાચિત્રો નિરખવામાં જ પસાર કરી. જાણે હું પવનની પાંખે ઊડતી હતી અને ચોમેર મઘમઘતાં પુષ્પોના મધુર સુવાસમાં હું રાચતી હતી. પ્રભાકર ખૂબ નામાંકિત ડૉક્ટર હતા; દેખાવે પણ આકર્ષક હતા. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના વિષે મારા મનમાં પ્રસરેલી પ્રસન્નતાનું કારણ બીજું જ હતું—અતિશય ગરીબાઈમાં ઊછરી આપબળે તેઓ આટલી ઊંચી પાયરીએ આવ્યા હતા એ હકીકતે મને માત કરી હતી. આ જાતના માણસો જ નિર્વ્યસની હોઈ શકે છે. પાસે પૈસો હોય તો જ વ્યસનના વિલાસો માણી શકાય, જ્યારે ગરીબને તો દ્રવ્યનાં દર્શન પણ દુર્લભ હોય. આવતાંવેંત અરધા કલાકમાં જ તેમને કશું વ્યસન નથી તે તુરત પરખાઈ ગયું! બાપુજીએ સિગરેટ-કેસ તેમની સામે ધરતાં જ હસીને સામે હાથ જોડી તેમણે કહ્યું હતું: 'થેંક્સ!' કેસને એમણે હાથ પણ અડકાડ્યો નહોતો!

એ દશ્ય જોયું ત્યારે મારા હૈયા પરથી સો મણની શિલા જાણે ઊંચકાઈ ગઈ હતી! અત્યાર સુધી લગ્નજીવનની જે ભીતિ મને ગભરાવ્યા કરતી હતી, તેને સ્થાને હવે ઉત્કંઠાના ફુવારા ઊડવા માંડ્યા હતા!

* * *

ડૉ. પ્રભાકરના ગૃહની સ્વામિની બની હું મુંબઈ આવી. પહેલા દિવસની મિનિટેમિનિટનું દશ્ય હજુ ય મારી નજર સામે ખડું થાય છે. સવારના આઠ વાગતાં જ તેઓ દવાખાને જવા ઊપડી ગયા તે બપોરના એક વાગે પાછા ફર્યા. પણ એ પાંચ જ કલાકના ગાળામાં મેં આખા ય ઓરડાની રચના એટલી તો પલટી નાખી કે આવીને તેઓ બારણામાં જ સ્તબ્ધ બની ઊભા રહી ગયા.

'આવો ને?' ટેબલ પર ગોઠવેલો તેમનો ફોટો સવારે લૂછ્યો હોવા છતાં ફરી મેં જાતે લૂછતાં લૂછતાં આવકાર આપ્યો.

'મને એમ થયું કે હું રૂમ તો નથી ભૂલ્યો? આટલો બધો ફેરફાર?'

'રૂમની રચનામાં ફેરફાર થયો હોય તોપણ અંદર માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તેનાં તે જ હોય છે!'

સ્મિત સાથે તેઓ અંદર દાખલ થયા, અને હર્ષથી કંપી રહેલા મારા હાથ પકડી લેતાં તેમણે કહ્યું: 'પુષ્પા! પરિસ્થિતિ પલટાય તોપણ પોતાનાં ગણેલાં માણસોમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ, એમ જ તારું કહેવું છે ના?'

અને માનવી હર્ષાવેશમાં આવે ત્યારે તેની વિનોદવૃત્તિ પણ સતેજ થતી હશે. તેમણે તુરત ઉમેર્યું: 'અને કદાચ ને એવાં માણસોમાં ફેરફાર થાય તો તે આ રૂમના જેવો જ સવિશેષ સુંદરતામાં પલટાવાનો થવો જોઈએ, ખરું?'

'આ સૂચના મારા અંગે તો નથી ના?' એવો સવાલ હોઠ સુધી આવેલો મેં પાછો વાળ્યો. ઘણી વાર હોઠ વાટે બહાર પડવા તૈયાર થઈ આવેલાં પણ ત્યાં જ અટકી ગયેલાં વેણને બહાર કાઢવાં સ્ત્રીઓ માટે ખરેખર કેવાં મુશ્કેલ છે એનો જાતઅનુભવ મને તે પળે થયો.

હવે હમણાં જ કપડાં ઉતારશે એની હું વાટ જોવા લાગી; પણ કોટ કાઢવાની પણ તેઓ તૈયારી કરતા હોય એમ લાગ્યું નહિ. જરા વારે મેં જ કહ્યું: 'જમવાનું હજુ બાકી છે, હો!'

'ઓહો! એ તો હું ભૂલી જ ગયો હતો!'

'કોઈ મુશ્કેલ કેસના વિચારો મગજમાં ઘોળાતા હતા શું?'

'કેસ તો શું, પણ આટલી સુંદર સજાવટવાળી રૂમ જોઈ હું ખાવું પીવું જ ભૂલી ગયો હતો. ખરેખર, પુષ્પા! જિંદગીનો મારો એક મોટામાં મોટો ભય આજે દૂર થયો!'

'વિકટમાં વિકટ ગણાતાં ઓપરેશન સફાઈથી કરનારા ડૉક્ટરો પણ સ્ત્રીઓ જેવા જ ડરપોક હશે ખરા, ત્યારે!'

'સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધુ ડરતા હોય છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબમાં હું માત્ર હસી.

તેમણે ચલાવ્યું : 'કેમકે વ્રણમાં એકાદ નાનોશો રજકણ પેસી જાય તોપણ એથી કેવાં ભયંકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હોય છે, તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવા ડૉક્ટરોને હોય છે! પરણવું જ નથી એમ દિવસો સુધી હું વિચાર્યા કરતો હતો. મનમાં એમ થયા કે મારા જેટલી જ સ્વચ્છતા અને ટાપટીપનો શોખ ભાવિ પત્નીને હોય તો તો જાણે જગ જીત્યા. નહિ તો—' અને આખી રૂમની ગોઠવણ પ્રત્યે એક વાર પ્રસન્નતાપૂર્વક જોઈ લઈ તેમણે ઉમેર્યું : 'દુનિયામાં ઈશ્વર છે અને તે ઉદાર પણ છે; આંધળો એક આંખ માગે તો ઈશ્વર બે આપે છે!'

વાક્ચાતુરીમાં હું તેમને માત કરવાની તક શોધ્યા જ કરતી હતી. એટલે આ સુંદર તક જોઈ મેં ફેંક્યું : 'પણ બે આંખો હોય તે સારું નહિ!'

'કેમ વારુ?'

'એક આંખ જે જોઈ નથી શકતી, તે બીજી આંખ દેખી જાય છે!'

'ઓ...હો! એ જ વાત છે ના? પણ જેને ખરેખર કાંઈ છુપાવવાપણું હોય, તેને જ બે આંખનો ભય હોય. મારે તો ભય રાખવાપણું કશું છે જ નહિ!'

એમના એ આત્મવિશ્વાસના બોલે મારી છાતી ગજગજ ઊછળી રહી. જિંદગીમાં એમણે એક પણ કાર્ય એવું નથી કર્યું કે જે તેમને મારી પાસે છુપાવવું પડે! આવું સદ્ભાગ્ય ખરેખર કેટલી યુવતીઓને સાંપડતું હશે?

જમીકરીને તેઓ પાછા દવાખાને જવા તૈયાર થયા. મને કહે : 'પુષ્પા! પાછા ફરતાં રાત્રે સહેજ મોડું થશે, હો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ મારા હૃદયપટમાં ચાલી રહેલા વિચારોનાં પ્રતિબિંબ મોં ઉપર ઊભરાયાં હશે! તેમણે બીજી જ પળે ઉમેર્યું: 'આમ નાની બાળકી જેવું શું કરે છે? બનતાં સુધી તો હું વખતસર જ આવી પહોંચીશ.'

મારા મોં પરના ભાવો શું નાની બાળકીના જેવા હતા? નહિ જ!

સાંજ પડી, દીવે વાટ ચડી, ને મારું દિલ અસ્વસ્થ થવા લાગ્યું. પણ એ બેચેનીમાં માદકતા હતી, મોહકતા હતી. હમણાં પ્રભાકર આવશે, ને પછી બંને જણાં ખૂબખૂબ નિરાંતે બેસીને વાતો કરશું; પણ શી વાતો કરશું? શા વિષે વાતો કરવાની હતી? ભલે ને વાતનો વિષય ન હોય? ખરી વાત તો એમ છે કે પ્રેમી વ્યક્તિઓનો વખત ખૂટી જાય છે પરંતુ વાતો ખૂટતી નથી! રામ અને સીતા જંગલમાં પંચવટીમાં પણ સવાર પડતાં સુધી વાતો કર્યાં કરતાં એમ કવિઓએ શું ફોગટ લખ્યું હશે? અને એ વાતોમાં શું તેઓ વેદાંત-ચર્ચા કરતાં હશે?

અને રાત્રિ પણ ભારે જાદુઈ અસર ઉપજાવનારી છે. રાત્રે તારાગણોને જેમ તે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ મનના કોમળ ભાવોને પણ ઉત્તેજિત બનાવે છે. હમણાં પ્રભાકર આવશે, થોડી વારે આવશે, એમ પળે પળે મારી ઉત્કંઠા વધતી જતી હતી. સહેજ મોટરનું હોર્ન સંભળાતાં જ બારીમાંથી બહાર ડોકાઈ લેવાનો મોહ હું રોકી શકતી નહોતી; અને છતાં દરેક વખતે મારે નિરાશ થવું પડતું હતું. આખરે રસોયાને બધું ઢાંકી મૂકવાની સૂચના આપીને હું જઈને પલંગમાં પડી. મનની દુર્બળતાની ક્ષણોમાં સામાન્ય બાબતોમાં પણ માનવી અશુભની શંકાઓ કરે છે—પોતાના આત્મીય જનની બાબતમાં તો ખાસ કરીને. મારી પણ એવી જ સ્થિતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ. પ્રભાકર આજનું કામ આવતી કાલ પર શું મુલતવી ન રાખી શકત? અગર તો તે બીજા સાથી ડૉક્ટરને સોંપીને આવી ન શકત? સ્ત્રીનું હૃદય જે દિવ્ય પળની–જે મધુમિલનની–જે સ્વર્ગીય ક્ષણોની ઉત્કંઠાભરી રાહ જોતું હોય છે, એમાં રહેલું કાવ્ય શું પુરુષો સાચેસાચ સમજી જ શકતા નહિ હોય? એમને મન તો પ્રેમ પણ એક સામાન્ય વહેવારનું જ અંગ બનતું હશે શું? અને એમ વિચારતાં પુરુષજાતની ક્રૂરતા પરત્વેની સાંભળેલી અને વાંચેલી અનેક ઘટનાઓ મારા માનસપટ પરથી પસાર થઈ. થાકીને નિરાશ બનેલી મારી આંખો ક્યારે મળી તેનો મને ખ્યાલ ન રહ્યો!

ઊંઘમાંથી હું ઝબકીને જાગી ઊઠી–કોઈ જાતની વિચિત્ર, શરીરે રોમાંચ આણે તેવી તીવ્ર વાસે મારી ઊંઘ ઉડાડી દીધી! ઘડીભર તો હું ક્યાં છું તે જ ભૂલી ગઈ! પણ જરા વારે હું ભાનમાં આવી. પ્રભાકરે ચુંબન લીધું હતું. મને ભાનમાં આવેલી દેખતાં જ તેમણે ફરી ચુંબન લીધું. પણ તેમના મોંની ધુમાડાની વાસે મારું માથું ફેરવી દીધું! ઊલટી થશે એવું જણાતાં હું પલંગમાંથી ઊભી થઈ. પણ ન તો મને બકારી આવી કે ન તો એ વાસની અસર મારા મગજમાંથી દૂર થઈ. સ્ત્રીજીવનની–લગ્નજીવનની આ અતિ આનંદની પળે મને આમ ચિડાયેલી અને વ્યગ્ર બનેલી જોઈ પ્રભાકર જરા છોભીલા પડી ગયા. ધીરેથી પાસે આવી મને કહે: 'પુષ્પા! મને માફ કર! આજે પ્રસૂતિના એક અતિ વિકટ કેસમાં બે જીવને જીવતદાન આપી આવ્યો છું. બે માનવી જીવોને મૃત્યુને દ્વારેથી પાછા વાળવાના પુણ્યમાં આજ આપણા સુખમાં કદાચ થોડી ઊણપ આવી ગઈ હોય તો તું મને માફ નહિ કરે? મારા પર ગુસ્સો ન કરીશ!'

'ગુસ્સે તો તમે જ થયા હશો!' મેં તોરમાં જ જવાબ આપ્યો.

'હું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા; પુરુષો પોતાના સુખમાં સહેજ ઊણપ આવે તે સહી જ શકતા નથી!'

હું શું કહી રહી છું તે તેઓ બરાબર સમજી પણ શક્યા નહિ હોય. એટલે મેં ગુસ્સામાં જ ઉમેર્યું: 'સિગરેટ પીવામાં પુરુષોને મોજ આવતી હશે, પણ સ્ત્રીઓને તો એથી મરવા જેવું થાય છે!'

થોડી ક્ષણ મારી સામે જોઈ રહ્યા પછી શાંતિથી તેઓ પોતાના પલંગ પર જઈને સૂઈ ગયા. મારા દિલમાં તો સતત એવી જ ઇચ્છા રહ્યા કરતી હતી કે તેઓ મારી નજીક આવે, અને 'તારા ખાતર અત્યારથી જ હું સિગરેટ છોડી દઉં છું!' એમ કહી મને સમજાવે! પણ મારી એ ઇચ્છા અતૃપ્ત જ રહી. અતૃપ્ત વાસનાએ અહંકારને જાગૃત કર્યો અને બબડાટ કરતી, બળતી જળતી મેં રાતના બે, ત્રણ અને ચારના ટંકારા સાંભળ્યા! દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે તેઓ નિરાંતે ઘોરતા હતા તેનો જોસભેર નસકોરાં દસડવાનો અવાજ પણ હું બરાબર સાંભળતી અને મારા ગુસ્સાનો પારો ચઢી જતો. પુરુષોને પ્રેમ કરતાં આવડતું જ નથી, તેઓ માત્ર ઉપભોગ કરવાનું જ સમજ્યા છે, એવી ઉક્તિમાં ઘણો સત્યાંશ હોય એમ મને ભાસ્યું.

મારું મન કહી રહ્યું હતું: 'તેઓ સિગરેટ તો પીએ જ છે; દારૂ પણ નહિ પીતા હોય એમ શા પરથી માનવું? પુષ્પા! તને આ સિગરેટની વાસ પણ સહન થતી નથી, તો હવે તારું કેમ ચાલશે?'

બીજે દહાડે સવારે ચા પીતાં પીતાં તેમણે મને કહ્યું: 'પુષ્પા! સિગરેટ છોડી દેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ!'

પણ મને એમના એ બોલથી પણ ગુસ્સો જ ચડ્યો. શી પણ પુરુષોની બોલવાની રીત? કહે, હું પ્રયત્ન કરીશ! એનો અર્થ તો એ કે એમનું મન તો એ છોડી દેવા માગતું જ નથી. પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી ટેવને લીધે પત્નીને કેટલો બધો ત્રાસ થતો હશે, એનો તો એમને વિચાર સરખો નથી થતો! શિકારીના દિલમાં ગરીબ બિચારાં હરણાંઓ વિષે કદી દયા પેદા થાય ખરી?

રોજ રાત્રે તેઓ ઘેર પાછા ફરતા ત્યારે હું તેમને પહેલો સવાલ પૂછતી: 'આજે સિગરેટ પીધી હતી?' તેઓ ના કહે તોપણ હું પૂછતી: 'ખાઓ જોઈએ મારા જીવના સમ?' પણ મારા એ સવાલ પછી તેમના મોં પરથી ગમગીની દૂર થતી નહિ!

પણ હું ઇરાદાપૂર્વક તેમની એ માનસિક વેદનાઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ રાખતી. વ્યસનનો ત્યાગ એ કાંઈ સહેલી વાત છે?

આમ ને આમ લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાં પસાર થયાં. બેચાર દિવસમાં જ અમને પરણ્યાં મહિનો પૂરો થવાનો હતો. એક જ મહિનાની અવધિમાં પતિને એક વ્યસનમાંથી છોડાવ્યા બદલ આ લગ્નદિન ખૂબ ઉત્સાહભેર ઊજવવાનું મને મન થઈ આવ્યું. આવતી કાલે જ એ દિવસ ઊગવાનો થયો. આ નિમિત્તે એમને શી ભેટ આપવી તેનો મેં આખો દિવસ વિચાર કર્યો, પણ હું કોઈ નિર્ણય પર આવી ન શકી. આખરે આ સવાલ પ્રભાકરને પોતાને જ રાત્રે પૂછીને તેમની મનગમતી ચીજ નક્કી કરવાનો મેં નિરધાર કર્યો.

પણ તે જ દહાડે રાતના બાર વાગતાં સુધી તેઓ પાછા ન ફર્યા. અને આવ્યા ત્યારે બેદરકારીભરી રીતે મોંમાંથી સિગરેટના ધુમાડા કાઢતા આવ્યા! હું મારી આંખનો પણ વિશ્વાસ રાખી ન શકી. ગુસ્સાથી બેભાન બની મેં ચિડાઈને પૂછ્યું: 'આ શું માંડ્યું છે?'

'સિગરેટ પીઉં છું!' શાંતિથી તેમણે જવાબ આપ્યો.

'પણ તમે તો મને વચન આપ્યું હતું કે હવે તમે પીવાના નથી!'

'સાંજથી અત્યાર સુધીમાં કાંઈ નહિ તો પચાસ સિગરેટનો ધુમાડો કર્યો હશે, પુષ્પા!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પચાસ ?

'આજ સુધી વેઠેલા ભૂખમરાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું!'

'આવી શારીરિક ગુલામી મને જરા ય ગમતી નથી!'

'માણસ ગુલામી સ્વીકારે છે તે શું ગમે છે માટે જ હોય છે?'

'ફેંકી દો જોઈએ એ?'

'નહિ બને!'

'જોજો, હોં?'

'પરણ્યા પહેલાં જ તને જોઈ હતી!'

'પણ તે વખતે તમારું આ સ્વરૂપ મેં ક્યાં દેખ્યું હતું?' અને જરા વાર રહીને પરંતુ ગુસ્સાના તોરમાં જ મેં પૂછ્યું: 'તો તમે સિગરેટ પીવાનું બંધ નહિ જ કરો, કાં?'

'ના!'

'તો હું પણ આ ઘરમાં રહેવા માગતી નથી!'

* * *

બીજે દહાડે ચાપાણી આટોપી તેઓ દવાખાને જવા તૈયાર થયા. મારો રોષ હજુ શમ્યો નહોતો. મેં સંભળાવ્યું: 'આજે હું પૂના જતી રહેવાની છું!'

'વારુ! આવવાનું મન થાય ત્યારે આવવાની છૂટ છે!'

તેમના આવા જવાબથી મારો રોષ ઊલટાનો વધી ગયો. પોતે ગમે તેમ વર્તે તોપણ સ્ત્રીઓએ તો પુરુષોની જ ગુલામી સહ્યા કરવી એમ આ કેળવાયેલ ગણાતા પુરુષો પણ માને એ કેવી વાત? તોરમાં ને તોરમાં મારી રૂમમાં જઈને મેં મારો સામાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું. ચાંદલો કરવાના અરીસા પાસે જ એક કવર પડ્યું હતું; ઉપરના અક્ષર એમના જ હોય એમ મને લાગ્યું. ઝટ લઈ કવર ઉઘાડી મેં તે વાંચવા માંડ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વહાલી પુષ્પા!

"એક દિવસને માટે પણ તારાથી અળગા રહેવાને મારું દિલ ના પાડે છે! આપણે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં તે શું આમ વિખૂટાં પડવા માટે? એકબીજાના દોષો બતાવવા માટે જ શું આપણે આપણા હાથ એકબીજા સાથે મિલાવ્યા છે? અંતરપટની પાંચ મિનિટનું અળગાપણું પણ આપણે માટે અસહ્ય થયું હતું તે યાદ છે? અને આજે હવે તું આપણા બન્ને વચ્ચે કેવી જબરી દીવાલ ચણવા તૈયાર થઈ છે?

"તારી વાત મને માન્ય છે. તારા સરખી અતિ શુદ્ધ વાતાવરણમાં ઊછરેલી છોકરીને સિગરેટની વાસ પણ અસહ્ય થાય તે હું સમજી શકું છું. અને એટલા જ ખાતર મેં પહેલે જ દિવસે સિગરેટ પીવાનું બંધ કરી દેવાની હા પાડી. અને પૂરાં ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી મેં સિગરેટનો સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. પણ એ સઘળા દિવસો દરમિયાન આ બંડખોર શરીરે મને કેટલો સતાવ્યો છે તે તું ક્યાંથી સમજે? રોજનાં સાદાં આપરેશનમાં પણ હું કેવી અસ્વસ્થતા અનુભવતો એનો ખ્યાલ તને શી રીતે આવે? બાર બાર વરસથી પડેલી ટેવ એમ કાંઈ બાર અગર ચોવીશ દિવસમાં છોડી શકાય ખરી? ટેવ શબ્દ બહુ નરમ છે એમ તને લાગશે; એ માટે મારી ખાતરી છે કે તું 'ગુલામી' સરખો સખત શબ્દપ્રયોગ કરવા પણ લલચાય. હું કબૂલ કરું છું કે આ બાબતમાં હું ગુલામ છું. પણ પુષ્પા! સાચું માનજે, જીવનમાં કેટલીક બાબતો સમજાય, અરે એ વિષે શપથ લેવાય, તોપણ એનો અમલ થઈ શકતો નથી. દિવસે સિગરેટ ન પીવી એટલું બંધન આટલા દિવસોમાં મહા મુશ્કેલીથી હું પાળી શક્યો છું—મેં એ ટેવ ધીરે ધીરે કેળવી પણ છે. પણ આખો દિવસ સખત કામકાજમાં થાકીને લોથ થઈ ગયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી જો સાંજના હું ધૂમ્રપાન ન કરું તો પછીથી મારાથી કશું જ કામ થઈ શકતું નથી. ગઈ કાલે સાંજના જ એક વિચિત્ર કેસ આવી પડ્યો! બાઈની સ્થિતિ ઘડી બેઘડીની હતી. છેવટે એને મૃત્યુના મોંમાંથી મેં પાછી જીવતી આણી; ને કેસ ભયમુક્ત કરી હું ઘેર આવ્યો. પણ એ બેચાર કલાકની માનસિક તંગ દશા હું સહી શકું તેટલા માટે એ ચાર કલાકમાં સિગરેટની ચાર ડબીઓનો મેં ધુમાડો કર્યો.

"પુષ્પા! તને લાગશે, આ તો કેવળ શરીરની ગુલામી જ થઈ! હું એ સ્વીકારી લઉં છું. પણ જો શરીરની પાસેથી આપણે ગુલામના જેટલું સખત કામ કરાવી લઈએ છીએ, તે શરીર એના બદલામાં આપણા ઉપર વેર લીધા વિના રહેતું નથી. તે વેળા આપણે એથી શા માટે નારાજ થવું? પુષ્પા! તું શાંત, પવિત્ર અને જન્મથી સુખી વાતાવરણમાં ઊછરી છે. કોઈ જાતની તને કમીના ન હતી: એટલે માનવી જીવનની મુશ્કેલીઓ અને સાધનોની દુર્લભતાનો તને ખ્યાલ સરખો નથી. આથી માણસ શરીરનો ગુલામ શી રીતે બની જાય છે તે તું સમજી નહિ શકે. પણ પુષ્પા! તું શું એમ માને છે કે મારી શારીરિક ગુલામી કરતાં તારી માનસિક ગુલામી વધારે સારી છે? છેક બાળપણથી જ સિગરેટ પીવી એ ખરાબ આદત છે એવા સંસ્કારો તારા મન ઉપર સતત પડ્યા કર્યા છે; સિગરેટ પીવી એ કુટેવ છે એમ તેં સાંભળ્યા કર્યું છે, એટલે એની વાસ પણ હવે તારા નાકથી સહી શકાતી નથી! પણ હું પૂછું છું, આ બધાં તારી માનસિક ગુલામીનાં પરિણામો નથી શું? દુનિયામાં માનવી કઈ દશામાં જીવે છે, ગરીબાઈ અને યાતનાઓની ઊંડી ખાઈમાં સબડતી વેળા એ દુઃખો ભૂલી જવા તે શી રીતે વ્યસનાધીન બને છે, એ તું ય ક્યાંથી જાણી શકે? હું કહું છું, આરામ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુરશીમાં પડ્યાં પડ્યાં જીવનની પવિત્રતાના નિયમો ઘડનારા માનવીઓ નિષ્ઠુર હોય છે. સામાન્ય માનવીનું જીવન મોટા બંગલાઓના સુંદર બાગબગીચા અગર છત્રીપલંગમાં વીતતું નથી હોતું; એમની જિંદગીની પળેપળ ગંધાતી ગલીઓ વચ્ચે, ઝૂંપડીશી ઓરડીમાં અને લૂણાભરી જમીન પર ભોંયપથારીમાં પસાર થાય છે; ભર-ઉનાળે ધખધખતી મિલોમાં એમના શરીરને દિવસો સુધી શેકાવું પડે છે, અગર વરસતા વરસાદે ગોઠણપૂર કાદવ વચ્ચે એમને પેટનો ખાડો પૂરવા ભીંજાવું પડે છે. ધનવાનોને પોતાની ચાલુ જિંદગીની તો ચિંતા હોય જ શાની? પણ ભાવિ જીવનની પણ તેમને ચિંતા રહેતી નથી. માત્ર ગરીબ લોકોને સવાર પડતાં જ બપોરના બે કોળિયા ધાન માટે પારાવાર ચિંતા સેવવી પડે છે. સાક્ષાત્ યમરાજને પાછો વાળવો હોય તો તેના હાથમાં મૂકવા માટે ફૂટી બદામ પણ તેમના ખિસ્સામાંથી સાંપડવાનાં સાંસાં હોય છે. આવી જાતના જીવનમાં તેમને સતત ઝૂઝવું પડે છે. લોહી નીગળતા જખમો સહિત સામે મોંએ ઝૂઝી રહેલા માનવીને મખમલ-મશરૂની તળાઈમાં સૂનારની સફાઈ ન સાંપડે એમાં નવાઈ નથી. પણ પુષ્પા! આ બધા માટે કોને દોષ દઈશું?

"પુષ્પા! કોઈ પણ જાતની ટેવ એ એક જાતની શારીરિક ગુલામી જ છે. માનવી જીવન ખરેખર સુંદર, સંપૂર્ણ અને સુખી બનાવવું હોય તો તેમાં ગુલામીનો અંશ સરખો ન હોવો જોઈએ એ હું બરાબર સમજું છું. પણ માણસો શારીરિક ગુલામીમાં શા કારણે સપડાય છે એ માનસિક ગુલામીનો સાનંદ સ્વીકાર કરી રહેલાઓ કદી સમજી નહિ શકે. મારા દરદીઓમાં ઘણા તો અઠંગ દારૂડિયા હોય છે; ઉપદંશ સરખા ભયંકર વ્યાધિથી પિડાતા પણ અનેક હોય છે. મને એ રોગો અને વ્યાધિઓ પ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છૂટે છે, પણ એ દર્દથી પિડાતા માનવીઓની ઘૃણા કદી હું કરતો નથી! આવા દરેક દરદીના દિલમાં પ્રવેશ મેળવી આ વ્યાધિમાં તેઓ શી રીતે સપડાયા તે હું જાણી લઉં છું, ત્યારે ઘણી વાર આવા સો કિસ્સાઓ પૈકી સાઠ જેટલા કિસ્સાઓ પ્રત્યે મને ખૂબ સહાનુભૂતિ ઊપજે છે. પુષ્પા! માણસ દુર્બળતાઓથી ભરેલો છે; પણ એ જન્મજાત ગુનેગાર નથી. એની નિર્બળતાઓને જો અન્યની નિર્દયતાનો સાથ સાંપડતો ન હોય તો દુનિયા આજે છે તે કરતાં સોગણી વધારે સારી જરૂર થઈ શકત!

"હું તને મારી જ વાત લખું.

"હું પાંચ વરસનો થયો ત્યાં તો મારા પિતા ગુજરી ગયા. તેઓ એક દેશી રાજમાં નોકરી કરતા હતા. તેમની આવડતનાં સહુએ એ મોઢે વખાણ કર્યાં, પરંતુ તેમની પાછળ એક વિધવા અને બે નબાપાં બાળકો હતાં તે સહુ ભૂલી ગયા! પિતાજીની વૃત્તિ લાંચ ખાવા જેટલી હીન કોટિની હોત તો તેમના મૃત્યુ પછી ભાડાની એક નાનકડી ઓરડીમાં રહેવાનો અમારે વારો ન આવત. અમે સહેજે બંગલો ને ઘેર નોકર રાખી શક્યાં હોત!

"પણ પિતાજી પ્રામાણિક રીતે જીવ્યા; અને એના બદલામાં એની વિધવા અને બાળકોને પેટગુજારા માટે બીજાનાં ઘરકામ કરવાનો વારો આવ્યો!

"પુષ્પા! બાની શી વાત લખું? પારકાનાં કામ કરવાની મજૂરીમાં એણે શરીરને ઘસી નાખી મને ભણાવ્યો. મોટી બેન જરા મોટી થતાં જ ભણવાનું મૂકી દઈ એણે ય બાને કામમાં મદદ કરવા માંડી. મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં સદ્‌ભાગ્યે હું પહેલે નંબરે આવ્યો, અને બીજે વર્ષે મેં હોંશભેર મેડીકલ લાઈન લીધી. તે વેળા એક રૂપિયો એટલે અમારે મન શુંનું શું હતું! તને એનો ખ્યાલ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ આવી શકે!

"પણ મને બહુ મોડું ભાન થયું કે બાએ મારી ખાતર પોતાના શરીરનું બલિદાન આપ્યું છે! વર્ષો સુધી તે એક જ વેળા જમતી હતી. પણ માનવી જ જો ભાવનાઓને ઠોકરે મારે છે, તો નિર્જીવ કુદરતને દોષ શો દેવો? બા આખરે ક્ષયમાં ઝપટાઈ! અને એની ચાકરી કરવામાં મોટી બેનને પણ ચેપ લાગ્યો અને તે પણ પથારીમાં પડી. મને હજુ નવાઈ લાગે છે કે એ સ્થિતિમાં મેં જાતે આત્મઘાત કેમ ન કર્યો; બીજા કોઈનું ખૂન કરવા ન પ્રેરાયો એ પણ એટલું જ નવાઈભર્યું લાગે છે. ક્ષયરોગીની પાસે જવા પણ કોઈ સગું કે આપ્ત તૈયાર ન થયું! ક્ષયરોગીઓ માટેનાં આરોગ્ય ભવનો તો પુષ્કળ છે. પણ એમાં દાખલ થવા સારુ દરવાજે પૈસાનો પરવાનો રજૂ કરવો પડે છે, પુષ્પા!

"એ ભેજવાળી ઓરડીમાં બંને દરદીઓની રાતદિવસ મેં શુશ્રૂષા કરી! મને સફળતાની તો આશા જ નહોતી; પણ એ કાળે તો મારી બા અને મોટી બેન, એ બે જણમાં જ મારું સર્વસ્વ સમાઈ ગયું હતું! અભ્યાસનો બોજો, પૈસાની ચિંતા, બે ક્ષયરોગી દર્દીઓની રાતદિવસની ચાકરી: એ બધામાં જમવાની તો શું પણ સૂવાની ય નવરાશ મને રહેતી નહિ. રાતની રાતો હું બા અને મોટી બેનની પથારી પાસે બેસીને વાંચ્યા કરતો, પણ શરીર જાગવાની ના પાડતું! આંખ ભારે થઈ જતી. તે વેળા ઊંઘ એ પણ મારા મનથી મને શરીરની ગુલામી લાગતી! એ ગુલામીના બંધનમાંથી છૂટવા મેં ધૂમ્રપાન કરવા માંડ્યું. આખી રાતમાં હું કેટલી સિગરેટનો ધુમાડો કરતો હોઈશ તે તારા ખ્યાલમાં શી રીતે આવે?

"આ રીતે મેં દોઢ વરસ પસાર કર્યું. બા મને છોડી ગઈ, મોટી બહેને ય મારો ત્યાગ કર્યો, પણ ધૂમ્રપાનની ટેવ તે કાળે મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમી તેં હજુ ય છૂટી નથી!

"પુષ્પા! હું મારા શરીરનો ગુલામ છું, અપૂર્ણતાથી ભરેલો છું. એ હું જાણું છું. પણ આજે તું મને મૂકીને ચાલી જઈશ તેથી મારી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે એમ તો તું નથી માનતી ના? તારી માનસિક ગુલામી વડે તું મારી શારીરિક ગુલામી હઠાવવા માગે છે, પણ તે શક્ય છે ખરું? એમ થાય છે કે હજુ પુષ્કળ લખું પરંતુ દિલના સાચા પ્રેમને માટે તો આંસુનું એક નાનું શું ટીપું પણ સાગરસમું બને છે!

તારો પ્રભાકર."

મેં એ પત્ર બે વાર, ત્રણ વાર, ચાર વાર વાંચી કાઢ્યો.

હું સીધી બજારમાં ઊપડી.

* * *

બપોરે એક વાગતાં પ્રભાકર ઓરડીમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમના મોં પર વિષાદની ઘેરી છાયા પથરાયેલી હું જોઈ શકી. ઓરડીમાં ચોતરફ નજર ફેરવી લઈ તેમણે એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. ઉદ્વેગભરેલા હૈયે તેઓ ટેબલ પાસે પહોંચ્યા. પણ ત્યાં જતાં જ તેઓ એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી ઊઠયા: 'અરે! આ સિગરેટની રૂપાની કેસ અહીં કોણ લાવ્યું?'

ત્યાં સુધી મચ્છરદાનીમાં સંતાઈ રહી હું બધો તાલ જોતી હતી. અંદર રહ્યાં રહ્યાં જ હું બોલી ઊઠી: 'એક ગુલામ તરફથી બીજા ગુલામને આજની મંગળ ઘડીની એ ભેટ છે!'

હસતાં હસતાં તેઓ પલંગ તરફ આગળ વધ્યા; અને મચ્છરદાનીનો એક છેડો ઊંચો ચડાવતાં હર્ષાવેશમાં તેઓ બોલી ઊઠયા: 'સ્વાતંત્ર્યદેવીનો જય હો!'

૧૯૩૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિલનાં દર્દ

તડ–તડ–તડ–તડ—

તાળીઓના પ્રચંડ ગડગડાટથી રઘુનાથ એકદમ ઝબકી ગયો. શહેરના મધ્ય ભાગે ગાંધીજીના બાવલાનો અનાવરણ-વિધિ હતો. એ સમારંભ અર્થે આમંત્રેલા મુખ્ય મહેમાનની બાજુમાં જ પોતાના શેઠ બેઠા હતા. શેઠે એ બાવલા માટે સૌથી વધારેમાં વધારે ફાળો આપ્યો હતો. ગાંધીજીએ દેશમાં કેવી મહાન ક્રાંતિ પેદા કરી છે એ વિષે ફક્કડ ભાષામાં મહેમાન ભાષણ આપી રહ્યા હતા. આવે પ્રસંગે પોતે ઝોકાં ખવાય?

અને શેઠ જો પોતાની આ દશા દેખી જાય તો? નહિ, એમ થવું જ ન જોઈએ! રઘુનાથે મહામહેનતે આંખો ફાડી.

પણ જે દૃશ્ય જોતો હતો એથી એને પોતાની આંખ પર વિશ્વાસ નહોતો પડતો. પોતે સભામાંહેનું વ્યાખ્યાન નહોતો સાંભળતો; અનેક થીંગડાં મારેલા કોઈ ભિખારણના સાળુ જેવી મચ્છરદાનીમાં પોતે જાણે સૂતો હતો! મચ્છરદાનીમાં પતિઓને અનેક વખત ભાષણો સાંભળવાં પડે છે એ સાચું. અને જાનકી સહેજ તાઉ સ્વભાવની પણ હતી છતાં પોતાની લાગણીઓ શબ્દો વડે સંભળાવવાની તેને ટેવ નહોતી. સુખદુઃખની સઘળી વાતો જાનકીની આંખો જ રઘુનાથને કહેતી; અને અત્યારે તો એની આંખો પણ બિડાયેલાં કમળ સમી—

ઊંઘમાં હસી રહેલી જાનકી તરફ રઘુનાથ ઘડીભર મીટ માંડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહ્યો. એણે પોતાનો ડાબો હાથ વચ્ચે સૂતેલા મોહનના શરીર ઉપર ભાર ન લાગે તેમ રાખ્યો હતો—જાણે ફૂલ ઉપર ઝાકળનાં બિંદુઓ બાઝયાં! રઘુનાથનું ધ્યાન એ હાથ તરફ ખેંચાયું. એ હાથમાં સોનાની ફક્ત એક જ બંગડી હતી, જે ભાગ્યે જ એકાદ તોલાની હશે! ધીરે રહી એણે હાથના પંજાને સ્પર્શ કર્યો. વાસણ ઘસવાથી હાથે પડેલા ઘસરોટનું એ સ્પર્શે એને ભાન કરાવ્યું. દાઝતો હોય એમ રઘુનાથે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. જાનકીના હાથ પરના એ ઉઝરડા એને જાણે પોતાના હૈયા પરના જ જખમો હોય એવું લાગ્યું. પાંચ વરસ પહેલાં ભારે હોંશથી પોતે એને પરણ્યો હતો. જાનકી સહેજ શામવર્ણી છતાં નમણી હતી. એક બાળકની માતા થયે એને બે વરસ વીતી ગયાં હતાં, છતાં પરણ્યા પછી આજ સુધીમાં એને માટે એક વાલની વાળી જેટલો ય દાગીનો પોતે કરાવી શક્યો નહોતો. પત્નીની એટલી ય હોંશ પોતે પૂરી પાડી નહોતો શક્યો એ વિચારે તે અસ્વસ્થ બન્યો.

ત્યાં તો એની નજર મોહન ભણી ગઈ. એના ગળામાં કશું જ પહેરાવેલું નહોતું. ગૃહસ્થજીવનનાં પાંચ વરસમાં જાનકીએ એક જ વાર હઠ લીધી હતી: 'વરસગાંઠને દહાડે કાંઈ નહિ તો એક તોલાની પણ સોનાની કંઠી મોહનના ગળામાં પહેરાવવી—એમાં એક નાનકડું ગાંધીજીની છબીવાળું લોકેટ પણ રાખવું.' વરસગાંઠ પહેલાં ઘણા દિવસોથી રઘુનાથને જાનકી વારંવાર એ યાદ પણ આપ્યા કરતી. પરંતુ—

મહિને પચાસ રૂપરડીના પગારમાં એક કાપડિયાની દુકાને રોજના દસ કલાક નોકરી કરનાર ગુમાસ્તાની સ્ત્રી આવી હઠ લે એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે ને! એણે તો સવારથી સાંજ સુધી વૈતરું કરી ઘરસંસાર ચલાવવો અને પોતાના લાડીલા પુત્રને શણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગારવાની હોંશ થાય ત્યારે રંગબેરંગી કાચનાં મોતીની ચાર આઠ આનાની માળા એને ગળે પહેરાવવી !

રઘુનાથને એક પછી એક બનાવો સાંભરવા લાગ્યા. એની એ માગણી પોતે કોઈ રીતે સંતોષી શક્યો નહોતો. કૂદકે ને ભૂસકે મોંઘવારી વધ્યે જતી હતી. પચાસ રૂપિયા તો ચાર દિવસમાં ચપટી વાગતાં ઊડી જતા. એ દશામાં એક તોલાની પણ કંઠી મોહનને માટે ઘડાવવાના પૈસા લાવવા ક્યાંથી? શોખ અને સોનાના અલંકારો તો ધનવાનોને જ પોસાય એમ અનેક રીતે જાનકીને સમજાવીને પહેલા જન્મદિવસનો દિવસ તો પોતે પસાર કરાવી દીધો. પણ તે પછી કંઠી ઘડાવવા અંગે જાનકીએ એકે ય વાર અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નહોતો! છતાં પાડોશીનાં બાળકોના ગળામાં દાગીના દેખતાં જ જાણે-અજાણે એની આંખો સજળ બનતી, જે તેનાથી છુપાવી શકાતી નહિ. એની એ નિરાશાભરી મુદ્રા જોઈને પોતે મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મોહનની બીજી વરસગાંઠને દહાડે તો—

સદ્‌ભાગ્યે રાતના નવથી દસ સુધીનું એક ટ્યૂશન રઘુનાથને મળી ગયું. મેટ્રિક પાસ નહોતો થયો, છતાં એને અંગ્રેજીનું ટ્યૂશન મળ્યું હતું. લગભગ એ આખું વરસ પોતે જાનકીને છેતરી કરી: 'નવ વાગે દુકાન વધાવી લીધા પછી રોજ એક કલાક લાયબ્રેરીમાં વાંચવા જાઉં છું.' એ બધાનો બદલો —

રઘુનાથની આંખો ખુલ્લી હતી છતાં તે સ્વપ્ન જ દેખતો હતો—

આજે મોહનની બીજી વરસગાંઠ છે. સોનીએ આજે બપોરના બાર વાગે કંઠી આપવાનું ચોક્કસ વચન આપ્યું છે. બપોરે જ્યારે પોતે સોનાની કંઠી જાનકીને બતાવશે ત્યારે એને શુંનું શું થઈ જશે – એનો હરખ ક્યાંય માશે નહિ. જમી લીધા પછી પાનનું બીડું આપવાને માટે જ્યારે તે પોતાની પાસે આવશે ત્યારે–ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતે તેને કહેશે : 'પાન ખાનારની જીભ રંગાય છે એ તો જાણે હજારો વાર નજરે જોયું છે. પણ પાન આપનારના ગાલ ઉપર પણ એ રંગત ચડે, એ કાયદો કોઈ નવી જ તરેહનો છે.'

આ કાલ્પનિક તંદ્રામાં જ રઘુનાથે જાનકી ભણી જોયું. ઊંઘમાં એને હસતી જોઈને એને વિચાર સૂઝ્યો : પોતાનું રહસ્ય એ જાણી તો નહિ ગઈ હોય ?

એ એના તરફ તાકી જ રહ્યો. જેમ જેમ એ જોતો ગયો તેમ તેમ તેને લાગ્યું કે શેઠે રાખેલી રોશનબાઈ કરતાં જાનકી ખરેખર વધુ સુંદર છે. માત્ર જાનકી એક સામાન્ય સ્થિતિના ગોરની પુત્ર-વધૂ અને એક ગરીબ કારકુનની પત્ની થઈ એ જ કારણે એના શરીર પર એક વાલનું ય ઘરેણું નથી. પેલી રોશનબાઈ પેઠે જ જો એ કોઈ શેઠિયાની—

પણ આવી વિચિત્ર કલ્પના સૂઝ્યા બદલ તેને નવાઈ લાગી. ફૂલના ઢગલામાંથી એકાએક સર્પ નીકળી પડે એમ એ વિચાર-તરંગે એને ડાર્યો. દેહનાં લિલામ કરનારી રોશન જેવી સ્ત્રી સાથે જાનકી સમી પતિવ્રતાની તુલના કરવામાં પોતે એને ભારે અન્યાય કર્યો છે એ વિચારે એનું મન ડંખી રહ્યું. એને થયું, જાનકીની દુનિયા જુદી છે અને રોશનની દુનિયા પણ જુદી છે. જાનકીને મન પતિ એ પરમેશ્વર છે, પોતાનું બાળક એ દેવમૂર્તિ છે; રોશનની દુનિયામાં કેવળ પૈસો એ જ પરમેશ્વર છે ! આ બંને દુનિયા તદ્દન ભિન્ન છે—એક સ્વર્ગ છે, એકને નર્ક ગણી શકાય !

ખડ–ખડ–ખડ—

ઘડી પહેલાં પોતે શા કારણે જાગી ગયો હતો તેનો રઘુનાથને હવે બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. સવાર પડવા આવી હતી; ગામડેથી આવતું ગાડું અવારનવાર પોતાના ઘર પાસેથી પસાર થતું હતું, ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્તો ખૂબ ખાડાખડિયાવાળો થઈ ગયો હોવાથી ભરેલું ગાડું ચાલતી વેળા ઠબલાતું હતું ને ખડખડતું હતું. કાલે સાંજની સભામાંની તાળીઓનો ગડગડાટ અને આ બળદગાડીનો ખડખડાટ પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં શી રીતે ભેળવાઈ ગયા હશે એ તો કોણ જાણે! પણ ગાડાના એ ખખડાટથી જ—

ગાડું દૂર ગયું હતું; એનો ખડખડાટ હવે ધીમો પડી ગયો હોવાથી પ્રથમની પેઠે હવે એ કાનને અણગમો પેદા નહોતો કરતો.

ધીરે ધીરે ગઈ કાલના ભાષણની અનેક વાતો રઘુનાથને સાંભરી આવી. એનું હૈયું આનંદથી પ્રફુલ્લિત બન્યું. ધીરે રહી મચ્છરદાની-માંથી એ બહાર નીકળી આવ્યો. જરા ય અવાજ થવા દીધા વિના એણે સાંકળ ઉઘાડી. બારણું ખૂલી જતાં જ પ્રાતઃકાળની ઠંડી પવ-નની લહરીથી એણે રોમાંચ અનુભવ્યો. ઊંચે આકાશમાં વદિ ચૌદ-શની પાતળી ચંદ્રરેખાનું દશ્ય ભારે સુંદર લાગતું હતું. પોતાના ગરીબ સંસારને શોભાવનારી જાનકીના પ્રેમનું જાણે એ પ્રતીક ન હોય!

સંધ્યા સમયે નદીના વહેતા પાણીમાં પગ રાખી બેસવામાં થતા આનંદની યાદથી રઘુનાથ મનમાં જ હસ્યો, અને બારણે પગ-થિયા પર બેઠો. શીતળ મંદ પવનલહરી વાતી હતી; દૂરના મંદિ-રનાં ચોઘડિયાંની શરણાઈના આછા સૂર વાતાવરણમાં પથરાતા હતા; સારા ય વિશ્વને જાણે ચંદનઅર્ચા કરતું પ્રભાત સૂર્યનારાયણના ઉત્થાનની આરતી ઉતારતું હતું.

રઘુનાથને રાતનો સખત બફારો યાદ આવ્યો. મચ્છરદાનીમાં જ્યારે એક પડખેથી બીજે પડખે આળોટતી જાનકી બોલી ઊઠી હતી: ‘શું પણ રોયો આ વરસનો બફારો છે! જાણે આંધણમાં બફાવા નાખ્યાં!’

પણ અત્યારની શીતળ વાયુલહરીનો અનુભવ લેતી વેળા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાતના સખત બફારાની બિના જ રઘુનાથ ઘડીભર જાણે વીસરી ગયો. ગઈ કાલના ભાષણનો વારંવાર વિચાર કરી રહેલું એનું મન બોલી ઊઠ્યું : છ કલાકમાં જ દુનિયામાં જો આવો અજબ ફેરફાર થઈ શકે છે તો ગાંધીજીની સતત પચીશ વરસની મહેનતને અંતે સમાજમાં પરિવર્તન થવા માંડે તેમાં શી નવાઈ?

ગઈ કાલે પેલા દેશભક્ત ભાષણ કરતાં બોલ્યા હતા: 'વામનજીએ ત્રણ પગલાંમાં ત્રિભુવન આવરી લીધું હતું એમ પુરાણમાં લખ્યું છે; અને આધુનિક યુગમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ એ હકીકત સાક્ષાત્ કૃતિમાં ઉતારી દાખવી છે. આપણા સમાજમાં આજ સુધીમાં ત્રણ જાતની દુનિયા હતી: પૈસાદારોની દુનિયા, મધ્યમ વર્ગની દુનિયા અને અસાધારણ ટંચાઈમાં ભાગ્યે પેટગુજારો ચલાવતા ગરીબોની દુનિયા. મહાત્માજીએ આ ત્રણે દુનિયા વચ્ચેના ભેદભાવને મિટાવી દીધો છે; એ ત્રણેની એમણે એક જ દુનિયા બનાવી દીધી છે.'

અને ઉદાહરણમાં એમણે પોતાની બાજુમાં જ ખાદીનાં સફેદ કપડાં પહેરીને બેઠેલા શેઠિયા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. એ જ વેળા એ દેશભક્ત સારુ રાતની ટ્રેનમાં તેમને માટે સેકંડ ક્લાસ રિઝર્વ થઈ ગયાના ખબર શેઠજીના કાનમાં કહેતા રઘુનાથ પોતે મંચક પર ચડતો હતો. કામ બરાબર પાર પાડ્યા સારુ શેઠે તેનો વાંસો થાબડેલો. તુરત આ બીજું દૃશ્ય માત્ર મૂક અભિનયથી મહેમાને લોકોની નજરે આણ્યું. તેઓ જાણે કહેતા હતા: એક માલિક પોતાના નોકર પ્રત્યે કેટલો સમભાવ દાખવે છે તે જુઓ! આ પરિણામ મહાત્માજીની કેળવણીનું નહિ તો બીજું શાનું છે? અને તુરત જ તેમણે શેઠના પગ પાસે જ બેઠેલા કરશન તરફ હાથ લંબાવ્યો. ગાંધીજીના બાવલાને અનેક ધનવાનો અને અમલદારો સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ હરિજનભાઈ પણ હાર પહેરાવે એ જરૂરનું હતું; બરાબર સભા વખતે જ શેઠને એ સાંભર્યું. ભીડમાં છેલ્લે ઊભેલા કરશન તરફ પોતાની નજર ગઈ. આ ગરીબ હરિજન વિદ્યાર્થીને ગયું આખું વરસ દર મહિને પોતે એકેક રૂપિયો મદદ આપતો હતો—બેશક જાનકીની જાણ વિના! આ કારણે કરશનને પોતે સારી રીતે ઓળખતો હતો. નિશાની કરતાં જ તે આગળ નીકળી આવ્યો. મંચક ઉપર પાછલી બાજુએ હારના ટોપલા ભર્યા હતા. તેમાંથી એક હાર પોતે કરશનને આપ્યો. ગાંધીજીને હાર પહેરાવીને તે પાછો ફરી જતો હતો ત્યાં તો મુખ્ય મહેમાન—આજના વ્યાખ્યાતાએ તેને ઊભો રાખી પોતાના ગળામાં હતો તે જ હાર એ હરિજન વિદ્યાર્થીને પહેરાવી દીધો! તાળીઓના પ્રચંડ અવાજથી સહેજ શરમાઈ ઊઠેલા કરશને ઉતાવળે મંચક ઉપરથી નીચે ઊતરવા માંડ્યું; પણ શેઠે પોતે ખુરશી પરથી ઊભા થઈ હાથ ઝાલી તેને પોતાની નજીક બેસાડ્યો. લોકોએ ફરી વાર તાળીઓથી શેઠના એ કૃત્યને વધાવી લીધું.

સાંજની સભામાંહેનું શેઠ, પોતે અને કરશનનું એ અદ્ભુત દૃશ્ય : વ્યાખ્યાતાના ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો : મહાત્માજીએ એ ત્રણે દુનિયા વચ્ચેના ભેદભાવને મિટાવી દીધો છે; એ ત્રણેની તેમણે એક જ દુનિયા બનાવી દીધી છે—

ત્યાં તો 'બા, બા!' કરતા જાગી ઊઠેલા મોહનનો રોવાનો અવાજ કાને પડ્યો. રઘુનાથ પગથિયા પરથી ઊભો થયો.

'બા! ચાલો ચા કરવા; ચાલ ને બા!' પ્રેમ અને લાડભર્યા સ્વરે મોહન જાનકીને જગાડી રહ્યો હતો.

ગઈ કાલના ભાષણનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતે અત્યારે રોજનું વચન પાળ્યું નથી એટલે હવે જાનકી પોતા પર ખોટો રોષ આણશે એવો વિચાર રઘુનાથના મનને ચાટી ગયો. વચન સાવ સાદું હતું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આજ સુધીમાં બંનેએ એનું બરાબર પાલન કર્યું હતું. કરાર એવો હતો કે: બેમાંથી જે પહેલું જાગી જાય તેણે બીજાની નજીક જઈ તેને જગાડવું, અને પંખીઓ ચણુ ચણવા જાય તે પહેલાં જેમ માળામાં થોડો કલબલાટ કરી પછી જ છૂટાં પડે, તેમ એકબીજાને ગળે વળગી બેચાર મધુર વાર્તાલાપો કરવા અને તે પછી જ આખા દિવસના વૈતરામાં જોડાવું. સવારના આ મધુર વાર્તાલાપો એ જ જાનકી અને રઘુનાથના જીવનસંગીતની ખરી મીઠાશ હતી. એમના પાંચ વરસના ઘરવાસ દરમિયાન વિરહના સમય વિના આ દૈનિક કાર્યક્રમ કદી પણ અટક્યો નહોતો. આજે પહેલી જ વાર—

રઘુનાથ ચોરપગલે ખંચાતો ખંચાતો ઘરમાં આવ્યો. મોહનના લાડભર્યા બોબડા બોલ સાંભળ્યા છતાં હજુ જાનકી કેમ ઊઠી નહોતી તેની તેને નવાઈ લાગી. ધીરેથી ફરી મચ્છરદાનીમાં પેસી તેણે જાનકીનો ડાબો હાથ પકડ્યો. ધીરે અસ્પષ્ટ અવાજે કાચની બંગડીઓ ખખડી. એ શરમાળ છોકરીઓ શું ગણગણી તે રઘુનાથ સમજી ગયો. જાનકીનો હાથ તેને પુષ્પ કરતાં પણ સુકોમળ લાગ્યો. એ હાથના ઊઝરડા ક્યાં ગયા હતા? કયા જાદુગરે એ દૂર કર્યા હતા? કોણ જાણે! રઘુનાથે પોતાના હોઠ એના અધર પાસે આણ્યા; મોહન જાનકીના મંગળસૂત્ર સાથે રમતો હતો. પોતાનું આ કૃત્ય દેખી મોહન શું ધારશે એવો એને સંભ્રમ થયો; તે સહેજ શરમાયો, ને હસી પડ્યો. કોઈ પતંગિયું પુષ્પોની આસપાસ વારંવાર ઊડઊડ કર્યા કરે અને એકદમ એકાદ પુષ્પ ઉપર મધ ચૂસવા રોકાઈ જાય તેમ એના હોઠ—

જાનકી તુરત મોં ફેરવી ગઈ. રઘુનાથ હસી પડ્યો. કહે: 'સ્ત્રીઓ ભારે લુચ્ચી હોય છે એમ સંસ્કૃત કવિઓએ ગાયું છે એ સાવ સાચું લાગે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અને પુરુષો ભારે નિર્દય હોવાનું તેઓ કહે છે એ પણ એટલું જ સાચું છે!' રઘુનાથ સામે જોયા વિના જ જાનકીએ જવાબ વાળ્યો.

એ કહેતી વેળા જાનકીએ મોહનને ગાલે પોતાનો ગાલ અડકાડ્યો હતો. તેના ખાલી ગળા તરફ એનું ધ્યાન જતાં જ તે બોલી ઊઠી: 'મારા રાજાનો આજે બીજો જન્મદિવસ છે, પણ તમને એ સાંભરે છે જ ક્યાં? તમારે તો તમારા શેઠ, ગાંધીજીનું બાવલું—'

તે વધારે બોલી નહિ, પણ એક નિરાશાભરી નજર રઘુનાથ તરફ નાખી તુરત મચ્છરદાનીમાંથી મોહનને લઈને બહાર નીકળી આવી. ઓરડા બહાર નીકળતાં નીકળતાં એનાથી પાછું વાળી જોયા વિના રહેવાયું નહિ. અનેક થીંગડીવાળી એ મચ્છરદાની તરફ ધ્યાન જતાં જ એના મનમાં વિચાર આવ્યો: અમારું જીવતર પણ આવું જ કાણાં કાણાંવાળું ચીંથરેહાલ છે! અહીંતહીં થીંગડાં મારી એ કાણાં સંતાડી દેવાની મહેનત કર્યા કરવી—બસ! આખું જીવતર એમ જ ચાલ્યા કરવાનું—

અને એ વિચારની સાથે જ એનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. એક અસ્પષ્ટ ડૂસકું તેના કંઠમાંથી નીકળી ગયું.

તેણે રઘુનાથ તરફ જોયું. એણે માન્યું હતું કે રઘુનાથ હમણાં દોડી આવી પોતાને નજીક ખેંચશે, વાંસે પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવશે, અને એની છાતીમાં મોં સંતાડી પોતે હૈયાનો ભાર હળવો કરી શકશે; પણ રઘુનાથ તો તેના સામે જોઈ ખંધું હસીને ચૂપ જ રહ્યો હતો. ગુસ્સાભેર આગળ ચાલી જતાં તે મનમાં મનમાં બબડી: 'પુરુષો પથ્થર જેવા હોય એ વાત સાવ સાચી છે. સ્ત્રીઓ એ પથરાઓને દેવમૂર્તિ ગણીને ભલે પૂજે પણ—'

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમેશની પેઠે બરાબર આઠ વાગતાં જ રઘુનાથે દુકાનમાં પગ દીધો. એની સામે નજર જતાં જ બાજુની હોટેલમાંથી સિંગલ ચા મગાવીને તેનો આસ્વાદ લેવામાં તલ્લીન બનેલા વૃદ્ધ કારકુન બોલી ઊઠ્યા: 'કેમ રઘુનાથ! આજે કાંઈ ખાસ—'

હાથમાં રૂમાલ લઈ કાચવાળા કબાટનાં બારણાં સાફ કરવામાં રોકાયેલ પાંડુ ઘાટીએ એ શબ્દો સાંભળતાં જ પીઠ ફેરવી પાછું વાળી જોયું.

પેલા ડોસાજીના કટાક્ષનો મર્મ કદાચ ને રઘુનાથના ખ્યાલમાં ન આવત; પરંતુ પાંડુ અરીસાથી જરા બાજુએ ખસ્યો કે તુરત રઘુનાથે એ અરીસામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું, અને તેને એ ટીકાનો મર્મ સમજાયો. તેને કાલનો દિવસ સાંભરી આવ્યો ને તે મનમાં મનમાં હસી રહ્યો. ગઈ કાલે જે મોટો સમારંભ થઈ ગયો તેમાં મુખ્ય આગેવાની શેઠની હોવાથી તેઓ તો જાણે ઘેર લગન મંડાયાં હોય તેમ ઠાઠમાઠથી ફરતા હતા; ઉપરાંત શેઠના બધા જ નોકરોને પણ એમાં એ જ રીતે ભાગ લેવો પડ્યો. હારના ટોપલા ને બીજો સરસામાન મૂકવા લેવામાં રોકાયેલ ખુદ પાંડુ પણ રેશમી ગુલાબી ફેંટો બાંધીને આવ્યો હતો, જ્યારે પોતે તો રોજનો મેલો કોટ જ પહેરી રાખ્યો હતો. એ બદલાવી પણ શી રીતે શકાય? એક અને બે–આખા એ કોટમાં જ પોતાની સઘળી ગૃહસ્થાઈ ઢંકાઈ રહેતી હતી! ધોબીને ધોવા આપેલો બીજો કોટ લેવા પોતે આગલે દિવસે ગયેલો પણ વસવાયાંનું તો ભલું પૂછવું: સઈની સાંજ અને મોચીની સવાર કદી પડે જ નહિ! છોકરાના લગ્નમાં પહેરવાનો કોટ જો દીકરાની જનોઈ વખતે ધોવા કે સીવવા આપ્યો હોય તો જ બાપ એ ટાણાસર પહેરવા પામે! આમ નાઇલાજ પોતાને ગઈ કાલના આવા સુંદર મેળાવડામાં મેલો કોટ પહેરીને જ ફરવું પડેલું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચાયેલું; ને કોઈ કોઈએ તો એવું કહ્યું પણ ખરું. એટલે બીજે જ દિવસે સવારના પહોરમાં ધોબીનો ધોયેલો નવો કોટ પહેરીને પોતાને આવતો દેખી સહુને નવાઈ લાગે અગર તેઓ જરા ગમ્મત ઉડાવે તો નવાઈ નહોતી. જાનકીએ ધોબીની વાંસે લાગીને કોણ જાણે કેમ કોટ આણ્યો હશે; પણ સવારમાં રોજનો પેલો મેલો કોટ પહેરીને જ પોતે કામે જવા તૈયાર થયો, ત્યારે ઘેરથી આ ધોયેલો કોટ હાથમાં લઈ આવી તેણે કહ્યું : ' કહું છું, આજે બાબાનો જન્મદિવસ છે તો–' છાનામાના પોતે મેલો કોટ ઉતારી તેને આપી દીધો અને ધોયેલો કોટ પહેરી લીધો. જે બાબત કોટ વિષે બની તે જ બાબત દાઢી વિષે પણ બની. નિયમ મુજબ ગઈ કાલે દાઢી કરી હોવાથી આજે જ ફરી કરવાની જરૂર નહોતી; સેફ્ટી રેઝરની બ્લેડો ખૂબ મોંઘી થઈ હોવાથી એનો બિનજરૂરી વપરાશ પાલવે તેમ નહોતું, એટલે રોજ દાઢી કરવાનું તો પોતે બંધ જ રાખેલું. અને પુરુષને દાઢી વધી જાય તોપણ એનો ત્રાસ પત્નીને જ હોય; બીજા માણસોને એમાં વિના કારણ ચોવટ ડહોળવાની જરૂર શી? આથી ગઈ સાલથી રોજ દાઢી કરવાનો પોતાનો ક્રમ બદલી, હવે દર ત્રીજે દહાડે અને ધોબીધોયેલ કોટ દર અઠવાડિયે બદલવાને બદલે હવે પંદર દહાડે બદલાવવાનું ઠરાવ્યું હતું. ને એવી એવી કરકસર કરી તો જ કરશન જેવા ગરીબ હરિજન વિદ્યાર્થીને દર મહિને રૂપિયો મદદ તરીકે આપી શકાતો હતો; અને તે પણ પાઈએ પાઈનો હિસાબ માગતી જાનકીને ખબર ન પડે એ રીતે!

પોતે આમ ગરીબ વિદ્યાર્થીને મદદ કરે છે. તે બાબત જાનકીને ગમી પણ ન જ હોત. પણ કેવળ મેટ્રિકની પરીક્ષા ન આપી શકવાને કારણે જ જેને આખો જન્મારો શેઠિયાને ત્યાં ગુમાસ્તા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીરીમાં કાઢવો પડે, એને જ એની સાચી કિંમત—

એટલે આજે દાઢી કરવાનો વિચાર અને વારો નહોતો, પણ જાનકી ભારે સેતાન! ચાનું પતી જતાં જ એણે પ્યાલામાં આંધણનું પાણી આણી પડખે રાખી દીધું; પોતે એમાંથી નીકળતી વરાળ તરફ તાકી રહ્યો છે ત્યાં તો એણે અરીસો પણ લાવી સામે માંડયો; ને પોતે તેમાં મોં જોવા માંડયું ત્યાં તો એણે હજામતનો સરંજામ લાવી સહેજ પછાડીને બાજુમાં મૂકયો! હવે જો આનાકાની થાય તો આ ધર્મપત્ની પોતાની દાઢી કરવામાં પણ પાછી પાની નહિ કરે એવું લાગતાં જ પોતે દાઢીએ સાબુ ઘસવાનું શરૂ કરી દીધું!

પણ સવારના પહોરમાં બનેલું આ આખું નાટક, એનો સઘળો ઇતિહાસ, આ ડોસાજીને કેમ કહેવાય? એ સમજે પણ કયાંથી? જુવાનીમાં પત્ની પતિ પર કેવો પ્રેમ રાખે છે તે આજે આ વન વટાવી ગયેલા ડોસાને હવે સાંભરે પણ શાનું? અને પોતે પેલા હરિજન વિદ્યાર્થીને મદદ કરે છે એમ જો એ ડોસા જાણી જાય તો કદાચ પોતાને અડકે પણ નહિ એ ભીતિ તો ખરી જ!

પણ ખરું જોતાં વિદ્યાર્થીને અપાતી આ મદદ એ જ પોતાની જિંદગીની સહુથી સાચી કમાણી હતી—એ જ જીવનનો સહુથી ઊજળો ભાગ હતો. છાનામાના દર મહિને કરશનને એક રૂપિયો આપતી વેળા જે અસાધારણ આનંદ અનુભવાતો—પરણીને ઘેર આવ્યા પછી બધાની આંખમાં ધૂળ નાખી પોતે ખાનગીમાં જાનકીનું પહેલું ચુંબન લીધું તેના સ્મરણનો આનંદ પણ આની બરોબરી ન જ કરી શકે! ગમે તેમ પણ આ કૃત્ય આત્માને સંતોષ આપે તેવું છે. શરીરને નહિ. એક અતિ અદનો ગુમાસ્તો પોતાના સિદ્ધાંતને ભારી આસ્થાથી અમલમાં મૂકી રહ્યાની જો ગાંધીજીને જાણ થાય તો એમને પણ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝડપભેર દાદરનાં આડીનાં પગથિયાં ચડી રઘુનાથ મેડા ઉપર પહોંચ્યો. એ મેડીએથી ચોકમાંનું ગાંધીજીનું બાવલું સ્પષ્ટ દેખી શકાતું હતું; માત્ર એ બાવલાની પીઠ આ દિશામાં હતી એટલો જ રઘુનાથને વાંધો લાગ્યો. ભરરર કરતી ચકલીઓ દાણા ચણવા ઊતરી આવે ને સહેજ ખખડાટ થતાં ઊડી જાય, તેમ ગઈ કાલના મેળા-વડાનાં સઘળાં દૃશ્યો સિનેમાની ફિલ્મ પેઠે એની સામેથી પસાર થઈ ગયાં. એ સ્મરણોમાં જ એ તલ્લીન બની જાત; પણ સામેના કબાટ તરફ નજર જતાં જ એને ધાસ્કો પડ્યો. ઇન્કમટૅક્સનું ફૉર્મ ભરી મોકલવાની મુદત સાવ નજીક આવી પહોંચી હતી. આ મેળા-વડાને કારણે વચ્ચે બેચાર દિવસ કશું જ કામ થઈ શક્યું નહોતું. શેઠ તો માત્ર સહી કરી જાણે; આંખો ફાડી ફાડીને હિસાબ તપાસ-નારા ઇન્કમટૅક્સ ઑફિસરને પણ શેઠે કાળાં બજારમાં મેળવેલી રકમ ક્યાં છે તેનો પત્તો લાગવા ન દેવો હોય તો પોતે જ—

રઘુનાથે કબાટ ખોલ્યો; ચોપડા કાઢી એણે સરવાળા કરવા માંડ્યા. પણ કોણ જાણે કેમ; એ ચોપડાઓમાં પણ રઘુનાથને ગાંધીજીનું બાવલું જ વારેવારે આંખ સામે તર્યા કરતું હતું. તે મનમાં મનમાં વિચારતો હતો : ખોટા ચોપડા કરવા એ નર્યું પાપ છે! એ પાપ શેઠની ખાતર પોતે આચરતો હોય તોપણ એની જવાબદારી – તુરત તેનું મન બોલ્યું : એ પાપ પોતે પેટની ખાતર આચરી રહેલ છે!

અસ્વસ્થ બની રઘુનાથ ચોપડા બાજુ પર રાખી દઈ ઊભો થયો, અને બારી બહાર જોવા લાગ્યો. ગાંધીજીનું વાંસો વાળીને ઊભેલું બાવલું તે બરાબર જોઈ શકતો હતો. એને થયું: સત્યનો આગ્રહ ધરાવતા ગાંધીજીના આ બાવલાના કાન જો સાંભળી શકતા હોત તો મોટી બજારની આ ત્રણ ત્રણ માળની હવેલીઓનો પથ્થરે-પથ્થર પોતાની સાક્ષીએ કેવાં કેવાં પાપો આચરાય છે તે પોકાર પાડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાડીને ગાંધીજીને સંભળાવત! અને તો એ બાવલું ત્યાં પળવાર પણ ઊભું ન જ રહેત—દોડવા જ માંડત!

પણ એ વિચાર આવતાં જ રઘુનાથ હસી પડ્યો. ત્યાં તો ગાંધીજીનું બાવલું ઊભું કરવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવનારા પોતાના માલિકના ચોપડા પર એનું ધ્યાન ગયું અને વળી એનું દિલ અસ્વસ્થ બન્યું. એના મગજમાં વિચારચક્ર ચાલુ થયું: દુનિયા જરૂર કાંઈક ભૂલ કરી રહી છે; કેમકે માનવીના જીવનસંગીતમાં સૂરીલાપણાને બદલે બેસૂરા અવાજો જ વધુ નીકળે છે.

રસ્તાને ખૂણે શેઠની મોટરનું હોર્ન વાગ્યાનો અવાજ કાને પડતાં જ રઘુનાથ એ તંદ્રામાંથી જાગી ગયો. ઝડપથી તેણે દાદર ઊતરવા માંડ્યો. બેચાર પગથિયાં જ બાકી રહ્યાં હશે ત્યાં સામેથી શેઠને જ મેડા પર ચડતા જોયા; પોતે બાજુ પર ખસી ઊભો રહ્યો; શેઠ બે પગથિયાં ઉપર ચડ્યા એટલે તુરત પાછળ અદબભેર એકેક પગથિયું તેણે ચડવા માંડ્યું.

રઘુનાથ ઉપર આવી પહોંચતાં જ શેઠે હસીને કહ્યું: 'કાલનો મેળાવડો તો સરસ પતી ગયો, ખરું? આવતી કાલનાં છાપાંઓમાં એવાં સુંદર વર્ણનો છપાશે!'

રઘુનાથે સંમતિમાં મોં મલકાવ્યું.

'હવે અત્યારે તારે એક બીજું કામ ઉકેલવાનું છે! રોશનનો પેલો ભાઈ ચાર દહાડાથી આવ્યો છે, તે આજે બપોરની બારની ટ્રેનમાં પાછો જવાનો છે. તેની સાથે ભેટમાં કેરીઓ મોકલવાની છે. એવી મજાની કેરીઓ આણી દે કે રોશન—' અને એમ કહેતાંની સાથે મોં મલકાવી શેઠે ખીસામાંથી બે લીલી નોટ કાઢી અને જાણે પસ્તીના ટુકડા હોય એવી બેદરકારીથી રઘુનાથ તરફ તે ફેંકી.

હિસાબના ચોપડા સંકેલીને મૂકી દેવા માટે રઘુનાથ તૈયાર થયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં તો શેઠે ઉમેર્યું: 'એમ કર, રઘુનાથ! તું મોટર જ લેતો જા. જો, નીચે શેશનનો ભાઈ બેઠો છે તેને સાથે લેતો જજે. કેરી-ઓના કંડિયા તું સીધો બંગલે જ પહોંચાડજે એટલે બધા સામાન સાથે એ પણ બંધાઈ જાય.'

કબાટને તાળું વાસી રઘુનાથ દાદરનાં પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યો. ત્યાં તો શેઠ પાછા ધુરકતા હોય એમ બોલ્યા: 'અરે, એ! પૂરું સાંભળ્યા વિના ક્યાં ઊપડ્યો? જો, મહેમાનને બાર વાગ્યાની ગાડીમાં રવાના કરવા પણ તું જ જજે. અને બપોરના પછી જમીને વહેલો આવતો રહેજે; આપણે ઇન્કમટૅક્સની તૈયારી કરવાની હજુ બાકી છે. આ 'બાવલા'માં આપણા ઘણા દહાડા બગડ્યા!'

મહેમાનને સાથે લઈ રઘુનાથ શાકપીઠમાં પહોંચ્યો. મહેમાને કેરીઓ પસંદ કરતાં કરતાં બે કલાક કાઢી નાખ્યા. હાફુસ, પાયરી, માણકુર વગેરેના બબ્બે કરંડિયા તો ભરાવ્યા જ; ઉપરાંત રઘુનાથે જેનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નહોતાં એવી કલમી જાતના પણ બેત્રણ ટોપલા ખરીદ્યા.

આ ખરીદીનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે રઘુનાથને મોહન યાદ આવ્યો. આજે એના જન્મદિવસે જાનકીએ શું રાંધ્યું હશે? મોહનને કેરીઓ બહુ ભાવે છે; જાનકીને પણ મન થયા જ કરે છે. કાલે સાંજે મેળાવડામાંથી અરધી ટોપલી પાયરી પોતે ઘેર લઈ ગયો હોત તો ઘણું સારું એમ તેને થયું; પણ અરધી ટોપલી કાંઈ મફત થોડી જ મળે છે? કાંઈ નહિ તો ય આઠ નવ રૂપિયા તો સહેજે થાય!

કેરીવાળાએ મહેમાનની ખરીદીનો આંકડો રઘુનાથના હાથમાં આપ્યો. ૧૩૭-૮-૦ સરવાળો હતો! રઘુનાથ ગાંડાની પેઠે એ આંકડાની રકમ નિહાળી રહ્યો. આખરે શેઠે આપેલી સો સોની બંને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નોટો તેણે વેપારીને આપી.

* * *

મહેમાનને ટ્રેનમાં રવાના કરી રઘુનાથ ઝવેરી બજારમાં આવ્યો ત્યારે સાડાબાર થઈ ગયા હતા. તડકામાં માર માર ચાલ્યો આવતો હોવાથી પોતે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. મનમાં એક જ બીક હતી: મોહનની કંઠી ઘડવા નાખેલી સોનીની દુકાન બંધ થઈ જશે તો?

પણ દૂરથી દુકાન ખુલ્લી દેખતાં જ એનો અરધો થાક ઊતરી ગયો! કપાળે વળેલા પરસેવાના રેલા લૂછતાં લૂછતાં જ તે સોની સામે જઈ ઊભો રહ્યો ને મોં મલકાવ્યું. સોનીએ સામે હસીને તેને જવાબ આપ્યો: 'આ તમારું જ કામ હાથમાં લીધું છે. હવે પૂરું કરતાં વાર નહિ લાગે!'

સોનીના હાથમાં–આંગળાંમાં તે વખતે આઠ સોનાની બંગડીઓ રમતી હતી. રઘુનાથે બીતે બીતે કહ્યું: 'મેં તો છોકરા માટે સોનાની કંઠી ઘડાવવા નાખી છે. એ તૈયાર થઈ કે નહિ?'

'અરે સાહેબ! ક્યાંથી થાય? આ જુઓ ને, તમારું જ કામ હાથમાં લેવું પડ્યું છે. પરમ દહાડો આવીને રોશનબાઈ આવી નવી ફેશનની બંગડીઓ બતાવી ગયાં. આજે સાડા બાર વાગ્યાનો એમને વાયદો આપ્યો છે. ફેશન જરા નવી છે એટલે ઘાટ ઉતારતાં વખત વધુ લાગ્યો, પણ શું થાય? આ હવે તમારી જ કંઠી હાથમાં લઉં છું. એમ કરો, તમે રાતના આઠ વાગે આવો; આઠ વાગે જરૂર તમને કંઠી લઈને જ મોકલીશ; ચોક્કસ!'

જરા નારાજ ચિત્તે રઘુનાથે પગ ઘર તરફ વાળ્યા. જન્મ-દિવસને દહાડે બપોરે જમવા જતી વેળા કંઠી લઈને જ ઘેર જવું અને જાનકીને આશ્ચર્યચકિત બનાવવી એમ કેટલા ય દહાડાથી પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું. પણ પરમ દિવસે જ ઘડાવા સારુ આવેલી રોશનની આઠ બંગડીઓ આજે તૈયાર મળે છે, જ્યારે પોતે આજ મહિના દિવસથી આંટા ખાય છે તોપણ નક્કી વાયદો કરેલી કંઠી આજે છેલ્લે દહાડે પણ સોની આપતો નથી! એને બહુ લાગી આવ્યું.

બારણામાં ઊભી ઊભી જાનકી તેની રાહ જોતી હતી. એના મોં પર હાસ્યની ચમક દેખી રઘુનાથને નવાઈ લાગી. તે ઘેર પાછો ફરતો હતો ત્યારે એને મનમાં એવી ચિંતા હતી કે આજે બીજા જન્મદિવસને દહાડે પણ પોતે મોહનને માટે કશું કરાવ્યું નહિ તેથી એ ખૂબ નારાજ થશે, કદાચ અબોલા પણ લેશે! પણ જાનકીના ચહેરા પર હાસ્યરેખાઓ ચમકી રહેલી જોતાં જ—

રઘુનાથ તેને પડખે થઈ બારણામાં અંદર પેસવા લાગ્યો; તેને બારણામાં જ રોકી રાખી જાનકીએ કહ્યું : 'આજે તમારી અહીં જ ઝડતી લેવાની છું; તે પહેલાં અંદર નહિ જવાય!'

જાનકી આવું બોલતાં ક્યાંથી શીખી એની નવાઈ પામી રઘુનાથ વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે સામેથી પૂછ્યું : 'મારી ઝડતી?'

'હા, જરૂર.'

'કોના હુકમથી?' મશ્કરીનો રંગ વધારવા રઘુનાથે પૂછ્યું.

'યુવરાજના જ તો!'

'મારી ઝડતી લેવાનો મોહને હુકમ કર્યો છે?'

'હા–હા–હા!'

'શા માટે, ભઈ?'

'આજે એક જબરી ચોરી થઈ છે.'

જવાબ આપ્યા વિના રઘુનાથ પ્રશ્નાર્થ મુદ્રા સાથે તેની સામે જોઈ રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાનકીના ગાલ હસું હસું થઈ રહ્યા હતા. મહામહેનતે હસવું ખાળી તેણે કહ્યું : 'મોહનની સોનાની કંઠી ચોરાઈ ગઈ છે, અને તે તમારા ખીસામાંથી જડશે એમ એક જોશીએ કહ્યું છે !'

અને એમ કહેતાં કહેતાં જાનકીએ રઘુનાથનાં ખીસાં તપાસવા માંડ્યાં. બધાં ખીસાં ઘણી વાર સુધી જોઈ વળ્યા છતાં જાનકીને એમાંથી કંઠી જડી નહિ.

પોતે છેતરાઈ ને છોભીલી પડી ગઈ છે એવું દેખતાં જ સહેજ રોતલ સ્વરે જાનકીએ કહેવા માંડ્યું : 'સ્ત્રીઓને ભારે લુચ્ચી કહેવામાં આવે છે, પણ હું કહું છું કે તે કરતાં પુરુષો સોગણા લુચ્ચા હોય છે ! ક્યાં છે પેલી કંઠી ? કાઢો ને ? આમ શું કરતા હશો ? નહિ તો પછી જમવાનું નહિ મળે, હો !'

રઘુનાથે ઉત્સુક બની પૂછ્યું : 'પણ હું અત્યારે કંઠી લેતો આવવાનો છું એમ તને કહ્યું કોણે ?'

'તમારા કોટે જ તો વળી !' લટકો કરી જાનકી બોલી.

હવે રઘુનાથના ખ્યાલમાં આવ્યું—સવારે જાનકીને ધોવા આપેલા કોટના ખીસામાં પેલા સોનીનો આંકડો હતો, અને તેમાં મોહનની સોનાની કંઠી જન્મદિવસે બપોરે મળશે એમ લખ્યું હતું.

જાનકીને નિરાશ કરવાનો વિકટ પ્રશ્ન રઘુનાથને મૂંઝવી રહ્યો. પણ જેમ દહીં ખાટું થઈ ગયું હોય તો તેમાં ખાંડ નાખવી પડે, તેમ રઘુનાથે બનાવટી હાસ્ય સાથે જવાબ આપ્યો: 'કંઠી તો રાતના આઠ વાગે મળવાની છે ! એ તો આપણી જૂની કહેવત જેવું છે : સોનીની સાંજ—'

'ને મોચીની સવાર !' જાનકીએ વાક્ય પૂરું કર્યું.

અને ઉતાવળે અંદર જતાં જતાં કહ્યું : 'કેટલું બધું મોડું કર્યું ? મોહન તો ઊંઘી પણ ગયો ! ચાલો હવે ઉતાવળા થાવ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી વાત પછી !'

* * *

જેમ જેમ મિનિટનો કાંટો આઠનું ચક્કર પૂરું કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ રઘુનાથનું ધ્યાન ચોપડાઓમાંથી ખસી જવા લાગ્યું. સામે પડેલા ચોપડાઓના આંકડાની જગ્યાએ હવે એને કંઠીના ઝીણા ઝીણા અંકોડા દેખાવા લાગ્યા. ગાદી પર બેઠા બેઠા તે ઘણો ઊંચોનીચો થતો હતો; પણ સામે બેઠેલા શેઠ ચોપડાઓ તપાસવામાં એવા તો તલ્લીન બની ગયા હતા કે જાણે વિશ્વામિત્ર તપ કરવા બેઠા ! એમની અત્યારની રીત પરથી તો એમ લાગતું હતું કે હજી બે કલાક સુધી તેઓ ઊઠશે નહિ !

સોનીએ બરાબર આઠનો વખત આપ્યો હતો; એટલે રઘુનાથ ઊંચોનીચો થવા લાગ્યો. શું કરવું તેની એને મૂંઝવણ થઈ પડી. ઘેર જાનકી તો મોહનને કહેતી હશે : 'જો, તારા બાપુજી આવે ને, ત્યારે તારે માટે સોનાની કંઠી લાવવાના છે; પછી તું એને એક મજેની બચી લેજે, હો !' પણ આ શેઠ આમ ને આમ બેસી રહે ને એ દરમિયાન સોની દુકાન વધાવીને ઘેર જતો રહે, તો ? એક વાર બપોરે તો જાનકીને નિરાશ કરી જ હતી; હવે ફરી પાછી—' જિંદગીમાં આ પહેલી જ વાર પોતા પાસે હઠ કરીને એણે માગણી કરી છે; ને એ ય મોહનને માટે, એના જન્મદિવસે કંઠી કરાવી આપવાની ! આજે જો કંઠી મળે તો એને જે હરખ થાય તે આવતી કાલે એક ને બદલે બે મળે તો ય નહિ થાય !

રઘુનાથે વિચાર કર્યો, જરા વાર બહાર આંટો મારી આવવાની શેઠ પાસે રજા માગવી. પણ શેઠના મોં સામે નજર જતાં જ એમને કપાળે પડેલી કડચલીઓ જોઈને રઘુનાથની જીભ જ સિવાઈ ગઈ.

એટલામાં દાદર ઉપર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં. રઘુનાથે જોયું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો રોશનને ત્યાંથી એનો માણસ આવ્યો હતો.

ઉપર ચડી સલામ કરી તેણે શેઠને કહ્યું : 'સાહેબ! બાઈ-સાહેબે આપને તાબડતોબ અત્યારે ને અત્યારે જ તેડાવ્યા છે.'

'કેમ, શું છે?' ચિંતાયુક્ત બની શેઠે પૂછ્યું. 'કાંઈ માથું-બાથું દુખે છે?'

હસીને માણસે જવાબ આપ્યો: 'ના જી, એવું કાંઈ નથી. નવી બંગડીઓ કરાવી છે તે આપને બતાવવાની છે; ને કોઈ નવી ફિલ્મ ચડી છે એના દસના શોમાં—'

ત્યાં તો શેઠે ચોપડા બાજુ પર સેરવી દીધા. તેઓ કવિ નહોતા; કનક કરતાં કામિની શબ્દની માત્રાઓ વધારે છે એ તેઓ જાણતા નહોતા, તેમ કોઈ કવિ પાસે શીખવાની એમને જરૂર પણ નહોતી; રોજના અનુભવે તેમને ખાત્રી કરાવી હતી કે કનક કરતાં કામિનીનું જ ચડી વાગે છે!

શેઠ રવાના થતાં જ રઘુનાથને માથેથી જાણે ભારે મોટી ચિંતા ઊતરી ગઈ. નાનપણમાં એના પિતા મંદિરમાં કથા વાંચતા ત્યારે ગજેન્દ્રમોક્ષનું આખ્યાન ભારે સરસ રીતે તેઓ સંભળાવતા. પણ એમાં શ્રી વિષ્ણુભગવાન ગજેન્દ્રની સહાયે દોડી આવ્યા ત્યારે તેને કેટલો હરખ થયો હશે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રઘુનાથને અત્યારે જ આવ્યો. એણે મનમાં મનમાં રોશનનો પુષ્કળ ઉપકાર માન્યો.

શેઠના ચાલ્યા જતાં જ રઘુનાથને પણ ઊભો થયેલો દેખી પેલા ડોસાજીએ પોતાના નાક પરનાં ચશ્માં બેત્રણ વાર ઊંચાંનીચાં કરી આખરે પૂછ્યું : 'કેમ ભાઈ! કાંઈ ભારે ઉતાવળ છે? આટલી વહેલી દોડાદોડી કાં?'

'જરા જરૂરનું કામ છે, કાકા! હમણાં પાંચ મિનિટમાં જ પાછો આવતો રહીશ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નસીબની પણ બલિહારી હોય છે. સવારે જોકે બંધી જ બાબતમાં પાસા અવળા પડ્યા હતા; પણ અત્યારે દૈવ સાનુકૂળ હોય એમ લાગ્યું. વિશ્વામિત્રની પેઠે તપ કરવા અર્થે દૃઢ આસન માંડી બેઠેલા શેઠને રોશનરૂપી મેનકા બરોબર ટાણાસર બોલાવી ગઈ! અને સોનીની ઘડિયાળ આગળ દોડવાને બદલે ઊલટી જરા ધીમી જ ચાલતી માલૂમ પડી! સહુથી નવાઈભરી વાત એ હતી કે સોનીએ બીજો વાયદો ન કરતાં પંદરેક મિનિટ બેસારીને રઘુનાથને કંઠી તૈયાર કરી આપી હતી!

વીજળીના પ્રકાશમાં ચળકાટ કરતી એ કંઠી હાથમાં લેતાં લેતાં રઘુનાથનું હૈયું હરખથી નાચી ઊઠ્યું. કંઠીની સાથે બિલ પણ મળ્યું. તેણે સરવાળો જોયો: ૧૩૭-૮-૦!

તે સહેજ ચમકી ગયો. તુરત તેને હસવું આવ્યું. સવારે શેઠે રોશનના ભાઈને માટે કેરીઓના કંડિયા ભેટ અપાવ્યા તેની રકમ પણ ૧૩૭-૮-૦ જ થતી હતી. આ રકમ આમ મળતી આવી એની એને જરા નવાઈ પણ લાગી; પણ એ ઘડીભર જ ટકી. તુરત બિલ ચૂકતે કરી રઘુનાથ દુકાને પાછો વળ્યો.

ગુલાબી રંગના ઝીણા કાગળમાં વીંટીને ખીસામાં સાચવીને મૂકેલા પડીકા તરફ તેનો જમણો હાથ વારે વારે અડ્યા કરતો હતો. નાના બાળકને નવું રમકડું મળ્યા જેવી એના મનની દશા થઈ હતી. નવ વાગતાં દુકાન વધાવી લેવાશે, પછી પોતે ઘેર જશે! – અરે રામ! હજુ એક કલાક સુધી જાનકીને આ હરખમાં ભાગીદાર બનાવી નહિ શકાય! જાનકી કોઈ ઠેકાણે કથામાં ગઈ હોય તો ત્યાં મળેલી પ્રસાદી પણ તે પોતાને માટે કેટલા પ્રેમથી સાચવી રાખે છે! જ્યારે અત્યારે—

રસ્તામાં આ વિચારો આવતાં જ દુકાનમાં દાખલ થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રઘુનાથે ડોસાજીને કહ્યું: 'કાકા! હું જરા ઘેર વહેલો જાઉં છું. તમે નવ વાગે દુકાન વધાવી લેજો!'

ડોસાજી ડોળા ફાડી રઘુનાથ સામે જોઈ રહ્યા. એ દૃષ્ટિ જાણે કહેતી હતી: 'કાંઈક નવાજૂની આજે જરૂર છે!' પણ રઘુનાથને એ નજરનો અર્થ સમજી લેવા જેટલી પણ અત્યારે ધીરજ ક્યાં હતી?

બહાર આવ્યા પછી તેને એક એવો વિચાર આવ્યો કે દોડવા માંડું તો ઘેર જલદી પહોંચાય. પણ વળી યાદ આવ્યું કે એમ કરવાથી તો લોકો પોતાને મૂરખમાં લેખશે; સિવાય રાતનો વખત છે, ને રસ્તે દોડતો જતો દેખીને પોલીસ વહેમાય ને પકડી રાખે તો પણ ક્યાં જવું?

તેણે ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડ્યું. પણ થોડુંક ચાલ્યા પછી એ ઊભો રહી ગયો. જાણે કોઈ પોતાની પાછળ દોડ્યું આવે છે એવો એને ભ્રમ થયો. કંડીવાળા ખીસા ઉપર જોરથી હાથ દબાવી રાખી તેણે ચાલવાની ગતિ વધારી. ગાંધીજીના બાવલા પર પડતી વારે વારે ઝબકઝબક થતી વીજળીની રોશનીએ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેને જરા નિરાંત વળી. બાવલા પાસે પહોંચી એણે પાછું વાળી જોયું. ને પાછળ દોડી આવતી વ્યક્તિને જોતાં જ તે સ્તબ્ધ બન્યો. એ પેલો હરિજન વિદ્યાર્થી કરશન જ હતો. આટલી મોડી રાતે?

નજીક આવી પહોંચેલા કરશનને એણે પૂછ્યું: 'કેમ, અત્યારે શું છે?'

પણ એના મોંમાંથી માત્ર રડવાનો જ અવાજ સંભળાયો. રઘુનાથની આંખો પણ સજળ બની.

ગઈ કાલે આ જ જગ્યાએ પેલા આગેવાન નેતાએ આ જ કરશનના ગળામાં પોતાનો હાર પહેરાવી દીધો હતો! ને કેવી વિચિત્ર ઘટના છે કે આજે એ જ સ્થળે કરશનને આંસુ સારવાં પડે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરશન આમ ચોધાર આંસુએ શા માટે રડે છે તે રઘુનાથ પહેલાં તો સમજી જ ન શક્યો. એને વાંસે ધીરે ધીરે હાથ ફેરવતાં રઘુનાથે પૂછવા માંડ્યું: 'છાનો રહે, ભાઈ! રડ નહિ. કહે, શું થયું છે? ઘેર બા માંદી છે?'

જવાબમાં એણે માથું ધુણાવી ના પાડી.

'ત્યારે કોઈ નાનું ભાંડુ માંદું છે?'

'ના ના.'

'ત્યારે છે શું?'

મહામહેનતે રડવું ખાળી કરશને ધીરે ધીરે પોતાની કથની રઘુનાથને કહી સંભળાવી. એનો બાપ ગયે વર્ષે જ ગુજરી ગયો હતો. એણે દેવું કરેલું, પણ આજ સુધી એ દેવાનું વ્યાજ પણ ભરી ન શકાયાથી હવે લેણદારે ઘર ઉપર જપ્તી આણી હતી. નાનાં નાનાં ત્રણ ચાર બાળકોને લઈ માતાને આજે ઘરબાર વિનાની થવાનો વખત આવ્યો હતો. માતાએ એ બિના પોતાના મોટા દીકરાને લખી હતી, ને એ કાગળ કરશનને આજે જ મળ્યો હતો.

અતિ દીન ભાવે કરશને કહ્યું: 'મોટા ભાઈ! આ મુશ્કેલીને ટાણે એક તમારા વિના મારે બીજા કોઈનો આધાર નથી!'

રઘુનાથે સામે ગાંધીજીના બાવલા તરફ જોયું. વીજળીના અજવાળામાં ગાંધીજીની સ્મિતભરી મુદ્રા દેખાતી હતી. તેણે કરશનને પૂછ્યું: 'કેટલું દેવું છે?'

આશાભરી નજરે કરશને જવાબ આપ્યો: 'એકસો સાડત્રીશ રૂપિયા આઠ આના છે!'

સાંભળતાં જ રઘુનાથ ચમકી ઊઠ્યો. વળી એ જ આંકડો? ફરી તેણે બાવલા તરફ જોયું. વીજળીના દીવા બંધ પડી ગયા હતા; ગાંધીજીની મુદ્રા પર અંધકાર છવાયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રઘુનાથ વિચારે ચડ્યો: એકસો સાડત્રીશ રૂપિયા અને આઠ આના છે, કાં? ખીસામાં છે તે કંઠી જ જો આપી દીધી હોય—'

પણ ત્યાં તો તેની નજરે બારણામાં રાહ જોઈ ઊભેલી જાનકી દેખાઈ. તેણે પોતાના મનને સમજાવ્યું: આ કંઠી તો મોહનની છે. એ કરશનને આપી દેવાનો પોતાને શો હક્ક છે? એ તો એક જાતની ચોરી ગણાય!

વીજળીના દીવા વારે વારે ઉઘાડબંધ થયા જ કરતા હતા. અજવાળું ફેલાતાં ચોકમાં બે માણસો અને એક બાવલું નજરે પડતાં હતાં; અજવાળું બંધ થતાં જ જાણે ત્રણે બાવલાં જ હોય એવો ભ્રમ થતો હતો!

માંડ ત્રણચાર મિનિટ પસાર થઈ હશે. પણ બંને જણાને એટલો ય સમય યુગો વીત્યાં હોય એવો લાંબો જણાયો. આખરે કશુંક કહેવું જોઈએ એટલે રઘુનાથે પૂછ્યું: 'તું શું કરવા ધારે છે, કરશન?'

ધોધરે સ્વરે કરશને કહ્યું: 'શું કરું? દર મહિને હસતે મોંએ એક રૂપિયાની પણ મદદ આપનારો દયાળુ દુનિયામાં હજુ એક જ સાંપડ્યો છે! ઘણા ય લોકો કોઈ વાર રૂપિયો રડો આપે છે પણ જાણે ત્રાસી જઈને—રસ્તે જતા કૂતરાને વધેલા રોટલાનું બટકું ફેંકતા હોય એ રીતે!' અને તુરત પોતે કશું ગેરવાજબી બોલે છે એમ જણાતાં જ વાત ફેરવીને તેણે પૂરું કર્યું: 'ભણવાનું મૂકી દઈને દેહુરોડ જઈ કોઈક નોકરી ખોળી કાઢી દેવું ભરી દેવાનો વિચાર છે, મોટા ભાઈ!'

એ છેલ્લા શબ્દો કરશને ઘણી શાંતિથી ઉચ્ચાર્યા. પોતા પ્રત્યે ભાવ રાખનાર આ પ્રેમી દયાળુ સજ્જનને હૈયાના ઊંડા જખમ દાખવીને શા માટે વધારે દર્દ કરાવવું, એવી પ્રબળ ઇચ્છા તેના દિલમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાગી હતી. પણ હૃદયમાં પડેલાં ઊંડાં વ્રણની વાત મોંએ ન બોલાય તોપણ એમાંથી વહેતું લોહી જોનારની આંખે ચડ્યા વિના ન જ રહે. એ જ દશા કરશનની થઈ. એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રુંધાયેલ સ્વરે એણે કહ્યું : 'મોટા ભાઈ! અત્યારે આ વરસે મેટ્રિકમાં છું. બરોબર વાંચવાને ઇરાદે રજામાં પણ બા પાસે ઘેર ગયો નહોતો.' એનાથી આગળ વધારે બોલી ન શકાયું. મોં ફેરવી લઈ એણે આંસુ લૂછી નાખ્યાં.

'અત્યારે મેટ્રિકમાં છું, મોટા ભાઈ!' કરશનના એ શબ્દોએ રઘુનાથના દિલમાં ભારે ખળભળાટ મચાવી દીધો. કલ્પનામાં તે ભૂતકાળમાં જઈ ઊભો રહ્યો. એની નજરે મેટ્રિક ભણતો એક સાધારણ પુરાણિક બ્રાહ્મણનો ગરીબ દીકરો દેખાયો. છોકરો હોશિયાર હતો; સંસ્કૃતમાં તો તે પહેલો નંબર રાખતો! સંસ્કૃત કાવ્યો વાંચવાનો એને ભારે શોખ હતો. એના મિત્રો અને શિક્ષક તો કહેતા કે આ છોકરો આગળ જતાં જરૂર સંસ્કૃતનો પ્રોફેસર થવાનો. પણ દુર્ભાગ્યે એ જ વરસે એના પિતા ક્ષયથી માંદગીને બિછાને પટકાઈ પડ્યા. નાઇલાજ તેણે ભણવાનું છોડી દીધું. આગળ જતાં બે વરસે પિતા મૃત્યુ પામ્યા, અને મેટ્રિક ભણવાનું એનું સ્વપ્નું કાયમને માટે ઊડી ગયું. સંસ્કૃતનો પ્રોફેસર થવાની આશા સેવતો એ હોશિયાર વિદ્યાર્થી એક કાપડના વેપારીને ત્યાં ગુમાસ્તાગીરી કરતો થયો!

રઘુનાથ કરશન સામે જોતો હતો, પરંતુ એની નજરે હરિજન બાળક નહિ પણ દસ વરસ પહેલાંનો બ્રાહ્મણ રઘુનાથ દૃષ્ટિએ પડતો હતો. જ્યારે એ જ કરશન સાચા રઘુનાથને દીન સ્વરે કહેતો હતો : 'આજે રાતના બારની ટ્રેનમાં દેહુરોડ જાઉં છું. મોટા ભાઈ! તમારો ઉપકાર—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રઘુનાથ નજર ફેરવી લઈ ગાંધીજીના બાવલા સામે જોવા લાગ્યો. ગઈ કાલનું આખું ભવ્ય દૃશ્ય એની નજરે તરવરવા લાગ્યું. જે જગ્યાએ શેઠે કરશનને પોતાની નજીક બોલાવીને બેસાર્યો હતો તે સ્થળ પર એની આંખો ખોડાઈ રહી. અંધકાર ભરી રાત્રે પૂનમનો ચંદ્ર પ્રકાશી ઊઠ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. ઉલ્લાસમાં આવી તેણે કરશનને કહ્યું : 'કરશન! ભગવાન ગરીબનો બેલી છે! ગમે તેને હૈયે એ જરૂર વસી જશે. એની દયા હશે તો તારે ભણવાનું પડતું મૂકવાનો વારો નહિ આવે. તું એમ કર; કલાકેક પછી મારે ઘેર આવજે. ત્યાં સુધીમાં —'

દીવાની વાટનો મોગરો સંકોરી નાખતાં તે ઝબકી ઊઠે એમ કરશનના મોં પરથી નિરાશાની વાદળી ખસી ગઈ. રઘુનાથે બાવલા ભણી જોયું. વીજળીના પ્રકાશમાં ગાંધીજીના મોં પર સ્મિત ફરકતું દેખાતું હતું.

* * *

રઘુનાથને રોશનના બંગલામાં રોકટોક વિના તુરત દાખલ થવાની રજા મળી. પણ જ્યારે એણે શેઠને મળવાની વાત કરી, ત્યારે બધા નોકરો આઘુંપાછું કરવા લાગ્યા. શેઠ અને રોશન એકાંતમાં બેઠાં હોય ત્યારે ત્યાં જવાની કોઈ હિંમત કરી શકે તેમ નહોતું. કશું બહાનું બતાવી શેઠને મળ્યા વિના રસ્તો નહોતો એમ વિચારી રઘુનાથે નોકરને કહ્યું : 'દુકાનનું ખાસ જરૂરી કામ છે. અત્યારે જો હું શેઠને રૂબરૂ ન મળી શકું અને જો કાંઈ નુકસાન થાય તો એના જવાબદાર તમે છો. પછી તમારી વાત તમે જાણો!'

રઘુનાથનાં એ વેણ સાંભળ્યા પછી એક જણે હિંમત કરી. થોડી વારમાં શેઠે રઘુનાથને અંદર બોલાવ્યો.

શેઠ અંદરના રંગમહેલમાં એક નકસીદાર પલંગ પર બિરાજ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા. રઘુનાથ અંદર દાખલ થયો કે તેની નજર પહેલવહેલી પલંગને વીંટેલી મુલાયમ ઝીણી સફેદ મચ્છરદાની પર પડી. પોતાની અનેક થીંગડાંવાળી મચ્છરદાની સાંભરી આવતાં એનું મન ખિન્ન થયું. શેઠને માટે પાનનું બીડું તૈયાર કરવામાં રોશન ગૂંથાઈ હતી. એણે જરીનો ગુલાબી સાળુ પહેર્યો હતો. જાનકીને માટે એક સાદી રેશમી કોરવાળી સાડી સંપડાવતાં રઘુનાથને મારામાર થતી હતી! ખરી વાત છે કે પતિને પોતાની પત્ની પ્રત્યે ગમે તેટલું વહાલ હોય, પણ એ વહાલથી કાંઈ બજારમાં સાડી મૂલવી ન શકાય!

રોશને પાનનું બીડું શેઠના મોંમાં આપ્યું અને રઘુનાથ તરફ મોં ફેરવ્યું. તેના ડાબા હાથ માંહેની સોનાની બંગડીઓ ખણખણી ઊઠી—જાણે એ નર્તિકાઓ જ ન હોય! એક ખુરશી તરફ આંગળી ચીંધી રોશને સ્મિતસહ કહ્યું : 'ઊભા કાં? બેસો ને?'

પણ શેઠનો ક્રોધાયમાન ચહેરો જોઈ રઘુનાથ બેસવાની હિંમત કરે તેવું નહોતું. થૂંકદાનીમાં પાનની પિચકારી નાખી શેઠે કહ્યું : 'કેમ રઘુનાથ! દુકાનનું એવું જરૂરી કામ અત્યારે શું નીકળી પડયું છે? શું ચોપડા ગૂમ થયા છે?' એ છેલ્લા બોલ બોલતી વેળા શેઠના અવાજમાં પણ જાણે ગભરાટ દેખાતો હતો.

'જી! મારે......' રઘુનાથ બોલતાં બોલતાં ગભરાતો હતો.

શેઠ બરાડી ઊઠયા : 'પણ સરખું ભસ તો ખરો?'

તપોભંગ થતાં કોઈ ઋષિ જેમ કોપી ઊઠે તેમ કામુક પુરુષના એકાંતમાં ભંગ પડે ત્યારે એનું મગજ પણ ઠેકાણે ન રહે એ રઘુનાથ તુરત સમજી ગયો. પણ હવે એનાથી પાછા જવાય એવું રહ્યું નહોતું!

હિંમત આણી આખરે તેણે કહ્યું : 'સાહેબ! ગઈ કાલવાળો પેલો હરિજન વિદ્યાર્થી—'

'વિદ્યાર્થી જાય ચૂલામાં!' શેઠ કોપી ઊઠયા. 'દુકાન વિશે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે કહેવું હોય તે ભસી મર, નહિ તો ચાલતો થા!'

'જી, જી! દુકાનનું તો ખાસ કામ નથી, પણ—'

'ત્યારે તું અહીં અત્યારે મર્યો શા માટે?' ખિજાઈને શેઠ ઊભા થઈ ગયા.

'જી! કાલવાળો પેલો હરિજન વિદ્યાર્થી ભારે મુશ્કેલીમાં છે. એને પૈસા જોઈએ છે. બહુ નહિ, માત્ર એકસો સાડત્રીશ રૂપિયા આઠ આના જ જોઈએ. અત્યારે એને એટલી નાનકડી મદદ મળી જાય તો એની જિંદગી આખી ન્યાલ થઈ જાય એમ છે! એટલી મહેરબાની થાય—'

બે ડગલાં આગળ વધી શેઠ બોલ્યા: 'તે શું રૂપિયાનાં કાંઈ ઝાડ ઊગે છે? કહે થોડીક મદદ જોઈએ; બહુ નહિ, એકસો સાડ-ત્રીશ રૂપિયા આઠ આના! એ રકમ બહુ મોટી ન હોય તો તું જ આપી દે ને!'

'પણ શેઠ! આ તો ગાંધી બાપુનું કામ છે, હરિજનની સેવા છે. આવડું મોટું બાવલું ઊભું કરી ગામની શોભા વધારી તેમાં હજારો રૂપિયા ખરચાયા, તો એના હિસાબે આ તો બહુ નાની—'

શેઠ ગુસ્સે થઈ તાડૂકી ઊઠ્યા: 'કેમ જીભ બહુ વધી છે! મને શિખામણ દેવા માંડી? કાલના મેળાવડામાં કેટલા પૈસાનું પાણી થયું તે જાણે છે? એ પૈસા શું તારા બાપે આણ્યા હતા? ગદ્ધો! કવેળા અહીં તારું શું દાટ્યું'તું? ફરી જો આવી નાલાયકી દાખવીશ તો નોકરી ખોઈ બેસીશ! જા, ચાલ્યો જા!'

'પણ શેઠસાહેબ! એ હરિજન વિદ્યાર્થી ઘરબાર વિનાનો—' રઘુનાથે હિંમત દાખવી.

શેઠની નજર સામે અત્યારે પૂતળીસમી બનીઠની બેઠેલી રોશન-આરા સાથેની વિષયક્રીડાનાં ચિત્રો ચીતરાતાં હતાં. એ ચિત્રો સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રઘુનાથના શબ્દોનો કોઈ રીતે મેળ જામે એમ નહોતું.

બેહોશ બની શેઠ રઘુનાથ તરફ ધસ્યા. રોશને તેમનો હાથ પકડી વારી લીધા, અને આંખને ઇશારે રઘુનાથને રવાના થઈ જવાનું સૂચવ્યું.

પોતે કઈ દિશામાં જઈ રહ્યો છે એનું ભાન ઘણી ઝાઝી વારે રઘુનાથને આવ્યું. એનું મગજ ચક્કર ચક્કર ઘૂમી રહ્યું હતું: એમાં કોઈ જાતની વિચારશક્તિ રહી નહોતી.

જ્યારે પોતે સહેજ ભાનમાં આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું ત્યારે તે ગાંધીજીના બાવલાવાળા ચોકમાં આવી પહોંચ્યો હતો. નવ ક્યારના થઈ ગયા હતા. બાવલા પર પડતા વીજળીના દીવાની રોશની અત્યારે બંધ થઈ ગઈ હતી. એ અંધકારમાં ગાંધીજીના મોં પર ફરકતું શાશ્વત સ્મિત અત્યારે જોઈ શકાતું નહોતું.

ભારે પગે રઘુનાથ ઘેર પહોંચ્યો. આખે રસ્તે એના મગજમાં એક જ વિચાર થયા કરતો હતો: આજે અમાસની રાત છે. અમાસનું આ ઘોર અંધારું આખી રાત આમ જ રહેવાનું. આકાશમાં હજારો તારાગણો ચમક્યા કરે તેથી એ થોડું જ નાશ પામવાનું છે? એ ઘોર તિમિરને હડાવવું હોય તો આકાશમાં ચંદ્રનાં દર્શન થવાં જ જરૂરી છે.

બારણામાં ઊભી ઊભી જાનકી તેની રાહ જોઈ રહી હતી. રઘુનાથને જોતાં જ તે બોલી ઊઠી: 'હાશ, હવે જીવ હેઠે બેઠો! મને તો, બા! કોઈ દુશ્મનને ય ન આવે એવા વિચારો આવી ગયા. એવી તો બીક લાગી કે અંધારામાં કોઈ ચોરે ખીસામાંથી કંઈ—'

રઘુનાથે યંત્રવત ખીસામાં હાથ નાખ્યો. અંદરથી પેલું ગુલાબી કાગળમાં વીંટેલું પડીકું બહાર કાઢી તેણે નિર્વિકાર ચહેરે એ જાનકીના હાથમાં આપ્યું. જાનકી અંદર દોડી ગઈ, ને હજી રઘુનાથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં તો મોહનને ગળે કંઠી પહેરાવી તેને તેડીને તે દોડતી સામે આવી ઊભી! રઘુનાથ હવે પોતાની કોઈ મજેદાર ગમ્મત ઉડાવશે એવી એણે આશા રાખી હતી, પણ એ તો એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. જાનકી ડઘાઈ જઈ નિરાશ બની પાછી ફરી.

જમવામાં પણ એમ જ બન્યું. આજે રઘુનાથને ગમતી વાલની છૂટી દાળ તેણે ખાસ કરી હતી; પણ જેમતેમ કરી બેચાર કોળિયા મોંમાં મૂકી રઘુનાથે ચળુ દીધું. ઊભા થતાં થતાં તે બોલ્યો: 'આજે જરાય ભૂખ નથી!' અને 'શું કાંઈ જમણ જમી આવ્યા?' એવો સવાલ જાનકી પૂછે તે પહેલાં જ તેણે કહી નાખ્યું: 'ગઈ કાલે પેલા ગાંધીજીના બાવલાનો મેળાવડો હતો ના? એના માનમાં શેઠે આજે પાર્ટી આપી હતી!'

રઘુનાથ હજુ ઊભો થઈ સોપારી મોંમાં નાખવા જાય છે ત્યાં તો બારણે કોઈ ટકટક કરતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. જાનકી બારણું ખોલવા જતી હતી તેને ના પાડી રઘુનાથે કહ્યું: 'તું તારે જમવા બેસી જા; હું જોઉં છું કોણ આવ્યું છે તે.'

પણ બારણું ખોલવા જતી વેળા જાણે પોતાને કોઈ ફાંસીએ ચડાવવા જ લઈ જાય છે એમ રઘુનાથને થયું. ભારે હૈયે તેણે બારણાની સાંકળ ખોલી. સામે કરશન.જ ઊભો હતો. રઘુનાથે નીચે જોઈ રાખીને તેને કહ્યું: 'માફ કરજે, કરશન! ગાંધીજીએ ત્રણ જુદી જુદી દુનિયાની એક દુનિયા સરજી છે એમ માનીને મેં તને આશ્વાસન આપ્યું હતું. પણ—પણ હું શું કરું? કરશન! હાથમાં બેડીઓ જડેલો કેદી બીજા કેદીના પગ માંહેની શૃંખલા તોડી નથી શકતો!'

કરશને ગદ્‌ગદ્‌ સ્વરે કહ્યું: 'એવું કશું ન બોલશો, મોટાભાઈ! હું અત્યારે બારની ગાડીએ દેહુરોડ જઉં છું. તમે મને આશી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીદ આપો એટલું જ માગું છું!' અને એમ કહી કરશન રઘુનાથના પગની રજ માથે ચડાવવા નીચો નમ્યો.

સર્પ ડસતો હોય એમ બે ડગલાં પાછાં હઠી જઈ અતિ કાતર અવાજે રઘુનાથ બોલી ઊઠ્યો : 'એવું ન બોલ, કરશન! તને આશીવીદ આપનાર હું કોણ? ઊલટાનો તું મને શાપ આપે—'

પરંતુ કરશન ડગે એવો નહોતો. કશું બોલ્યા વિના એણે રઘુનાથને ચરણે માથું મૂક્યું અને મૂગાં મૂગાં જ વિદાય લઈ તે ચાલી નીકળ્યો ને ઘડી વારમાં અંધારામાં અલોપ થઈ ગયો.

કામ આટોપી જાનકી ઊંઘવા આવી ત્યારે તેને એમ લાગ્યું કે રઘુનાથ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો છે. આખા દિવસના કામકાજથી તે પોતે પણ થાકી ગઈ હતી. પથારીમાં પડતાં જ એ પણ નિદ્રાધીન થઈ.

પણ મધરાતે તે એકાએક જાગી ગઈ. મોહન રોજ નહિ ને આજ આમ શું રોતો હશે એવી નવાઈ પામી તેણે તેને પંપાળ્યો; ખાત્રી કરવા આંખો ખોલી પણ મોહન તો શાંતિથી પડખામાં ઊંઘ્યા જ કરતો હતો.

ઝાંખા દીવાના મંદ પ્રકાશમાં તેના ગળા માંહેની સોનાની કંઠી ચમકારા કરતી હતી, તે તેણે જોઈ. સ્મિત સહ પાછી તે ઊંઘી ગઈ.

પણ આંખો પૂરી મીંચાય છે ત્યાં તો ફરી તેને કાને કોઈ રડતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. તે નવાઈ પામી. રઘુનાથ જ રડતો હતો. જેને ખભે માથું મૂકી વિશ્રબ્ધ ભાવે પોતે પોતાનાં આંસુ સૂકવી શકે છે તે પોતાના જીવિતેશ્વરને આમ રડતો દેખતાં જ ભોળી બિચારી જાનકી ગભરાઈ ઊઠી.

રડતી માતાને આશ્વાસન આપવા નાનું બાળક ધીરે રહી માતાને ગળે બાઝી પડે તેમ બહુ જ ધીરેથી જાનકી રઘુનાથની નજીક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જઈ પહોંચી, આસ્તેથી તેણે પોતાનો કપોલ તેના કપોલ સાથે અડકાડ્યો. બંનેને ગાલે વહી રહેલાં ઊનાં આંસુ—

જાનકી જાગી ગઈ છે એ તરફ રઘુનાથનું ધ્યાન ગયું નહોતું. પાસે બેસી તેણે રઘુનાથનું માથું ખોળામાં લીધું અને એના સુંવાળા વાળ ઉપરથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી: 'આમ નાના બાળક જેવું શું કરતા હશો?'

રઘુનાથે કહ્યું: 'જાનકી! હું જો નાનો બાળક હોત તો હજાર દરજ્જે સારું થાત! તો આ દિલનાં દર્દ આમ મૂંઝવત નહિ!'

જાનકીને તો રઘુનાથ, પોતાની જાત અને મોહન, એટલામાં જ આખી દુનિયા સમાઈ જતી હતી. માણસને શારીરિક દર્દ વિના બીજાં કોઈ ઊંડાં દર્દ હોઈ શકે એનો એને ઝાઝો ખ્યાલ નહોતો. પ્રેમભર્યા આર્દ્ર સ્વરે તેણે પૂછ્યું: 'માથું દુખે છે?'

રઘુનાથથી હસ્યા વિના ન રહેવાયું.

પણ આંસુભર્યું એ હાસ્ય જાનકીને વધારે ગભરાવી રહ્યું. તેને હવે બીજી જ શંકા ગઈ. મોહનના ગળામાં પેરાવેલી કંઠી સામે તાકી રહીને તેણે પૂછ્યું: 'આ કંઠી સારુ કોઈનું દેવું તો નથી કર્યું ના? એમ હોય તો અત્યારે જ આ કંઠી પાછી લઈ જાવ. સો મણના દેવાનો પથરો બાપને ગળે બાંધી દીકરાને ગળે ફૂલ જેવી સોનાની કંઠી પહેરાવું એવી મૂરખી હું હજી નથી થઈ!'

'મૂરખ તો કોણ જાણે, પણ ગાંડી તો થઈ જ છો!' રઘુનાથે હસીને કહ્યું.

'ત્યારે આટલું બધું રડવા જેવું કયું દુ:ખ આવી પડ્યું છે, કહેશો?'

'કયું દુ:ખ? જાનકી! એ દુ:ખ તને કેમ કરીને સમજાવી શકું? મારું દુ:ખ – એ દુ:ખ શી રીતે વર્ણવું? એ દુ:ખ શારીરિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. શરીરે કાંઈ વાગ્યું હોય તો તેનો જખમ જોઈ શકાય છે; દિલનું દર્દ પોતા પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર માનવીને સમજાવી શકાય છે. પણ માનવીનો લોહીટપકતો આત્મા — નહિ, જાનકી! તું એ નહિ સમજી શકે; તારા ખ્યાલમાં એ નહિ આવી શકે! સહુ માનવી સરખાં છે, દુનિયામાં સહુ સરખું છે, એમ હું નાનપણની શીખ્યો છું — ગોખતો રહ્યો છું — સાંભળતો આવ્યો છું. પણ જાનકી! આજે ખાતરી થાય છે કે દુનિયા એક સરખી નથી. માનવીએ એના શતશઃ ટુકડાટુકડા કરી નાખેલ છે!

ત્યાં તો બાર વાગે સ્ટેશનમાંથી ઊપડતી ગાડીની કાન ફાડી નાખે તેવી તીણી સિસોટી સંભળાઈ. રઘુનાથ બોલી ઊઠયો: 'સાંભળ, જાનકી! આ લોખંડની ટ્રેન પણ બૂમ પાડીને જુદાઈનું જ સત્ય સંભળાવી રહી છે!'

જાનકી કશું સમજી ન શકી; રઘુનાથ સામે તેણે તાકીને જોયા કર્યું. રઘુનાથની આંખે ફરી આંસુ વહેતાં દેખી એ એને વળગી પડી, ડૂસકાં ભરી રડવા લાગી.

એ જ વેળા નવી ફિલ્મ જોઈને મોટરમાં રોશન સાથે શેઠ બંગલે જઈ રહ્યા હતા. આગળ મોટર ડ્રાઈવર બેઠો છે એની વ પરવા કર્યા વિના રોશન સાથે કામચેષ્ટા કરવામાં તે મશગૂલ બન્યા હતા!

અને દેહુરોડ તરફ ચાલી જતી ટ્રેનમાં બેઠેલો કરશન આંસુભરી આંખે દૂર દૂર પાછળ સરી જતા શહેર તરફ મીટ માંડી રહ્યો હતો. પોતે માનેલા 'મોટા ભાઈ'નાં દર્શન ફરી ક્યારે થશે એ વિચારે તે વિહ્વળ બનતો હતો!

૧૯૪૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોવાયેલ આત્મા

'તમે સાંભળ્યું? કહ્યું, ચા તૈયાર છે!'

મેઘશ્યામ બધું સાંભળતો હતો, પણ જાણે કશું સંભળાતું ન હોય એમ મનોરમાને દર્શાવવામાં તેને વધારે મજા આવતી હતી. ગાઢ ઊંઘ આવી હોવાનો ઢોંગ કરતાં કરતાં તેનું મન તેને કહેતું હતું: 'સંસારને નાટકની ઉપમા આપનારો આદિ કવિ ખરેખર મર્મજ્ઞ હોવો જોઈએ. છતાં એ નવાઈભર્યું છે કે આ સંસાર-નાટકની અંદર ભજવાતાં બીજાં નાટકો જ વધારે મજેદાર હોય છે એમ લખવાનું તે છેક ભૂલી ગયો છે. આ સંસારમાં અનેક તરેહનાં નાનાં નાનાં ઉપનાટકો—કોઈ વાર લજ્જાદર્શન, કોઈ વાર રિસામણાં, કોઈ વાર અબોલા, કોઈ વાર મજાક તો કોઈ વાર ઊંઘવાનો ઢોંગ—હરહમેશાં ભજવાયા જ કરતાં હોય છે. આ ઉપનાટકોમાં માત્ર બે જ પાત્રો હોય છે: પતિ અને પત્ની. એમાં ત્રીજા પાત્રનો ઉમેરો થતાં જ આખા નાટકનો રંગ ઊડી જાય છે!'

જમણે ખભે હાથ મૂકી ધીરે ધીરે હલાવી મનોરમા પોતાને જગાડી રહી છે: 'જુઓ જુઓ, કેટલો બધો તડકો ચડી ગયો છે! દવાખાનામાં નીચે દરદીઓ ક્યારના વાટ જોઈ રહ્યા છે.' મેઘશ્યામે આ ઉદ્‌ગારોની નોંધ કરી, અને રોજનો ગમ્મતભર્યો જવાબ આપવાનું તેને મન થઈ આવ્યું: 'જો, મનુ! તારા હાથમાં અમૃતકૂપી ભરી છે. મારા કરતાં દરદીઓને સાજા કરવાની શક્તિ તારામાં વધુ છે. આજનો દિવસ તું જ દાક્તર થા તો ન ચાલે?' પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૌન જેવું મૃદુ અને સુગંધી ફૂલ પ્રીતિના ફૂલબાગમાં બીજું કોઈ નથી, એનો છેલ્લાં વીસ વર્ષનો અનુભવ સંભારીને મેઘશ્યામે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં નહિ.

તેને થયું, હવે મનોરમાનું મુખ પોતાના કાનની નજદીક આવ્યું છે. જાણે એના કેશકલાપમાંથી છૂટી પડેલી બેચાર નાની લટોનો પોતાના ગાલે સ્પર્શ થવાથી ગલીપચી થઈ રહી છે. ઝટ કરતાં હાથ ઊંચકી તેનું નમેલું મસ્તક નજીક ખેંચી લઈ...

ત્યાં તો મનોરમા જાણે બોલતી સંભળાઈ: 'હં હં! આમ હોય?'

કાગાનીંદરમાં આવેલા મેઘશ્યામને લાગ્યું, મનોરમા રોજ કરતાં આજે વધારે જોરથી પોતાને હચમચાવે છે. તેની ખાતરી હતી કે મનોરમા કદી આમ ન જ કરે. ત્યાં તો વળી એમ લાગ્યું, કે તે પોતાને જોરથી હડસેલી રહી છે. તેને ભારે નવાઈ લાગી. આશ્ચર્યનાં એ જોરદાર મોજાંથી ધકેલાઈ તેણે આંખો ખોલી નાખી.

દૂર ક્ષિતિજ સુધી પાણીનો પટ પથરાઈ રહ્યાનું તેણે જોયું, પણ પાણીના દશ્યે એના અંતરની આગને ઊલટી વધારે પ્રજ્વલિત કરી. સ્મરણોની ભમરીઓના ડંખ વધારે તીવ્ર વેદના કરવા લાગ્યા. અસ્વસ્થ બની તેણે પાસું ફેરવ્યું. સામે શું દરિયો છે? પોતે સ્વપ્નમાં તો નથી? તુરત તેની ખાતરી થઈ કે પોતે ઘડી પહેલાં જોયેલું સ્વપ્નું જ હતું, અને અત્યારે દેખાય છે તે જ સત્ય સૃષ્ટિ છે, ક્રૂર અને કઠોરતાભર્યું સત્ય છે! મનોરમા પોતાને આસ્તેથી ઢંઢોળતી નથી, પણ કરાંચીથી સ્ટીમરમાં મુંબઈ જવા નીકળેલા પડોશી ઉતારુ સૂતી વેળા સંકોચી લીધેલા પોતાના હાથપગ હવે લંબાવે છે, અને એ લંબાવેલા પગની લાતો પોતે ખાઈ રહ્યો છે!

પણ મનની એ જાગૃતિ સાથે જ એના દિલના સઘળા જખમો

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે તાજા થઈ ગયા. દાવાનળમાં સપડાયેલા કોઈ મૃગબાળની પેઠે એનું હૈયું ચોમેર દોડાદોડી કરવા લાગ્યું. તે બેઠો થઈ ગયો. તેણે આસપાસ નજર ફેરવી. સાગરના હૈયા પર સ્ટીમર હિલોળા લેતી ચાલી જતી હતી. કરાંચી છોડીને પોતે મુંબઈ જઈ રહ્યો છે, કર્મભૂમિ ત્યાગીને પોતે માતૃભૂમિ તરફ પગલાં માંડી રહ્યો છે, એ વિચારથી એનું મન વધારે અસ્વસ્થ થયું. તેણે એક વાર દરિયા તરફ જોયું, એક વાર આકાશ ભણી નજર ફેંકી. શાંત સાગરના વિશાળ પટ ઉપર સફેદ ચાંદની રેલાઈ રહી હતી. શબ ઉપર ઓઢાડેલા ધોળા ખાપણની તેને યાદ આવી.

તેણે સ્ટીમરમાં ચારે તરફ નજર દોડાવી. માલગાડીના ડબ્બામાં જેમ ઘેટાં પુરાય તેમ સ્ટીમરમાં માણસો ખીચોખીચ ભરાયાં હતાં. મૃત્યુથી ડરીને મળે તે આગબોટમાં ચડી જઈ મુંબઈ તરફ નાસી છૂટેલા એ અભાગી આત્માઓ છેલ્લા ચાર મહિનાના ભીષણ સ્વપ્નમાંથી જાણે હજુ જાગ્રત થયા નહોતા. ઊંઘમાં પણ તેમનાં મોં ગભરાયેલાં દેખાતાં હતાં. ઘનશ્યામને વિચાર આવ્યો: 'આ ચહેરા પર પથરાયેલી ભીતિની ભીષણ રેખાઓ પાછળ કેવી કેવી ક્રૂર કથનીઓ છુપાઈ રહી હશે? ગઈ કાલનો અમીર આજે ફકીર બન્યો છે; ગઈ કાલની નિષ્પાપ હસતીખેલતી કિશોરીની છોટી દુનિયા આજે તેના પર બળાત્કાર ગુજારનાર ક્રૂર, પાપી, રાક્ષસી જગતના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ છે. હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનું ગાંધીજીનું એ મધુરું સ્વપ્ન! એ છેદાઈ ગયેલા સ્વપ્નમાંથી માત્ર ખૂન અને આંસુઓથી ભરેલો કીચડ જ પેદા થયો છે! એ કાદવ પણ માણસાઈની ભવ્ય ઇમારતની તૂટી પડેલી દીવાલો લીંપવાના કામમાં આવે એવો રહ્યો નથી. પશુપણાને પામેલા માનવીઓને આળોટવા માટેનું જાણે એ માત્ર ખાબોચિયું બન્યું છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાએક તેને કાને શબ્દો સંભળાય છેઃ 'બા! ઓ બા!'

સહેજ દૂર સૂતેલા એક પાંચ વર્ષની ઉંમરના બાળકના મોંમાંથી સ્વપ્નામાં એ ઉદ્દગારો નીકળતા લાગે છે. પાસે જ બેઠેલો એક શૂન્ય નજરવાળો આદમી એ બાળકને નજીક ખેંચી તેને હળવે હળવે પંપાળે છે. બાળકની આંખો ખૂલી જાય છે. પૂછે છેઃ 'બાપુજી! મારી બા ક્યાં છે? મારે બા પાસે જવું છે. મને મારી બા પાસે લઈ જાઓ!' બાપ મોં ફેરવી જાય છે. એની આંખેથી ચાલી રહેલી આંસુની ધાર મેઘશ્યામ બરાબર જોઈ શકે છે. તુરત ઊભા થઈ એ અભાગી માનવી પાસે પહોંચી જઈ તેનાં આંસુ લૂછવાનું મેઘશ્યામને મન થઈ આવે છે.

પણ એ વિચાર આવતાંની સાથે જ એની પોતાની આંખો ભીની થઈ આવી. આંસુભરી આંખોએ તેણે જોયું—પેલી મનોરમા, પેલી મધુરી, પેલો મંગેશ—પોતાની સારી ય દુનિયા એ ત્રણમાં સમાઈ જતી હતી!

એ દુનિયાને પાછળ મૂકી પોતે સ્ટીમરમાં અત્યારે ક્યાં જઈ રહ્યો છે? મંગેશને બચાવવા જતાં કપાઈ ગયેલી પોતાની વહાલી મનોરમા—કોણ જાણે કયે અજ્ઞાત સ્થળે ઉઠાવાઈ ગયેલી બાળભાવનાભરી મધુરી—પોતાની બહેનને પશુની પેઠે ઢસડી જનારા નરપશુને કચકચાવીને બચકું ભરી જનારો, ને જે હિંમતની કદર થવી જોઈએ એના જ ખાતર લોહીના ખાબોચિયામાં આળોટી રહેલો મંગેશ—પોતાના ગૃહમંદિરની, જીવનમંદિરની એ ત્રણ મૂર્તિઓ! એ મૂર્તિઓ ભગ્ન થઈ ગઈ, મંદિર ભ્રષ્ટનષ્ટ થઈ ગયું! એ ત્રણે અદૃશ્ય થયાં; કેવળ પોતે એકલો જ પાછળ જીવતો રહ્યો! એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસારમાં જીવવા સરખું કશું ન રહેવા છતાં કેવળ જીવતા રહેવાની વાસનાથી પોતે નાસી છૂટ્યો! એ કરતાં તો ત્યાં જ રહી એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રણેનાં મૃત્યુનું વેર લીધું હોત તો?—

છંછેડાયેલા ફણિધરની પેઠે મેઘશ્યામનું મન તલપાપડ થવા લાગ્યું, ફુત્કાર કરવા લાગ્યું. તેને વિચાર આવ્યો: પોતાની નિરપરાધ પત્નીના, નિષ્કલંક કન્યાના અને નિષ્પાપ બાળકના હાલહવાલ કરી નાખનારા એ નરપશુઓ પર વેર લેવાને બદલે પોતે ડરપોક-કાયર બની નાસી છૂટે છે? કેટલી શરમજનક બિના છે! એકાએક તેને એક વિચિત્ર વિચાર સૂઝ્યો: સ્ટીમરના કઠેડા પરથી અહીં જ દરિયામાં પડતું મૂકવું, અને તરતાં તરતાં પાછા કરાંચી પહોંચી જવું. ત્યાં જઈ નાજુક પુષ્પસમાં પોતાનાં આપ્તોને મસળી છૂંદી નાખનાર એ મર્કટોનો, માણસાઈને પગ તળે કચરી રહેલા એ રાક્ષસોનો—

પણ ત્યાં તો અંતરના ઊંડાણમાંથી તેને શબ્દો ઊઠતા સંભળાયા: 'ડૉક્ટરનાં હથિયારોનો ઉપયોગ જીવ લેવામાં ન થાય, જીવ બચાવવામાં થાય!'

પોતાના બળવાખોર આંતરમન પર તે ખૂબખૂબ ચિડાયો.

'બા! બા!' કરી જાગી ઊઠેલા પેલા બાળકનો પિતા તેને છાતીએ ચાંપી પંપાળતો પંપાળતો ધીમેધીમે ગણગણતો હતો:

'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ...'

મેઘશ્યામને કાને એ શબ્દો અથડાયા. એનાં મનઃચક્ષુ સામે પચીસ વર્ષ પૂર્વેની દુનિયા ખડી થઈ. સ્ટીમરના કઠેડા પાસે જઈ તે ઊભો રહ્યો. આકાશમાં વિહાર કરી રહેલા કોઈ વિશાળકાય પક્ષી પેઠે સ્ટીમર સાગરપટ પર સરકી જતી હતી. એકબીજાને પકડવાની રમત રમતી નાની બાલિકાઓની પેઠે સાગરનાં મોજાં એક પાછળ બીજું એમ દોડી આવતાં હતાં—આવી આવીને સ્ટીમર સાથે અફળાઈ તૂટી જતાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખો મીચી લઈ મેઘશ્યામે એ મોજાંઓનું સંગીત સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેને એ સંગીત સંભળાતું નહોતું. તેને કાને તો 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ' વાળા શબ્દો જ અથડાતા હતા. કૉલેજના પહેલા વર્ષમાં ભણતો ત્યારથી જ ગાંધીજીના એ જાણીતા ભજનથી પોતે પરિચિત થયો હતો. કોંકણ સરખા ગરીબ પ્રાંતમાં જન્મેલા માનવીએ ડૉક્ટર થયા પછી મહારાષ્ટ્રના કોઈ શહેરમાં પ્રૅક્ટીસ કરવાને બદલે કરાંચી સરખા દૂરને સ્થળે જઈ કોંકણમાંથી પેટ ખાતર ત્યાં જઈ વસેલા ગરીબ લોકોને કશી મદદ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ નિશ્ચય કરતી વેળા તેને ગાંધીજીનું એ જ ભજન સાંભર્યું હતું. કરાંચી પહોંચ્યા પછી મોટા શહેરને બદલે આસપાસ પાંચપચીશ નાનાં ગામડાંથી વીંટાયેલું અને ઠીકઠીક ગણાતું કસબા સરખું સ્થળ જ એણે પોતાના ધંધા માટે પસંદ કર્યું હતું. એ નિર્ણય કરતી વેળા પોતે ગાંધીજીના પેલા ભજનનું તત્ત્વજ્ઞાન જીવનમાં–આચરણમાં ઉતારી રહ્યો છે એ વિચારે એના હૃદયે પ્રસન્નતા પણ અનુભવી હતી.

વીશ વરસ પહેલાં પોતે એ ગામડામાં સ્થાયી રહેવાનું ઠરાવ્યું ને ત્યાં પગ દીધો, ત્યારે આસપાસનાં વીશપચીશ ગામડાંઓએ તેના પર જાણે આશીર્વાદની પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી હતી. આજે એ જ ગામમાંથી નીકળી જતી વેળાનો પ્રસંગ—એ પ્રસંગ ઉપર હિંદુ-મુસ્લિમોના લોહીના છાંટા ઊડી ઘેરી ગમગીનીની છાયા પથરાઈ ગઈ હતી. આગ, લૂંટફાટ, રક્તપાત, બળાત્કાર–બધાં દૃશ્યો પિશાચલીલાનાં હતાં! સ્વર્ગ સરજાવવા નીકળી પડેલા પોતાને પાછા ફરતી વેળા નરકનું દૃશ્ય દેખવું પડ્યું હતું!–એ દૃશ્યથી નાસી છૂટવું પડ્યું હતું!

મીચેલી આંખો સામે તાદૃશ દેખાતાં એ દૃશ્યો મેઘશ્યામ જોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન શક્યો. તેણે આંખો ખોલી નાખી. શાંત શુભ્ર ચાંદનીમાં ચમકી રહેલાં અને આગળ ધસી આવતાં મોજાંઓ સામે તેણે નજર માંડી. નાચતું નાચતું પહેલું મોજું આગળ આવ્યું. કળી ખીલીને તેમાંથી સુગંધ પ્રસરે તેમ એ ભાંગી ગયેલા મોજામાંથી જાણે હસતી મનોરમા ઊપસી આવી!

મેઘશ્યામ એ દૃશ્ય જોઈ ન શક્યો. એણે આકાશ તરફ જોયું. ત્યાં ચંદ્ર હાસ્ય વેરી રહ્યો હતો. એ ચંદ્રે પણ તેને મનોરમાનું જ સ્મરણ કરાવ્યું. એક મધુર સ્મૃતિચિત્ર તેની કલ્પનામાં ઊઠી નીકળ્યું.

મનોરમાને પોતે કરાંચી પહેલવહેલી લઈ જતો હતો તે વખતે પણ આવી અજવાળી રાત હતી. હર્ષથી એ રાત્રે બન્નેને ઊંઘ નડોતી આવતી! આખરે એ બન્ને જણાં સ્ટીમરના કઠેડાને અઢેલીને ઊભાં રહ્યાં. સ્ટીમર તરફ ધસી આવતાં નાનાંમોટાં મોજાં જોઈ મનોરમાએ પૂછેલું: 'આ મોજાંઓને આટલો બધો આનંદ શાનો થતો હશે?'

પોતે જવાબ આપેલો: 'સ્ટીમર ઉપર અહીં ચંદ્રોદય થયો છે, તેથી તે આ તરફ હસતાં હસતાં દોડ્યાં આવે છે!'

મનોરમાએ તુરત જવાબ આપેલો: 'પણ ચંદ્રનો સઘળો પ્રકાશ સૂર્ય પર જ અવલંબી રહે છે, એ જાણો છો?'

ચતુરાઈભર્યા મનોરમાના આવા અનેક જવાબો મેઘશ્યામને યાદ આવ્યા. વીશ વીશ વરસ સુધી એકજીવ બનીને જીવનપ્રવાસમાં પોતાને સાથ આપી રહેલી, અનેક સુખોમાં પોતાને નવડાવનારી, પ્રેમળ અને બુદ્ધિશાળી સહચારિણી—જો એણે મરવું જ હતું તો એ મૃત્યુ પોતાને ખોળે માથું મૂકી આવવું જોઈતું હતું, પોતાનું જ્ઞાન અને પરિશ્રમની પરાકાષ્ટાને અંતે એ મૃત્યુ આવવું જોઈતું હતું! કુદરત ઉપર માનવી નાના નાના અનેક વિજયો ભલે પ્રાપ્ત કરે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખરી કટોકટીના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તો કુદરત માનવીને હરાવી દે છે, હરાવી દે છે એ જ ચિરંતન સત્ય છે. એ સત્યને આધારે જ મૃત્યુએ એને પોતાના બાહુપાશમાંથી ખેંચી જવી જોઈતી હતી!

પણ–પણ જગતના ઉતારમાંથી ઉતાર માનવીને પણ ન આવે એવું ક્રૂર, બીભત્સ, અમંગળ મરણ મનોરમાને આવ્યું હતું! એ દીપજ્યોતિ અંદરનું તેલ ખલાસ થવાથી ધીરે ધીરે હોલવાઈ નહોતી ગઈ; કોઈ દુષ્ટોએ એ દીપના કાચ તોડીને પોતાની રાક્ષસી ફૂંકો મારી એ જ્યોતિને બુઝાવી દીધી હતી!

શૂન્ય નજરે, અને તે કરતાં પણ વધુ શૂન્ય અંતરથી મેઘશ્યામ મોજાં તરફ જોતો હતો. અચાનક એ દિશાએથી એ મોજાં ઊછળ્યાં, હસતાંરમતાં નજીક આવ્યાં...

કોઈ દૂરને ગામડેથી એકાદ રોગીને તપાસી પોતાને ઘેર આવતો દેખી બારણામાં રાહ જોઈ ઊભેલો મંગેશ આ રીતે પોતાને વળગી પડવા દોડ્યો આવતો એ તેને યાદ આવ્યું. છોકરો ભારે હોશિયાર હતો. એને મોટો ડૉક્ટર બનાવવાનું પોતે નક્કી કર્યું હતું; પરદેશ પણ મોકલવાની ઇચ્છા હતી! આજે એ ક્યાં છે? સિંધ માંહેના એક ગામડા નજીકના કોઈ ખાડામાં છેદાયેલા, ચૂંથાયેલા દેહવાળો–શી ખબર, એ કોમળ દેહને શિયાળિયાં ફાડી ખાતાં હશે...એની પ્રેમભરી હસતી આંખોને ગીધ પોતાની અણિદાર ચાંચો વડે કોચતાં હશે...

મેઘશ્યામથી હવે રડવું ખાળી ન શકાયું. ડૂસકાં ભરી તે રડવા લાગ્યો; આંખે ચોધાર આંસુ ચાલ્યાં.

તેને વિચાર થઈ આવ્યો: મુંબઈ ઊતરીને સીધા દિલ્હી પહોંચવું; ગાંધીજીની મુલાકાત લેવી; પોતાની દુઃખદ કથની તેમને સંભળાવવી; અને કહેવું: 'બાપુ! જીવતર આખું હું તમારા સિદ્ધાંત મુજબ જીવ્યો. દરદીઓની દવા કરતી વેળા આ હિંદુ છે કે આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુસલમાન એવો ભેદભાવ દાખવ્યો નહિ. મારાં એ સત્કૃત્યોનું ફળ મને શું મળ્યું? વીશ વરસ સુધી કરેલી લોકોની સેવા ધર્મઝનૂનના દાવાનળમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ! મરણપથારીએ પડેલા દૂરના ગામડાંના એક મુસલમાન દરદીને જોવા હું ગયો હતો. પાછળથી મારી પત્ની, મારી પુત્રી, મારો પુત્ર—એ નિરપરાધ જીવોએ શો ગુનો કર્યો હતો? બાપુ! નાના મોંએ મોટો કોળિયો ભરતો હોઉં તો મને માફ કરશો; પણ આપના કથનમાં, આપના ઉપદેશમાં ક્યાંઈક જબરી ભૂલ રહી ગઈ છે. પહેલાં તે શોધીને આપ દૂર કરો તે પછી—'

મોડી રાતનો ઠંડો પવન તેના દેહને ધ્રૂજવી રહ્યો. ભારે પગલે તે પોતાની પથારી તરફ પાછો ફર્યો. ઘડી પહેલાં જાગી ઊઠેલા પેલા નાના બાળકનો પિતા હજુ તેને છાતીએ ચાંપીને ઝોકાં ખાતો ખાતો ધીરે સ્વરે ગણગણતો હતો :

'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ...'

મેઘશ્યામના સંતપ્ત હૃદયથી તે સહન ન થયું. તેણે ગુસ્સામાં આવી કહ્યું : 'અરે મિસ્ટર! તમારું ભજન બંધ કરો ને? બીજાને જરા ઊંઘવું હશે એનો કાંઈ ખ્યાલ તો રાખતાં શીખો! આ ગાંધી-જીનો આશ્રમ નથી; મુંબઈ જનારી આગબોટ છે, સમજ્યા?'

* * *

મુંબઈ પહોંચ્યાનો પહેલો દિવસ મેઘશ્યામે ખૂબ મજેથી પસાર કર્યો. પોતાના જૂના મિત્ર ડૉ. દિવાકર દેશપાંડેને ત્યાં તે ઊતર્યો હતો. જમ્યા પછી મહેમાનોના ઓરડામાં તે પલંગમાં પડ્યો. પડતાં સાથે જ તેની આંખ મીંચાઈ. એટલી સખત ઊંઘ તેને આવી હતી કે ચાને વખતે ઢંઢોળીને ખાસ જગાડવો પડ્યો! પથારીમાં બેઠા થતાં જ એણે બારી બહાર નજર દોડાવી; પોતે મુંબઈમાં છે એવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાતરી થતાં જ એનો જીવ શાંત થયો. ડૉ. દેશપાંડેને ઘેર સંપત્તિ પેઠે જ સંતતિની બાબતમાં પણ પ્રભુની અમીદૃષ્ટિ હતી. એ નાનાં બાળકો સાથે આનંદકિલ્લોલ કરવામાં ને રમતો રમવામાં તેનો ઘણો વખત પસાર થઈ ગયો.

પણ એ સઘળી શાંતિ તોફાન પૂર્વેની શાંતિ જેવી હતી. બીજે દિવસે તેનું દિલ એકદમ ઉદાસ બની ગયું. તેનું મન તેને કહેતું હતું: મેડિકલ કૉલેજમાં ભણતા ત્યારે આ દેશપાંડે પોતાના જેટલો હોશિયાર નહોતો ગણાતો, પણ આજે એ સુખચેનથી રહે છે, મજેદાર નાનો બંગલો છે, ઘેર મોટર છે, બાળકો છે, કિલ્લોલ છે! અને પોતે?—

ઉનાળાના દિવસો પૂરા થવા આવે, આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાઈ જાય પણ વરસાદનો છાંટો ય ન પડે અને જે અસહ્ય બફારો —જે ઉકળાટ રાત આખી સતાવી મૂકે, તે જ દશા મેઘશ્યામના મનની થઈ. આગલે દિવસે સહેજ ખીલેલી એના મનની કળી બીજે દહાડે બિડાઈ ગઈ તે બિડાઈ જ ગઈ!

દેશપાંડેનાં બાળકોને જોતાં તેને પોતાનાં મંગેશ અને મધુરી યાદ આવ્યા કરતાં; અને એ સ્મરણ સાથે જ એના દિલમાં કારમું મંથન પેદા થતું. તેને પોતાના ભાવિ પર ખૂબ ગુસ્સો થઈ આવતો. સવારે દવાખાને જવાનો વખત થતાં જ દેશપાંડે માટે તેની નવી-નકોર મોટર રૂઆબભેર દરવાજે હાજર થતી. તેની પત્ની તેને દોડા-દોડ કપડાં આણી આપતી અને બાળકો તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળી કહેતાં: 'મોટા ભાઈ! આજ મારે માટે ચિત્રવાળી ચોપડી લાવજો હો!' 'મોટા ભાઈ! મારે માટે આજે બૉંબ નાખનારું વિમાન જરૂર લેતા આવજો.' આવાં દૃશ્યોમાં, એ કિલકિલાટમાં કાવ્ય હતું; પણ એ કાવ્યનો આસ્વાદ લેવા જેવી સ્થિતિ મેઘશ્યામના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનની નહોતી. એ તો એ સઘળું જોઈ વધુ ને વધુ ઉદાસ બનતો.

ડૉ. દેશપાંડેનો ખુલ્લો બંગલો તેને જેલ જેવો લાગવા માંડ્યો. ગમે ત્યારે હવે તેણે ભટકવાનું શરૂ કરી દીધું; પણ રસ્તા પરનું દરેક દશ્ય એના દિલના જખમોને આઘાત પહોંચાડતું, અને એની વેદનાઓ વધી જતી. નિશાળે જનારા કિશોરોને જોઈ તેને મંગેશ યાદ આવતો; પીઠ પર લાંબી વેણી ઝૂલતી રાખીને યૌવનનું સ્વાગત કરનારી – લજ્જાશીલ બન્યા છતાં તેને ઉમળકાભેર આવકારનારી રસ્તે જતી કોઈ મુગ્ધાને જોતાં જ એ મધુરી તો નહિ હોય એમ માની મેઘશ્યામ એકાએક અટકી ઊભો રહી જતો, તેને નીરખીને જોઈ લેતો, અને એક લાંબો નિસાસો નાખી આગળ વધતો. સાંજે ચોપાટી પર જતો ત્યારે ત્યાં ફરવા આવેલાં જુવાન તેમ જ પ્રૌઢ દંપતીનાં મોં પર પથરાયેલાં હાસ્ય જોતાં તેનું અંતર વલોવાઈ ઊઠતું. સીધો તે ઘર તરફ પાછો ફરી જતો. અને પોતાની ઓરડીમાં પેસી બારણાં બંધ કરી પથારીમાં મોં સંતાડી દેતો.

એક દહાડો સાંજના તે એક ઈરાનીની હોટલમાં શૂન્યમનસ્ક બની ચા પીતો બેઠો હતો. તેની બાજુની ખુરશી પર એક માણસ આવીને બેઠો. તેની પાસે તાજું છાપું હતું. ચા પીતાંપીતાં તેણે મેઘશ્યામને પૂછ્યું: 'તમે આ મહિનાનું ભવિષ્ય વાંચ્યું ?'

મેઘશ્યામના મોં પર પથ્થરના જેવી નિર્વિકારતા પથરાયેલી હતી; તેણે કશો જવાબ આપ્યો નહિ. પણ મેઘશ્યામનું મૌન એ બબડાટ કરવાની ટેવવાળા ગૃહસ્થને આહ્વાન સમું થઈ પડ્યું. તેણે ગંભીર ભાવે બીજો સવાલ પૂછ્યો: 'તમે તમારો વીમો ઉતરાવ્યો છે ?'

'રખે આ કોઈ વીમાદલાલ હોય!' એવો એક વિચાર મેઘશ્યામના મગજમાંથી પસાર થયો, છતાં તેણે મોંવાટે અક્ષર પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢ્યો નહિ. પેલા ગૃહસ્થે છાપું ખોલી અંદરની હકીકત વાંચવા માંડી : ' આ મહિનામાં સંભવ છે, કે મુંબઈને ધરતીકંપનો એક મોટો આંચકો લાગશે—'

તેને આગળ વાંચતો રોકી મેઘશ્યામે કહ્યું : ' તો તો બહુ સારું ! આખું મુંબઈ આંચકાથી ઊછળી પડે અને આ ત્રીશ લાખ માનવીઓ એક ક્ષણમાત્રમાં દબાઈ જાય તો ભારે મજા આવે ! '

કોઈ હિંસ્ર પશુનો ભેટો થયો હોય એમ પેલા ગૃહસ્થે પોતાની ખુરશી ઝટ કરતી દૂર ખસેડી લીધી, અને નવાઈ પામી તે મેઘશ્યામ તરફ જોઈ રહ્યો; અને પછી મૂંગા બની જઈ નીચું માથું રાખી તેણે ચા પીવા માંડી.

પોતે શું બોલ્યો હતો તેનો ખ્યાલ મેઘશ્યામને તે પછી જ આવ્યો. પોતાના આવા નિર્દયતાભર્યા શબ્દોચ્ચારથી તેને પોતાને પણ નવાઈ લાગી. દુનિયા પરના એકેએક જીવને જિવાડવા માટે જીવન આખું દોડાદોડી કરનારા પોતાના જેવા આદમીને મોંએ ત્રીશ લાખ માનવીઓ કચડાઈ મરે તો આનંદ થાય એ વિચાર પ્રગટ થતો જોઈ નવાઈ લાગી. ખરેખર, એ શબ્દો શું પોતે જ બોલ્યો હશે? તેનું મન કહેવા લાગ્યું : ઘડી પહેલાંનો મેઘશ્યામ તે સાચો મેઘશ્યામ નહોતો; એના શરીરમાં દાખલ થયેલો ' કલિ ' એના મોંવાટે બોલી રહ્યો હતો.

' કલિ ' એ મંથરાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને અભાગી સીતાને વનમાં જવું પડ્યું; ' કલિ ' એ નળને ઝપાટામાં લીધો અને દમયંતી સમી ગુણવતી પતિવ્રતાને બેહાલ બનવું પડ્યું. એ જ ' કલિ ' આજે પોતામાં પ્રવેશ કરે છે !

એનું મન વિચાર કરતું હતું : માંદા માણસને હરેક ચીજનો સ્વાદ કડવો લાગે છે, કેમકે એની જીભ બદસ્વાદ બની ગઈ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા મનની પણ એવી દશા કાં ન થઈ હોય? મારો સંસાર ધૂળ-ધાણી થઈ જવાથી આજે મને ચીડ ચડી છે, ગુસ્સો ઉપજ્યો છે. મારાં પ્રીતિપાત્રો નાશ પામવાને કારણે મારું મન માનવીનો દ્વેષ કરતું થયું છે. પણ આ સઘળાં માનવીઓએ મારું શું બગાડ્યું છે? મારાં બાળબચ્ચાંની હત્યા કરનારા તો ધર્મઘેલા, ઝનૂની, જંગલી ગુંડાઓ જ હતા! દુનિયા આખી કાંઈ ગુંડાઓથી વસેલી નથી! તેને લાગ્યું કે ઘડી પહેલાં પોતે જે વિચિત્ર શબ્દો કાઢેલા તે કાઢવાની જરૂર નહોતી. તુરત ત્યાંથી ઊભા થઈ પેલા માણસ તરફ નજર પણ નાખ્યા વિના તે હોટેલ બહાર નીકળી ગયો!

સામેથી એક બસ ધડધડાટ કરતી આવી અને હોટેલના દરવાજા પાસે જ થડથડાટ કરતી ઊભી રહી ગઈ. બસમાંથી ઉતાવળે ઊતરનારાંઓમાં એક સુંદર યુવતી પણ હતી. એના સામે નજર જતાં જ મેઘશ્યામનું મન બોલી ઊઠ્યું: 'પેલા ખૂણા ઉપર વાંક લેતાં લેતાં જો આ બસ ઊંધી વળી જાય ને અકસ્માતમાં આ યુવતીનું સુંદર મોં છેક કદ્રૂપું બની જાય તો કેવી...!'

પણ એ વિચાર એટલે આવતાં જ એનું શરીર ધ્રૂજી ઊઠ્યું. પોતાની આવી વિકૃત, ભીષણ કલ્પનાથી તે પોતે જ ડરી ગયો; તેનાથી જાણે નાસી છૂટવું હોય તેમ તે ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યો. રસ્તે જાણે કોઈ વાઘસિંહ પાછળ પડ્યો હોય અને એની તરાપમાંથી માંડ છુટાયું હોય તેમ તે દોડાદોડ ઘેર આવી પહોંચ્યો અને ઝડપભેર ઓરડીનું બારણું વાસી દીધું!

આંખો મીચી દઈ તેણે શાંતિથી પડ્યા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના અંતરની વેદના કોઈ રીતે શમતી નહોતી. દીવાની જ્યોત પર દાઝેલા પતંગિયાને કોઈ આસ્તેથી બાજુ પર ઊંચકીને મૂકે તેવી તેની દશા થઈ હતી. તેણે આંખો ખોલી. ટેબલની પાછલી દીવાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ગાંધીજીના ફોટાવાળું એક કેલેન્ડર લટકતું હતું. ફોટામાં ગાંધીજીનું મોં હસતું હતું–તેમણે હાથ જોડયા હતા.

ગુસ્સામાં ઊભા થઈ કેલેન્ડર સામે જોઈ તે બરાડી ઊઠ્યો: 'આમ હસો છો શાના?' વળી તે ચૂપ રહ્યો. હજુ પણ ગાંધીજી હસે છે એ જોઈને તેનો ગુસ્સો પારાવાર વધી ગયો. આંચકો મારી તેણે કેલેન્ડર ખેંચી કાઢ્યું, ઝરડઝરડ ફાડીને તેના ટુકડા કરી નાખ્યા! વેરાયેલા ટુકડા ટેબલ તળે ટોપલીમાં નાખવા એકઠા કરવા લાગ્યો, પણ તેમ કરતાં કરતાં તેના હાથ હવે ધ્રૂજવા લાગ્યા. એ ટુકડા ફરી વાર ગોઠવીને એણે ગાંધીજીની છબી આખી બનાવવાની મહેનત કરવા માંડી, પણ તેમાં તે સફળ ન થયો. વચ્ચે જ તેને પોતાના હૃદયના પણ આ છબીની પેઠે જ ટુકડા થયાનો ખ્યાલ આવ્યો. એ દિલના ટુકડા ફરી શી રીતે સાંધાડી શકાય? એ ચીથરાંમાંથી ફરી પહેરી શકાય એવું આખું વસ્ત્ર બનાવી શકાશે ખરું? એ આખું ન સાંધાય તો...

કોઈ મારકણા વાછરડાને દોરડું બાંધી ખેંચી રાખીએ, તેમ તેણે પોતાનું સઘળું ધ્યાન છબીના એ ટુકડાઓને પાછા જોડવામાં પરોવ્યું. એમાંના બે ટુકડાઓ તરફ એનું ધ્યાન ચોંટી રહ્યું. એકમાં ગાંધીજીનું માત્ર મોં જ હતું, અને બીજામાં એમણે જોડેલા ફક્ત બે હાથ જ દેખાતા હતા. ધીરેથી એ બંને ટુકડા ઊંચકી લઈ એણે પોતાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધા.

મેઘશ્યામની આ ચિત્તભ્રમ સરખી દશા ડૉક્ટર દેશપાંડેના ધ્યાન બહાર જાય તે બનવાજોગ ન હતું. દેશપાંડેને પહેલે દિવસે જ લાગેલું કે મેઘશ્યામનું ચિત્ત કોઈ અન્ય કાર્યમાં વહેલી તકે ઓતપ્રોત થઈ જાય તે જરૂરનું છે. પણ પોતે સ્નેહભાવે પંપાળવા જાય ને સ્પર્શની વેળા બરાબર જખમો પર જ હાથ પડે એ ભયે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાંતિ ધારી રહ્યા હતા. આખરે એક દિવસ હિંમત આણી તેમણે મેઘશ્યામને દવાખાનું કાઢવાનું સૂચવ્યું. જવાબમાં 'અહીં? મુંબઈમાં?' એટલા બે જ શબ્દો બોલી તે ઘણી વાર સુધી ચૂપ રહ્યો. પછી પ્રેમભાવે ડૉ. દેશપાંડેના ખભે પોતાના બંને ધ્રૂજતા હાથ ટેકવી આંખમાં આંખ મેળવી તેણે જણાવ્યું: 'ના ના, દિવાકર! મારાથી એ નહિ બને. અહીં રહ્યાંરહ્યાં હું કેવો મૂંઝાઉં છું તેનો તને ખ્યાલ નહિ આવી શકે! તરસ છિપાવવાને ઇરાદે તળાવમાં પગ દેનારો માણસ કાંઠાના કીચડમાં ખૂંચી જાય એમ અહીં રહ્યાં મારું મન જૂનાં સ્મરણો, અને જાતજાતની સરખામણીમાં...રાત્રે દીવાઓથી ઝગમગી રહેલા અહીંના સુંદર બંગલાઓ જોઉં છું કે મને મારું ભસ્મ થઈ ગયેલું નાનકડું ઘર સાંભરી આવે છે; સુખચેનમાં દિવસો ગુજારી રહેલા અહીંના લાખો માનવીઓમાં મારો મંગેશ નથી, મારી મધુરી નથી, મારી મનોરમા નથી, એ વિચારે હૈયે કેવી ભયાનક હોળી પ્રગટે છે તેની તને શી વાત કરું? એમ થઈ જાય છે કે અહીંને બદલે મારા મૂળ કોંકણના વતનના ગામડામાં ચાલ્યો જાઉં. ત્યાં વડીલોના વખતનું જૂનું ભાંગ્યુંતૂટ્યું ઘર છે; તે સ્મશાન જેવી ભૂમિમાં ભૂતની પેઠે એકલો વાસો કરીશ, રાત્રિના અંધકારના ઓળા પથરાતાં નદીને કાંઠે જઈને ત્યાંના ઘૂનાનાં કાળાંડીબાણ પાણી સામે એકીટસે જોયા કરીશ. સંભવ છે કે એમ કરવાથી કદાચ મારા જીવને શાંતિ વળશે. પ્રાણથી પણ પ્યારી એવી કેવળ ત્રણ વ્યક્તિઓ જ મેં ગુમાવી નથી; એથી પણ કંઈક વધારે કિંમતી એવું કશું મેં ગુમાવ્યું છે એમ મને લાગ્યા કરે છે. એ પાછું મેળવ્યા વિના... વડીલોના એ જૂના ગામડામાંથી કદાચ એ મને લાધી જાય.'

* * *

ડૉ. દેશપાંડેની અનેક વિનતિઓને ગણકાર્યાં વિના જ આખરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘશ્યામ પોતાના ગામડાને વતન જવા તૈયાર થયો. રેલવેના સેકંડ ક્લાસમાં બેઠાં બેઠાં દેશપાંડેની રજા લેતી વેળા તેના મનમાં ઉલ્લાસ હતો. કરાંચીથી નીકળ્યા પછી આજ સુધી કોઈ દિવસ તેણે છાપું હાથ ઝાલ્યું નહોતું, પણ આજે તેણે તાજાં બેત્રણ છાપાં વેચાતાં લીધાં.

આજે શુક્રવાર તા. ૩૦ મી જાનેવારી હતી. બધાં છાપાંઓ મથાળેથી છેલ્લી લીટી સુધી તે વાંચી ગયો. દરમિયાન ટ્રેન તો એક પછી એક સ્ટેશન પસાર કરે જતી હતી.

એકાએક અંતરિયાળ ટ્રેન અટકીને ઊભી રહી. શું થયું છે તે જાણવાના કુતૂહલે બધા ઉતારુઓ જોવા ઊતરી પડ્યા. એમાં મેઘશ્યામ પણ હતો.

મળસ્કે પસાર થતી મેલ તળે કોઈ અભાગી માણસે ભૂસકો મારી આપઘાત કર્યો હતો. પોલીસોએ કબજે લીધેલ એ શબનું પંચનામું થઈ ગયું હતું; હવે એ મૃતદેહને આ ટ્રેન દ્વારા આગળ મોકલવાનો હતો. પણ આ આપઘાતની હકીકત જાણ્યા પછી મેઘશ્યામનું દિલ છાપાંઓમાંથી ઊડી ગયું. પેલા માણસે શા સારુ આપઘાત કર્યો હશે એના વિચારે એ ચડ્યો. તુરત તેને કોંકણનું પોતાનું ગામડું યાદ આવ્યું. એને થયું, એ નિસ્તેજ બની ગયેલા પ્રાણહીન ગામડામાં એક દિવસ પોતાને પણ જીવવાનો કંટાળો આવી જશે એટલે—

ફાંસો ખાઈ કોઈ ઝાડની ડાળે લટકી રહેલું મેઘશ્યામનું શબ—કૂદી જઈને ઘૂતાના પાણી પર તરતું મેઘશ્યામનું વિરૂપ શરીર—રેલવેના પાટાની એક બાજુએ માથું અને બીજી બાજુએ ધડ ઊડી પડેલો છિન્નભિન્ન દશામાં મેઘશ્યામનો દેહ—પોતાની આવી અનેક બેસૂર આકૃતિઓ તેનાં કલ્પનાચક્ષુ સામે ખડી થઈ ગઈ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરમિયાન પેલા પ્રેતને ગાડીમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યું હતું. ઉતારુઓ તો બધું ભૂલી જઈ ચા અને નાસ્તાપાણીમાં ગુલતાન બની ગયા, પણ મેઘશ્યામનું મન વારેવારે એક જ વિચારની આસપાસ ઘૂમ્યા કરતું હતું.

'હું શા માટે જીવું છું? હું કોના ખાતર જીવું છું?'

પૂના જંક્શને ગાડી બદલી તે સેકંડ ક્લાસના કંપાર્ટમેન્ટમાં દાખલ થયો ત્યારે તેમાં કોઈ પ્રવાસી નહોતો. તેને જરા સ્વસ્થતા મળી. આંખો મીંચી લઈ તેણે બર્થ ઉપર લંબાવ્યું, પણ તેને કેમે કરી ઊંઘ આવતી નહોતી.

દરમિયાન એક યુવાન દંપતીએ હસતાંહસતાં એ કંપાર્ટમેન્ટમાં પ્રવેશ કર્યો. એમના સરસામાનનો ખડખડાટ, વાતોનો કિલકિલાટ, હસવાનું કશું પ્રત્યક્ષ કારણ ન હોવા છતાં ઊછળી પડતું હાસ્ય: દસ જ મિનિટમાં મેઘશ્યામની સ્વસ્થતા ચાલી ગઈ. કંટાળી જઈને સામાન સાથે તે નીચે ઊતરી ગયો. જતાં જતાં પેલી યુવતીના શબ્દો તેને કાને અથડાયા: 'ટૂ ઇઝ કંપની, થ્રી ઇઝ એ ક્રાઉડ (બે જણની સોબત, ત્રણનું ટોળું.)'

બેત્રણ ડબ્બા છોડી દઈ પછીના એક ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં તે ચઢ્યો. સામે ખૂણામાં એક જગ્યા ખાલી હતી. એ જગ્યા એને ગમી ગઈ; ત્યાં જઈને બેસવાનું તેને મન થઈ આવ્યું. પણ એ ખૂણા પાસેની બારી નજીક એક પડદેનશીન બાઈ બેઠી હતી. એની બાજુમાં એક ફૂમતાવાળી ટોપી ચડાવેલો આદમી બેઠો હતો; ઘણું કરીને એ પેલીનો ધણી જ હશે! શાંતિથી બેસવા માટે એ ખૂણો સારો હતો, પણ મેઘશ્યામના પગ એ બાજુ જવા ઊપડ્યા નહિ. સતત એ માણસોને જ જોયા કરવાથી પોતાના દિલની વેદના વારે વારે યાદ આવશે અને અંતરનું દુઃખ ઠારસું વધી જશે, એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારે તેણે બીજી દિશામાં પગલાં વાળ્યાં.

ગાડી ચાલવા લાગ્યા પછી એણે ડબ્બા માંહેના ઉતારુઓ પર નજર ફેરવી લીધી. વચલી પાટલી ઉપર ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલા એક સંન્યાસી બેઠા બેઠા કાંઈ શ્લોકો ગણગણ્યા કરતા હતા. પેલી બાજુની બારી પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી; મોંમાં ચડાવેલ પાનની પિચકારી બારીમાંથી ફેંકવાનું વધારે ફાવે એ વિચારે તે ત્યાં બેઠી હોવી જોઈએ. એના વસ્ત્રપરિધાન અને બોલવાના ઢંગ ઉપરથી તે વેશ્યા હોય એમ લાગતું હતું.

મેઘશ્યામે આંખો બંધ કરી દીધી. ડબ્બાના ઉતારુઓની વાતચીત તે નિરાંતે સાંભળ્યા કરતો હતો. કોઈ વધી પડેલી મોંઘવારીની ફરિયાદ કરતું હતું, કોઈ ગાંધીજીએ તાજેતરમાં કરેલા ઉપવાસનો ઉલ્લેખ કરતું હતું, કોઈ ગાંધીજીએ પંચાવન કરોડ રૂપિયા પાકિસ્તાનને અપાવી દીધા તે જાણે પોતાના ખિસ્સામાંથી જ ગયા હોય એવી લાગણીથી બળાપા કાઢતું હતું! વચ્ચેવચ્ચે પેલા સંન્યાસીનાં કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકોનાં ચરણો તેના કાને અથડાતા હતાં, તો કોઈ વાર પાનનાં ગલોફાંભરી પિચકારી મારનારી પેલી વેશ્યાનું અર્થહીન હાસ્ય તેને સંભળાતું હતું.

થોડી વારે આમાંનું કશું તેને સંભળાતું બંધ થઈ ગયું. પછી તેને થયું: પોતાની ટ્રેન એક ઊંચીઊંચી ભેખડ પરથી નીચે ઊંડી ખાઈમાં જાણે ઊથલી પડે છે. પેલો સંન્યાસી જાણે પ્રાર્થના કરે છે: 'હે ભગવાન! મને બચાવ; મારે હજી જીવવાની તૃષ્ણા છે!' પેલી વેશ્યા ઈશ્વરને વીનવી રહી છે: 'હે ભગવાન! દયા કરી મને જીવતી રહેવા દે; આટલામાં મરી જવાની મારી મરજી નથી.' ભગવાન હસીને જવાબ આપે છે: 'આ દુનિયાની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી માંડીને આજ સુધી જન્મેલા દરેક માનવી-જીવને આખરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃત્યુ ખેંચી જ ગયું છે!'

વળી થોડી વાર સુધી કશું દેખાયું નહિ, કશું સંભળાયું નહિ. પછી એકાએક એક વિશાળ રંગભૂમિ નિર્માણ થઈ. એ રંગભૂમિ પર દીવાને સ્થાને ચાંદોસૂરજ ચમકી રહ્યા હતા, સાગરનો જાણે ગાલીચો બિછાવાયો હતો, પાછળના પડદા પર વાદળાંથી ઢંકાયેલાં પર્વતનાં શિખરો નજરે આવતાં હતાં. દશ્યના ફેરફારો કરવા માટે જુદી જુદી ઋતુઓ દોડાદોડી કરી રહી હતી.

રંગભૂમિ પર પહેલા પ્રવેશ તરીકે જ્વાળામુખીએ તાંડવનૃત્ય દાખવ્યું; તે પછી નદીઓએ પોતાના મધુર કલકલ સ્વરોથી પ્રાર્થના-ગીત ગાયું.

તે પછીના દશ્યમાં એક ક્રૂર દેખાવના પુરુષે અને કોમલ મુખમુદ્રાવાળી એક સ્ત્રીએ હાથમાં હાથ મિલાવી નાચતાં નાચતાં રંગ-ભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો. પુરુષે બેદરકારીથી વૃક્ષવેલીઓ હચમચાવી દીધી; ક્ષણ વારમાં જ એ સઘળાંનાં પાન ખરી પડ્યાં. પેલી સ્ત્રીએ તેમના પર વાત્સલ્યભર્યો હાથ ફેરવ્યો ત્યાં બધાં એકાએક લીલાંકુંજ બની હસી રહ્યાં! પછી પેલા પુરુષે એક કર્કશ સીટી મારી ને ધડો-ધડ આસપાસ ચિતાઓ પ્રજળી ઊઠી; ત્યાં તો પેલી સ્ત્રીએ મોં વાટે હાસ્ય વેર્યું અને બીજી જ પળે ચિતાઓ હોલવાઈ ને એ સ્થાને પારણાંઓ હીંચોળાવા લાગ્યાં!

નવાઈ પામી મેઘશ્યામે પેલા પુરુષને સવાલ કર્યો: 'તમારું નામ?'

તોછડાઈભર્યા અવાજે પેલાએ જવાબ આપ્યો: 'મારા સરખી જગવિખ્યાત વ્યક્તિનું નામ હજુ તું જાણતો નથી? કોઈ મૂર્ખ દેખું! તારે ને મારે તો ઘણી જૂની ઓળખાણ છે. મને સૌ મૃત્યુને નામે ઓળખે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘશ્યામે પેલી સ્ત્રીને સવાલ કર્યો: 'બાઈ! તમારું નામ કહેશો?'

શરમથી પેલી સ્ત્રી નીચું જોઈ ગઈ. મૃત્યુએ જ તેને બદલે જવાબ વાળ્યો: 'એ બહુ શરમાળ છે. હું જ તમને એનું નામ કહું. એને સહુ "પ્રીતિ"ને નામે ઓળખે છે. અમારા બંને વચ્ચે એક મહાન હોડ મંડાઈ છે. યુગોનાં યુગો પસાર થયાં, પણ એ હોડનો હજુ નિકાલ આવ્યો નથી.'

વાતચીત દરમિયાન મૃત્યુએ પાસે આવી પોતાને ખભે હાથ દીધો છે, ને જાણે હલમલાવી રહેલ છે, એમ મેઘશ્યામને લાગ્યું.

તેણે આંખો ખોલી નાખી. જોયું તો ગાર્ડ પોતાને ઢંઢોળી રહ્યો છે! 'અરે મિસ્ટર! મોટા કુંભકર્ણ લાગો છો. મેં તો ધાર્યું, કે તમે ભાનમાં જ નથી. ટિકિટ બતાવો તો?'

સેકંડ ક્લાસની ટિકિટ મેઘશ્યામે આગળ ધરી. એ જોતાં જ ગાર્ડ ઠંડો પડી ગયો. વિનયભર્યા સ્વરે તેણે કહેવા માંડ્યું: 'ત્યારે આપ સેકંડ ક્લાસમાં કેમ નથી બેઠા? જગ્યા તો ઘણી ખાલી પડી છે!'

'મારું અહીં જ બેસવાનું મન છે!' મેઘશ્યામે જવાબ આપ્યો.

'ચક્રમ લાગે છે!' એવો ભાવ વ્યક્ત કરતી નજરે બાજુના પેસેન્જરો તરફ જોઈ આછું હસીને ગાર્ડ ચાલ્યો ગયો.

'બીજા ગાંધીજી જ હોય એમ લાગે છે! મારી પાસે સેકંડ ક્લાસની ટિકિટ હોત તો હું ત્યાં જઈ નિરાંતે લાંબા પગ કરી ખેંચી કાઢત!' બારી પાસે બેઠેલી બાઈએ બહાર પાનની પિચકારી ફેંકતાં કહ્યું.

સૂર્ય ધીરે ધીરે ક્ષિતિજને સ્પર્શ કરવા જતો હતો. સાંજની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આછી છાયા પથરાતી જતી હતી. આતુર નયને મેઘશ્યામ એ દૃશ્ય નિહાળી રહ્યો.

છ વાગી ગયા હતા. થોડી વારે એક સહેજ મોટા જણાતા સ્ટેશન પાસે ગાડી ઊભી રહી. છૂટવાની વેળા થતાં જ એક ડોસો દોડતો દોડતો એ ડબ્બા નજીક આવી લાગ્યો; મહામુસીબતે તે અંદર ચડી શક્યો. મેઘશ્યામે એના તરફ જોયું. ડોસાને સાઠ ઉપર વર્ષો પસાર થયાં દેખાતાં હતાં. તેની દાઢી સુકાઈ ગયેલા ખડનું સ્મરણ કરાવી રહી હતી; મોં પર નિરાશાની, ઉદાસીનતાની ઊંડી રેખાઓ વાંચી શકાતી હતી. એની આંખો સામે જોતાં જ કોઈ કૂવામાં નજર નાખતા હોઈએ એમ મેઘશ્યામને લાગ્યું. બારી નજીક બેઠેલા પેલા મુસલમાન ઉતારુએ એ વૃદ્ધ ડોસાને માટે બેસવાની જગ્યા કરી આપી.

'કેમ, ઉસ્માન ચાચા! ક્યાં ગયા હતા?' પેલાએ સહજ ભાવે સવાલ કર્યો.

પણ જવાબમાં એ વૃદ્ધની આંખો આંસુઓથી છલકાઈ ઊઠી. એ લૂછી નાખતાં ડોસાએ પોતાની કથની – આખા વ કથની કહેવા માંડી. થોડી જ વારમાં આખો ડબ્બો એકધ્યાન બની પેલા ડોસાનો બોલ સાંભળવામાં તલ્લીન બની ગયો. સંન્યાસીએ હાથમાં ખોલેલી ગીતા વાંચવી બંધ કરી; બારી પાસે બેઠેલી પેલી બાઈએ નસ ઉતારવા હાથમાં લીધેલું નાગરવેલનું પાન તેના હાથમાં જ રહી ગયું.

પોતાની સાઠ વરસની જીવનકથની કહેતાં ઉસ્માનને પૂરી સાત મિનિટ પણ લાગી નહિ.

એક ગરીબ ખેડૂતને ઘેર તેનો જન્મ થયો હતો. આઠ ભાઈ-બહેનમાં તે સૌથી મોટો હતો! ભણવાની એને ઘણી હોંશ હતી પણ ગામડામાં ત્યારે નિશાળ જ નહોતી; અને હોય તોપણ ખેતરમાં મદદ કરવાને બદલે ભણવા માટે એને નિશાળે કોણ મોકલે તેમ હતું? મોટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતાં પેટનો ગુજારો કરવા માટે તેણે પોર્ટરની નોકરી લીધી. એની કર્તવ્યપરાયણતાને પરિણામે અનેક વાર ટ્રેનોના કેટલાય અકસ્માતો થતા રહી ગયા હતા; પણ પોતાની જિંદગીના કોઈ અકસ્માત તે રોકી શક્યો નહોતો! એને બે દીકરા થયા. મોટો છોકરો જુવાની આવતાં જ કુછંદે ચડી ક્યાં ય ઊપડી ગયો હતો!

ખેતર માંહેનો તેનો કૂવો બહુ ઊંડો અને જવા આવવાના રસ્તા પર હતો. કૂવાને પાળ બાંધી નહોતી. એ બાંધી લેવા જેટલા પૈસા તેની પાસે રહેતા જ નહિ! એક વાર અંધારામાં કૂવાની નજીક-માંથી પસાર થતાં તેની સ્ત્રીનો પગ લપસ્યો ને તે કૂવામાં જઈ પડી. બાઈ જીવતી તો રહી, પણ કાયમને માટે એના પગ અપંગ બની ગયા! થોડા પૈસા પાસે થયા હોત તો દીકરીને તે સારું વરઘર સંપડાવી શકત; પણ પૈસાને અભાવે પોતાની મરજી ન હોવા છતાં દીકરીને એક વ્યસની જુવાન સાથે પરણાવવી પડી. જમાઈ દીકરીને મારે છે, ત્રાસ આપે છે, કનડે છે, કાઢી મૂકે છે. દીકરી રોતી રોતી પિયેર આવે છે. એને વાંસે પ્રેમથી હાથ ફેરવી બે આશ્વાસનના બોલ સંભળાવવા ઉપરાંત બાપ બીજું શું કરી શકે?

બીજો દીકરો રહેણીકરણીમાં સારો હતો. આંખે ઝાંખપ આવવાથી પોતાને પોર્ટરની નોકરી છોડી દેવી પડી હતી. આખા કુટું-બનો આધાર હવે એ એકલો દીકરો જ હતો. ચાર વરસ પહેલાં ઉસ્માને એને પરણાવ્યો; બે વરસ પહેલાં એને એક દીકરો થયો. દીકરો પણ કાંઈ દીકરો! કલૈયોકુંવર જોઈ લ્યો. પણ ફૂટેલાં કરમ પાસે ડહાપણ નકામું હોય છે. ગયે વર્ષે ટાઇફોઇડમાં એ જુવાન દીકરો ઝડપાઈ ગયો, અને જુવાનનો નાનો દીકરો હમણાં કોઈ ઝેરી તાવમાં પાછો સપડાયો હતો. તાવનો આજે નવમો દિવસ હતો! આજની રાત ભારે કપરી જશે એમ લાગતું હતું. ગામડાગામમાં દાક્તર પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાંથી મળે? વહુએ પોતાનો છેલ્લો દાગીનો ડોસાના હાથમાં આપી કહ્યું હતું: 'ચાચા! આને વેચીને કોઈ સારા દાક્તરને આજની રાત છોકરાની દવા કરવા માટે તાબડતોબ લઈ આવો!' ગરીબની નાનકડી જીવાદોરીમાંથી ઊપજેલા પચીશ રૂપિયા લઈ ઉસ્માન આ નાના શહેરમાં આખો દિવસ આથડ્યો હતો, પણ એટલી રકમમાં કોઈ દાક્તર ગામડામાં રાતને માટે જવા તૈયાર નહોતો.

એ છેલ્લા બોલ બોલતી વેળા ઉસ્માનનો અવાજ ઘોઘરો બની ગયો હતો.

'હવે ઘેર જઈ એ ગભરુ વહુને હું શું મોં બતાવીશ?' એમ સ્પષ્ટઅસ્પષ્ટ ગણગણતો ઉસ્માન એકદમ અટકી ગયો.

આખા ડબ્બામાં કોઈ વિચિત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હતું. સંન્યાસીએ ગીતા ખોલી એમાંના શ્લોક વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તુરત એ બંધ કરી દઈ પાછો તે ઉસ્માન તરફ જોઈ રહ્યો; બારી પાસે બેઠેલી સ્ત્રીએ હાથ માંહેના પાનની રગો ઉખેડી દીટિયાં તોડી નાખ્યાં હતાં; પાનને ચૂનો ચોપડી કાથો ભભરાવવા કાથાની ડબી તેણે હાથમાં લીધી, પણ ડબી એના હાથમાં જ રહી ગઈ, અને ઉસ્માન તરફ ચોડાઈ રહી.

મેઘશ્યામનું દિલ પણ તેને કહેવા લાગ્યું: 'ઊઠ, ઊભો થા! જઈને ડોસાને કહી દે કે હું દાક્તર છું! ચાલ, હું આવું છું!'

પણ ત્યાં તો તેનું બીજું દિલ ફુત્કાર કરી ઊઠ્યું: 'ગાંડા! આ ઉસ્માનના જાતભાઈએ જ તને માણસની દુનિયાની બહાર ફેંકી દીધો છે! તારી સ્ત્રી, તારી દીકરી, તારો પુત્ર: એ સહુનાં એણે ખૂન કર્યાં છે! તું...તું ઊઠીને એને મદદ કરવા જઈશ?'

મેઘશ્યામે પોતાની જગ્યાએથી ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈએ જાણે ભારે વજનદાર બેડીઓ પોતાને પગે જડી દીધી હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ એને લાગ્યું. એણે ઉસ્માન તરફ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો; એની અને પોતાની વચ્ચે કોઈ ઊંચી અને ધીંગી દીવાલ જાણે ચણાઈ ગઈ હોય એમ એને દેખાયું. એ દીવાલ સુધી એનું મન દોડી ગયું; એની એક બારીમાંથી એણે ઉસ્માનને જોયો; એને એક વૃદ્ધ આદમી જ દેખાયો.

તરત તેનું બીજું મન ચિત્કાર કરી ઊઠ્યું : 'આવા તો લાખો બુઢ્ઢાઓ દુનિયામાં પડ્યા છે. ચાલ, પાછો ફરી જા! તું હિંદુ છો, એ મુસલમાન છે! જો મુસ્લિમ ગુંડાઓ.એ. તારી પત્ની, તારી પુત્રી, તારો બાળક...'

ઘાયલ થયેલ કોઈ પશુ ઢસડાતું. ખેંચાતું પોતાની ગુફામાં જઈને ભરાઈ જાય, તેમ એનું પડેલું મન દર્દ સાથે પાછું હઠી ગયું; બીજા મનની ઓથે એ સંતાઈ ગયું.

સ્ટેશન આવ્યું. ભારે પગ અને તેથી ય ભારે દિલ સાથે ઉસ્માન ડબ્બામાંથી નીચે ઊતર્યો. દોડાદોડ છસાત ઉતારુઓ જુદા જુદા ડબ્બાઓ તરફ દોડી ગયા. એક ઉતારુ મેઘશ્યામવાળા ડબ્બા પાસે આવ્યો, પણ ઉસ્માન ઊતરી રહે પછી જ તેનાથી ચડાય એમ હતું. વૃદ્ધને ઊતરતાં થતા વિલંબથી થાકી જઈ એ ઉતારુ પણ બીજા ડબ્બામાં ચડી ગયો.

પણ સ્ટેશન પર રોજના કરતાં આજે અસાધારણ શાંતિ જણાતી હતી; સહુ ચૂપચાપ હતું; કોઈ બહુ બોલતુંચાલતું નહોતું; કોઈ હસતું નહોતું. સ્ટેશનનો અન્ય વ્યવહાર પણ ચૂપચાપ ઉકેલાતો હતો. સ્ટેશન માસ્તર અને ગાર્ડ કશી ઝીણીઝીણી વાતો કરતા હતા. એકાએક ગાર્ડે 'ઓ ભગવાન!' કહી કપાળે હાથ દીધો, એ દશ્યે મેઘશ્યામનું ધ્યાન ખેંચ્યું. મેઘશ્યામનું મન તેને કહેવા લાગ્યું : 'આ માણસ ગાર્ડ થવાને બદલે એક્ટર થયો હોત તો વધારે ઝળકી ઊઠત.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રેન ચાલવા લાગી. પાછળ સરી જતા એ ગામડા તરફ મેઘશ્યામ અંધારામાંથી પણ સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો હતો. વારે વારે ઉસ્માન એની આંખો સામે દેખાયા કરતો હતો.

એકાદ બે માઈલ ગાડી ભાગ્યે જ ચાલી હશે, ત્યાં તો તે અટકીને ઊભી રહી! અકસ્માતની કુશંકાથી સહુ ગભરાવા લાગ્યા. એટલામાં બાજુના ડબ્બામાંથી રડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો; આગળના ડબ્બામાં પણ કશી ગરબડ મચી હોય એમ લાગ્યું. શું છે તે કોઈ જ કહી શકતું નહોતું. સાંકળ ખેંચાયાને કારણે પાછલા ડબ્બાની તપાસ અર્થે પસાર થતા ગાર્ડને મેઘશ્યામે પૂછ્યું: 'શું થયું છે?'

'પેલા ભયંકર સમાચાર સાંભળીને જ એક બાઈ બેશુદ્ધ બની ગઈ છે!'

'શાના સમાચાર?'

'કેમ? તમે કશું જાણતા નથી? ગાંધીજીનું—' ગાર્ડ અટકી ગયો. શોકાવેગથી ભરાઈ આવેલા ગળાને ખૂંખારીને સાફ કરતાં ગાર્ડે કહ્યું: 'ગાંધીજીનું ખૂન થયું છે—દિલ્હીમાં—આજે—થોડા જ વખત પહેલાં! પ્રાર્થના કરવા જતી વેળા! કોઈએ ગોળી માર્યાના સમાચાર છે!'

મેઘશ્યામનું મગજ બહેર મારી ગયું. જાણે આખો ડબ્બો ચક્કરચક્કર ફરતો હોય એમ તેને લાગ્યું. ડબ્બાના સઘળા પેસેન્જરોનાં મોં પર પણ એ સમાચાર સાંભળતાં સ્મશાનની ઘેરી છાયા પથરાઈ ગઈ. પેલા સંન્યાસીની આંખમાંથી હાથમાંની ગીતા પર આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં. બારી નજીક બેઠેલી સ્ત્રી ડૂસકાં ભરી રડતાં રડતાં ભગવાનને જ ભાંડવા લાગી!

મેઘશ્યામ રડી ન શક્યો! છતાં એના અંતઃકરણના જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ લોચા તોડી રહ્યું છે એમ એને ભાસ થયો. એ અમંગળ સમાચાર એટલામાં તો આખી ગાડીમાં ફેલાઈ ચૂક્યા હતા. આંસુઓ, ડૂસકાં અને ગુસ્સાના બોલથી આખું વાતાવરણ ભરાઈ ગયું!

સંન્યાસીએ આંસુઓ લૂછી નાખી ગીતાના શ્લોકોનો પાઠ પૂર જોસથી કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. આત્માના અમરપણાના શ્લોકો કાને પડતાં જ મેઘશ્યામનું અંતઃકરણ બોલી ઊઠ્યું: 'ગાંધીજી મૃત્યુ નથી પામ્યા; તેઓ મરી જ ન શકે. તેઓ અમર છે...તેમનો આત્મા...'

પણ આત્માને પ્રગટ થવા માટે કોઈ પણ દેહનો આશરો તો લેવો જ પડે છે. ગાંધીજીનો એ દેહ ખલાસ થયો! પોતાના સિદ્ધાંતનું પાલન કરતાં કરતાં શૂરવીરને મોતે તેઓ મૃત્યુને ભેટ્યા! એમનું એ મોહક હાસ્ય...'

મેઘશ્યામને પોતે કોટના ખિસ્સામાં રાખેલા પેલા કેલેન્ડરના ટુકડા યાદ આવ્યા. ખિસ્સામાંથી ટુકડા બહાર કાઢી તે એના તરફ જોવા લાગ્યો. "તમે સહુ—નાના યા મોટા, ગરીબ યા તવંગર, હિંદુ યા મુસલમાન સહુ મારા જ છો. તમને ગમે તો તમે મારા પ્રત્યે પ્રેમ દાખવજો, ન ગમે તો ન દાખવજો. પણ મારી પાસેથી તો મૃત્યુની છેલ્લી ક્ષણ સુધી તમને પ્રેમ જ સાંપડશે!" એમ કહી રહેલું એ હાસ્ય—એ હાસ્ય પર પોતાની આંખોથી વરસી રહેલા આંસુઓ ટપક્યા કરે છે તે તરફ હવે મેઘશ્યામનું ધ્યાન ખેંચાયું. પોતાના અંતઃકરણે અશ્રુપુષ્પો વડે ગાંધીજીની કરેલી એ પૂજા પછી તેનું ચિત્ત જરા સ્વસ્થતા પામ્યું. તેણે બીજા ટુકડા તરફ જોવા માંડ્યું. એ જોડાયલા હાથ—ગાંધીજીના સઘળા સિદ્ધાંતોનો સાર જાણે એમાં આવી જતો હોય, એમના જીવનસિદ્ધાંતનું જાણે તે પ્રતીક હોય એમ તેને ભાસ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંન્યાસી 'વાસાંસિ જીર્ણાનિ' વાળો શ્લોક બોલતો હતો; તેનો શોકાવેગ વધી જવાથી તેને અટકી જવું પડ્યું. મેઘશ્યામ વિચારતો હતો. દેહમાંથી મુક્ત થયેલો ગાંધીજીનો આત્મા સઘળે ચરાચરમાં ભળી જશે: સર્વ સ્થળે એ સંચરશે: ખુદ મારામાં પણ!

ગાઢ અંધકારમાં વીજળીનો ચમકારો થાય એમ ઉસ્માનની આકૃતિ તેની નજર સામે ચમકી ઊઠી. એના દિલને હવે અનંત અજ્ઞાત વેદનાઓ ચટકા ભરવા લાગી. ચમકી જઈને કોઈ ખૂની આદમી ચોતરફ નજર ફેરવે એમ ચકળવકળ નજરે એણે ડબ્બાના સઘળા ઉતારુઓ પર નજર ફેરવી. હાથ માંહેના પેલા ટુકડા તરફ તેણે જોયું. તેને લાગ્યું કે એ ટુકડા તેને સંભળાવી રહ્યા છે: 'ચાલ, ઊતરી પડ! હજુ મોડું નથી થયું!'

અને ઊંઘમાં ચાલતા માનવીની પેઠે તે ઊભો થયો. હાથમાં બૅગ પકડી ડબ્બામાંથી નીચે ઊતરવા તેણે ફૂટબોર્ડ પર પગ દીધો.

આગલા ડબ્બામાં બધું ઠીકઠાક કરી પોતાના ડબ્બા તરફ પાછા ફરતા ગાર્ડે તેને કહ્યું: 'અરે મિસ્ટર! ઊતરો છો ક્યાં? ગાડી આટલી લેટ થઈ છે તેમાં વળી તમે વધારો કાં કરો?'

પણ એ તરફ જરા ય ધ્યાન દીધા વિના જ મેઘશ્યામ ડબ્બામાંથી નીચે ઊતરી પડ્યો. ડબ્બાના અન્ય ઉતારુઓ નવાઈ પામી તેના તરફ જોઈ રહ્યા.

પાસે જઈ તેનો હાથ પકડી ગાર્ડે કહ્યું: 'મહેરબાન! હવે જલદી ઉપર ચડી જાઓ ને? ગાંધીજીના ખૂનથી સઘળે હાહાકાર મચી ગયો છે! આવી મહાન વ્યક્તિનું આ રીતે મૃત્યુ થયા પછી—'

મેઘશ્યામે શાંતિથી જવાબ આપ્યો: 'ગાંધીજી અમર છે!'

ચિડાઈને ગાર્ડે સંભળાવ્યું: 'મિસ્ટર! કાંઈ માણસ છો કે....'

'ગાડીમાં બેઠો હતો ત્યાં સુધી માણસ નહોતો; હવે માણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાઈમાં આવી ગયો છું !' મેઘશ્યામે હસીને જવાબ વાળ્યો.

પાસે સેકંડ ક્લાસની ટિકિટ હોવા છતાં થર્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરનાર આવા ગાંડા આદમી સાથે જીભાજોડી કરવામાં કશો અર્થ નથી એમ માની ગાર્ડે ઉતાવળે પોતાના ડબ્બા તરફ ચાલતી પકડી.

ટ્રેન પાછી ચાલવા લાગી. એંજિનની સીટી સાંભળીને મેઘશ્યામે પણ સામે બાળકની પેઠે જ મોં વડે ઝીણી સીટી મારવી શરૂ કરી દીધી ! ગાડી ઊપડી ગઈ. એની વિરુદ્ધ દિશામાં ગાડીને પાટે-પાટે મેઘશ્યામે ઝડપભેર પગલાં ઉપાડચાં. ચોતરફ જોયું તો અંધકાર જામતો જતો હતો; પણ તેના દિલમાં અત્યારે જાણે બત્રીશે કોઠે દીવા પ્રગટાયા હતા. આજ સુધી પોતાના જ અંતઃકરણે ઊભી કરેલી જેલમાં તે સબડચા કરતો હતો; આજે વેર અને દ્વેષરૂપી એના પગમાં જડાયેલી શૃંખલાઓ આપોઆપ જાણે તૂટી ગઈ હતી !

ચાલતાં ચાલતાં એની નજર સામે હવે ઉસ્માનની ઝૂંપડી દેખાતી હતી. એ ઝૂંપડીમાં એ ફાટલા ગાભામાં સૂતેલો એક નાનકડો બાળક તેને દેખાવા લાગ્યો. નહિ, એ ઉસ્માનનો બાળપૌત્ર નહોતો, એ પોતાનો જ મંગેશ હતો ! એને ઓશીકે બેસી આંસુ સારતી પેલી વિધવા ઉસ્માનની પુત્રવધૂ નહોતી, મુસલમાન સ્ત્રી નહોતી. તે બીજું કશું નહોતી. કેવળ તે એક માતા હતી ! ઝૂંપડીમાં પોઢેલા મંગેશની એ મનોરમા હતી !

પોતે ચાલે છે એ રીતે ચાલવાથી દરદી બાળક પાસે પહોંચતાં વિલંબ થશે એવો વિચાર મેઘશ્યામના મગજમાં ઊઠચો, અને તે સાથે જ તેણે મૂઠીઓ વાળી દોટ દીધી !

ખોવાઈ ગયેલો તેનો આત્મા અત્યારે તેને પાછો લાધ્યો હતો !

૧૯૪૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમની ખોજ

"પ્રેમની ખોજ"

"પ્રકરણ પહેલું"

નજર સામે પડેલા કાગળ ઉપર લખેલા આ અક્ષરો તરફ હું ઘણો લાંબો સમય તાકી રહ્યો હતો, શૂન્ય દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો.

દુનિયામાં કેટલાંએક દુઃખો ભારે વિચિત્ર પ્રકારનાં હોય છે. દિલ ખોલીને એ દુઃખો માણસ પોતે કોઇને કહી શકતો નથી. પોતાની વહાલામાં વહાલી વ્યક્તિને પણ તે જણાવી શકતો નથી. એ સહેલાઈથી કહી શકાત તો હું આમ કટાણું મોં કરીને કપાળે હાથ દઈ શા માટે બેસી રહેત? ઊભો થઈને ધડધડાટ નીચે ઊતરી પડત, અને નીચે વેણી ગૂંથતી હેમલતા—હેમાની આનાકાનીને જરા ય ગણકાર્યા વિના એને મેડી ઉપર ખેંચી આણી તેના કાનમાં ઝીણું ઝીણું સંભળાવત: 'વહાલી મીઠી લાડીલી હેમા! જો, મારે હૈયે કેવો ઊંડો જખમ થયો છે? એમાંથી વહી રહેલું આ લાલચોળ લોહી—આ હૈયાનો તલસાટ—'

પણ મારા હૈયાનો તલસાટ હેમા કદી સમજી જ ન શકત.

પતિ નવલકથા લખવા બેઠો છે, અને પહેલે જ વાક્યે અટકી ગયો છે એ બિના હેમા સમજી શકી હોત તો—

અશક્ય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટેબલ પરની સજાવટ સામે કેવળ જોઈ રહ્યા વિના મારાથી કશું થઈ શકે તેમ નહોતું. હેમાની સૂક્ષ્મ કલાભિરુચિ અંગે સાધારણ રીતે હું અભિમાન લઉં છું. પણ અત્યારે મને એના પર ગુસ્સો ચઢ્યો. ફૂલદાનીમાં એણે તાજાં ગુલાબનાં ફૂલો ગોઠવ્યાં હતાં એ તો જાણે ઠીક; એમાં થોડુંએક કવિત્વ પણ રહેલું છે. ગુલાબ એ પ્રેમનું પ્રતીક છે તેમ બંનેની સાથે શૂળાકાંટા જોડાયેલા છે. એક બીજી ગુલાબી રંગની રકાબીમાં ગોઠવી રાખેલા કાજુ. અંજીર ને બદામ હેમાનું ગૃહિણીચાતુર્ય દર્શાવતાં હતાં; પોતાનો પતિ લોકપ્રિય નવલકથાલેખક છે છતાં તે પણ માનવી જ છે એ વાત એ વીસરી નહોતી ગઈ. પણ તેણે કાગળ ઉપર દબાવી રાખેલા ઊંટ અને ગધેડાના પેપરવેટનો શો અર્થ ? એ બે પ્રાણીઓ વિના બીજું કોઈ જાતનું પેપરવેટ તેને આજે હાથ જ ન આવ્યું શું ? મારું ડહાપણ ગર્દભરાજ કરતાં વધારે નથી એમ શું તે સૂચવવા માગતી હતી ? આજે હું નવી નવલકથાના ગણેશ માંડવાનો છું એ જાણ્યા છતાં તેણે મારી સામે આ ગધેડું અને ઊંટિયું શા માટે ગોઠવ્યાં હતાં ? કોઈ હરણ, સસલું, મોર, – છેવટ એકાદ કૂતરો –

એ ઊંટની આકૃતિ જોતાં જોતાં મારા મનમાં તરેહતરેહના વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. ઊંટનાં અઢારે વાંકાંને બરાબર બંધબેસતા આવે એવા જ એ વિચારો હતા! સાચી વાત છે કે હેમા સાથે આઠ વરસ પહેલાં હું પ્રેમવિવાહથી જોડાયો છું. પરંતુ પ્રેમ કાંઈ આરસપહાણનું પૂતળું નથી; એની સરખામણી તો કોઈ નાજુક ફૂલની સાથે જ થાય. સહેજ વધારે પડતી ગરમી લાગતાં એ ક્યારે કરમાઈ જાય તે કહેવાય નહિ! હજુ અઠવાડિયા પહેલાં એણે માગેલાં નવાં એરિંગ માટે પૈસા નથી એમ કહેતાં જ તે રિસાઈ ગઈ હતી. ‘ મૂંગી પત્ની સાથે, ભાઈ ! મને ઘરસંસાર માંડતાં નથી આવડતું !’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહ્યા છતાં તે હસી નહોતી. પૂરા ચાર દહાડા સુધી એણે મારી સાથે અબોલા લીધેલા! પરણ્યાં ત્યારે શરૂના દિવસોમાં તો હેમા આમ કોઈ વાર રિસાઈ પડતી ત્યારે ઊલટાનો હું આનંદ પામતો. સહેજ સ્પર્શથી, તો કોઈ વાર નાજુક શા કટાક્ષથી પણ તે હસી ઊઠતી: ગુલાબની હસું હસું થઈ રહેલી કળીમાંથી ઝટ કરતું સંપૂર્ણ ફૂલ ખીલી ઊઠે તેમ...

પરંતુ હવે? પ્રેમનું શરૂઆતનું સ્વરૂપ અતિશય નાજુક અને મનમોહક હોય છે. પણ આગળ જતાં—અઠવાડિયા પહેલાં હેમાએ લીધેલા અબોલા, હમણાં હમણાંમાં જણાતી એની ઉદાસીન વૃત્તિ—

બાળકના જન્મ સાથે જ સ્ત્રીના હૈયામાં રહેલો પ્રણયિનીનો ભાવ મૃત્યુ પામતો હશે શું? કોણ જાણે! હેમા આજે ત્રણ બાળકોની માતા બની છે. અથવા તો શરીરસુખના શરૂઆતના આકર્ષણના દિવસોમાં જે અનંત મહાસાગર સમું ભાસતું હતું તે શું કેવળ એક નાની તળાવડી જ હતી? ઉનાળાના દિવસો આવતાં જ એ તળાવડીમાં પણ અહીં તહીં માત્ર નાનાં નાનાં ખાબોચિયાં જ નિર્માણ થવાનાં હતાં શું?

નહિ નહિ! પ્રેમ તો દારૂના જેવો છે. દારૂની પેઠે જ એના કેફમાં પણ માણસ જીવન વિષે તરેહતરેહની અદ્‌ભુત કલ્પનામાં રાચતો થાય છે. પણ એ કેફ ઊતરી જતાં જ પાછો—

મારું ધ્યાન ટેબલ ઉપર ગોઠવેલા અમારા બંનેના સંયુક્ત ફોટોગ્રાફ તરફ ખેંચાયું. અમારા જીવનપ્રવાહો આ આઠ વર્ષોમાં જોડાજોડ વહ્યા હતા. પરસ્પરના બાહુપાશથી વેગળા થવાના અણગમતા પ્રસંગો એ કાળ દરમિયાન ઘણા આવી ગયા હતા, પણ પ્રેમગ્રંથિઓએ અમારાં મનોહૃદયનોને બરાબર ગાંઠ વાળી બાંધી રાખ્યાં હતાં. ત્યારે અત્યારે આ વિચિત્ર વિચાર—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવીનું આંતરમન એ ખરેખર એક વિકૃત અરીસો છે એમ મને લાગે છે—

વાક્ય બહુ સુંદર છે; નવી લખાતી મારી નવલકથામાં ક્યાંઈક મારે એ વાપરવું જ પડશે. કોઈ નાયિકા ગાતાં ગાતાં સહેજ આછો મધુર કટાક્ષ ફેંકી પોતાની ગાયકીની લિજ્જત જેમ ઓર વધારી દે છે, તે જ રીતે આ વાક્ય પણ નવલકથામાં ક્યાંઈક ચમકી જાય એમ ગોઠવવાનું મેં મારી સ્મૃતિને ભાર દઈને જણાવ્યું અને સહેજ સ્મિત સાથે મેં નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરવા માટે ફાઉન્ટનપેન હાથ ધરી.

પણ તુરત મેં પેન પાછી મૂકી દીધી. મારી લેખનવૃત્તિનો ઝરો છેક સુકાઈ ગયો હતો. પીરસેલી થાળી પર પાટલે બેસતાં જ ભોજનની વાસનામાત્ર ઊડી જાય એવી મારી મનોદશા થઈ હતી. ચિત્રપટમાં ઘણી વાર નાના અક્ષરો મોટા મોટા આકારો ધારણ કરતા નજીક નજીક આવતા જાય, તેમ મારી સામે ટેબલ પર પડેલા કાગળ પરના અક્ષરો મોટું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરી જાણે મારી નજીક નજીક આવતા હતા.

"પ્રેમની ખોજ"

"પ્રકરણ પહેલું"

પણ એ અક્ષરો ઉપરાંત વધારે મને કશું સૂઝતું નહોતું. ધરતીકંપ થતાં જેમ કોઈ ગામડું ઊખડી પડી એદાનમેદાન થઈ જાય, એવી મારા મનમાં ગોઠવાયેલ નવલકથાની દશા થઈ હતી.

ગઈ કાલ સાંજ સુધી નવી નવલકથાની મેં ગોઠવેલી યોજના–રચના મને સંપૂર્ણ દોષરહિત જણાતી હતી. એના વિચારમાં ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારમાં જ રાત્રે હું ઊંઘી ગયો. લગભગ બે વાગ્યા સુધી મેં ગાઢ નિદ્રા લીધી. પણ તે પછી સ્વપ્ન આવવાં શરૂ થયાં. ચોમાસામાં બત્તી પાસે નજીકના ખેતરમાંથી જેમ અસંખ્ય તરેહનાં જીવડાં એકઠાં થાય, એવી સ્વપ્નોની સખત ભીડ જામી ગઈ!

લેખનના વિચારે મારું મન પૂરેપૂરું ભરાઈ જાય છે ત્યારે તે એક જાતની અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, અને પછી જાતજાતનાં સ્વપ્નો મગજમાં ઉભરાયા કરે છે. લગ્નની અગર તો ફાંસીની આગલી રાતે કોઈ શાંતિથી ઊંઘી શકે ખરું? મારું પણ એવું જ થયું.

પણ મળસ્કે આવેલા છેલ્લા સ્વપ્નાએ મને ખૂબ બેચેન બનાવી દીધો. કોલેજનો મારો રંગીલો દોસ્ત – મારું જિગર – રજની એ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થયો. રજની એકલો જ નહોતો; અહોનિશ એને વળગીને ફર્યા કરતી પેલી નખરાંબાજ કાલિંદી પણ તેની સાથે જ હતી. રજની મારી સામે જોઈ કહી રહ્યો હતો: "અલ્યા વસંત! તારાં તે કાંઈ સ્નેહલગ્ન કહેવાય? તું તો હજુ બચ્ચું છે, બચ્ચું! હેમાની અને તારી આવી ગાઢ દોસ્તી જામ્યે વરસ વીતી ગયું. છતાં તેનું એક પણ ચુંબન લેવાની હિંમત તેં કરી છે? હટ્ ફોશી! બીકણ સસલી! જાણે બ્રહ્માનો અવતાર! પ્રેમ એ તો અમૃત છે એમ કહેનારા તમે કવિઓ ખરેખર ગાંડા – મૂર્ખા છો! પણ સમજી લે, બચ્ચાજી! કે પ્રેમ એ તો મદિરા છે! એ મદિરાનું ઘેન જેને ચડતું નથી, સુંદર સાડી સજેલી પાંચ ફૂટની પૂતળીનું પ્રેમચુંબન લેવાની હિંમત જેનાથી થઈ શકતી નથી – ધિક્કાર છે એની જિંદગાની પર! યાર! પ્રેમની મસ્તી એ શી ચીજ છે એ આ કાલિંદીને પૂછી જો! અરધી રાત્રે ગામ બહારના મેદાનમાં જોસભેર ફુંકાતા પવનથી શરીર ધ્રૂજવા માંડે ત્યારે પરસ્પરનાં શરીરોની હૂંફ કેટલી વહાલી, કેટલી આવકારદાયક થઈ પડે છે! આકાશમાં ચમકતા તારાગણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે પોતાના લગ્નમંડપમાં ખુદ બ્રહ્માએ ચૂંટી આણેલાં ફૂલોની માળાઓ લટકતી હોય એવું મોહક દૃશ્ય પેદા કરે છે. વસતિ અને અજવાળાથી ડરી જઈને મનરૂપી બખોલમાં લપાઈ ગયેલો પ્રેમ રાતના ઘેરા અંધકારમાં કોઈ જંગલી હરિણી પેઠે મુક્ત વિહાર કરવા લાગે છે. શરીર તળે જમીન પર વેરાયેલા નાના મોટા કાંકરા વારે વારે ખૂંચીને પૃથ્વી પર જ હોવાનું સ્મરણ કરાવ્યા કરતા હોય છતાં પ્રેમી યુગલને તો પોતે સ્વર્ગસુખનો અનુભવ લેતાં હોય એમ—

રજની એક અજબ નમૂનો હતો. ચિત્ર દોરતી વેળા તે જેટલી નાજુકાઈથી અને સફાઈદાર રીતે પીંછી ચલાવતો તેટલા જ જોરદાર કાંડાવડે તે ક્રિકેટમાં ચોગ્ગા અને છગ્ગાના ફટકા પણ મારતો. એની બોલવાની રીત પણ એની રમત જેવી જ હતી. એનો વાક્પ્રવાહ—કહો કે એ મોટો જબરો ધોધ જ વહાવતો!

રજનીનો એ ધોધમાર વહેતો વાક્પ્રવાહ સાંભળતો જાણે હું હજુ કૉલેજમાં જ ભણું છું એમ મને થઈ આવ્યું. વસ્ત્રોને કારણે સુંદર દેખાતી હેમા સરખી ઢીંગલી—રંગબેરંગી ચીંથરાંની ઢીંગલી કરતાં કોઈ બીજી જ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનો પણ મને વિચાર થઈ આવ્યો.

પણ એ વિચાર મનમાં ઊભો થતાં જ અંદર ઊંડે ઊંડે જાણે કાંઈ ખૂંચતું હોય એમ મને લાગ્યું. એ વેદનાથી ત્રાસી જઈ મેં આંખો ખોલી નાખી. મેં પડખું ફેરવ્યું. નાનકડા વિજય સારુ બળતી રાખેલી ઝાંખી બત્તીના ભૂરા પ્રકાશમાં બાજુમાં જ સૂતેલી હેમાને મેં જોઈ. મોં સહેજ ઊઘડી ગયેલું હતું; એક વાંકો દાંત વિચિત્ર રીતે બહાર દેખાઈ આવતો હતો; વાળ વિખરાઈ ગયા હતા; વાંકાચૂંકા લંબાવેલા હાથના એક બાવડા પર મોટું એવું એક ચાઠું હતું. હેમાનું એ દૃશ્ય જોતાં જ મને વિચાર થઈ આવ્યો: પુરુષ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેટલો મૂરખ પ્રાણી દુનિયામાં બીજો ભાગ્યે જ હશે! આઠ વરસ પહેલાં આ એક સામાન્ય સ્ત્રીને અપ્સરા માનીને હું એની પાછળ ભમ્યા કરતો હતો. પરણ્યા પછીનાં એકબે વરસ સુધી તો એ આંખમાં જાણે અખૂટ અમૃતરસ ભર્યો છે એમ હું માનતો હતો! એ પહેલી પ્રીતનું ઘેન હતું. એ ઘેન ઊતરતાં જ સાચી હેમા નજરે દેખાઈ. અન્ય સામાન્ય સ્ત્રી જેવી જ એ પણ સ્ત્રી છે. સાધારણ રીતે સ્વાદિષ્ટ રસોઈ કરી જાણનારી. ઘરની સુશોભિત સજાવટ કરી શકનારી, સુંદર રંગબેરંગી વાયલની સાડીનો શોખ ધરાવતી, પતિ પુષ્કળ કમાય અને પોતે સુખચેનથી રહી શકે એથી વધુ જેની નજર કદી પહોંચી નથી એવી, ત્રણ બાળકોની માતા થતાં જ ફાંદ જરા વધી જવાથી પ્રૌઢ જેવી દેખાતી, રેશનનું અનાજ સાફ કરતાં કરતાં સરકારને ગાળો દેતા ઉપરાંત રાજકારણમાં વધુ ઊંડે ન ઊતરી શકે તેવી, બહેનપણીઓમાં બેસવા જતી, મેળા અગર સિનેમા-નાટક જોવા જવા ટાણે પોતે હજુ જુવાન જ છે એ ભૂલી ન જનારી, કદી ખડખડાટ હસી ન ઊઠતી, કદી મોં મોકળું મૂકીને રડી ન ઊઠતી—

સૂઈ રહેલી હેમા તરફ જોતાં જોતાં છેલ્લાં આઠ વર્ષોનાં દશ્યો મારી નજર સામેથી ઝપાટાભેર પસાર થઈ ગયાં—જાણે ફૂલેફૂલનું મધ ચૂસી વારે વારે પાંખ ફફડાવી ઊડતાં પતંગિયાં ઊડી ગયાં! એ આઠ વર્ષો સુધી મેં હેમા પ્રત્યે પ્રેમ દાખવ્યા કર્યો હતો; હેમાએ પણ એવો જ પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો. અમારે ત્યાં ત્રણ બાળકો રમતાં થયાં હતાં. નાટક-સિનેમામાં અવશ્ય દેખાતા કોઈ ખલ પુરુષે અગર કોઈ દુષ્ટ સ્ત્રીએ અમારા ગૃહજીવનમાં કદી પ્રવેશ કર્યો નહોતો. નવલકથાઓમાં પ્રેમનો ભરપૂર મશાલો નાખવાની મને ટેવ હોવાથી અમારા ગૃહમાં ધગધગતો મધ્યાહ્ન પણ સૌમ્ય પ્રાતઃકાળ જેટલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ શાંત મધુર ભાસતો હતો. અમારું ગૃહજીવન ઘણું સુખી છે, કહી લોકો વખાણતા હતા.

પણ—

પણ કોઈ જગ્યાએ કાંઈક ખૂંચતું હતું, કશું ખટકતું હતું. ચાર વરસની મીના લાકડાના ઘન લઈ બંગલો બાંધતાં બાંધતાં જેમ ઘણી વાર મૂંઝાઈ ઊઠે છે, તેવું મારું થયું હતું. બંગલો બાંધતાં મીનાનો એકાદ ઘન આડોઅવળો ગોઠવાઈ જાય છે, અને પછી કોઈ રીતે બંગલો પૂરો થતો નથી. બિચારી મીના ઘણી મૂંઝાય છે, ચિડાય છે, ધમપછાડા કરે છે, ને છેવટે બંગલો અધૂરો જ મૂકી દઈ જતી રહે છે!

આજે 'પ્રેમની ખોજ' લખવાનો આદર કરવાનું ભારે હોંશભેર મેં નક્કી કર્યું હતું. હજુ છ દહાડા પહેલાં જ પ્રકાશકોને આ નવલકથાનું નામ મેં લખી જણાવ્યું હતું. ફડકેનો નાયક, માડખોલકરની નાયિકા, સાને ગુરુજીની દેશભક્તિ અને ખાંડેકરની વાક્યકણિકાઓ, એમ જાતજાતના રૂપરંગ વડે મેં મારી નવલકથાને શણગારવાનું ધાર્યું હતું. મારી પહેલાંની નવલકથાઓ કરતાં આ નવલ વધુ લોકપ્રિય નીવડશે એ વિષે મારા મનમાં સંદેહ નહોતો. એ પરિસ્થિતિમાં મળસ્કે સ્વપ્નું આવતાં હું ઝબકીને જાગી જાઉં છું, બાજુમાં સૂતેલી હેમા તરફ નજર જતાં જ જીવનનાં પસાર થયેલાં આ આઠ વર્ષનાં દૃશ્યો મારી નજર સામેથી પસાર થાય છે અને એકે ય વાદળી ન હોય એવા આકાશમાંથી એકાએક વીજળી તૂટી પડે તેમ સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસભર્યા મારા દિલમાંથી એ ભયંકર વિચાર ચમકી જાય છે! ભારે વિચિત્ર અને અણધાર્યું તો ખરું જ!

સૂતેલી હેમા તરફ તાકી રહેતાં મારું નવલકથા-મંદિર ખભળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડ્યું હતું.

એ વાત સાચી છે કે મેં અને હેમાએ ગયાં આઠ વર્ષ પતિ-પત્ની તરીકે પસાર કર્યાં હતાં. અમે પરસ્પર ખૂબ પ્રેમ પણ દાખવેલો. પણ પ્રેમ અને પ્રીતિ બંને એકરૂપ જ છે શું? પ્રેમ કેવળ પાર્થિવ જ હોય છે શું? પાર્થિવ પ્રેમ—શારીરિક પ્રેમ તો દુનિયામાં સઘળાં માનવીઓ દાખવે જ છે; કહો કે દાખવવો પડે છે. સરકસમાં જેમ વાઘ અને બકરીને પડખોપડખ ઊભાં કરવામાં આવે છે, અરે એક જ પાત્રમાં સાથે ખવરાવે પણ છે, એ જ રીતે—બરાબર એ જ રીતે લગ્નમંડપમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી સામસામે બેસી ગળામાં માળા ધારણ કરે છે. એમાં કુદરતનો—પ્રકૃતિનો વિજય છે. આકાશરૂપી ભૂરા મંડપ (તંબૂ) તળે સરકસના ખેલ કરનાર વિશ્વના અદૃશ્ય રીંગમાસ્તરની ચાબુકનો જ એ પ્રતાપ છે! હેમા અને વસંત—વસંત અને હેમા છેલ્લાં આઠ વર્ષનાં એ અગણિત ઉત્કટ ચુંબનો, બંનેના એકરૂપ જીવનની સાક્ષીસમાં એ દૃઢ આલિંગનો, નેત્રોએ ચલાવેલી મૂક પલ્લવી, પ્રેમશય્યા ઉપર જનમોજનમ સાથે જ રહેવાનાં પરસ્પર આપેલાં વચનો અને આશ્વાસનો, એ સઘળું શું કેવળ સ્વપ્ન હતું? અગર શું કેવળ નાટક માત્ર હતું? ખેરખેર વસંત અને હેમા આવાં જ નાટક ભજવીને એકમેક ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ છે એમ દાખવવાની આત્મવંચના જ કરતાં હશે શું? જુવાન સ્ત્રીને ઘસડીને ગુફામાં ખેંચી જનારા કામી જંગલી પુરુષની વાસનાનું શું આ એક ગૃહસ્થાર્ભર્યું સંસ્કારી સ્વરૂપ જ છે? ખડતર તપશ્ચર્યા આદરી બેઠેલા વિશ્વામિત્રને પોતાના સૌંદર્યની મોહજાળમાં બાંધી લઈ શિકાર કર્યાનો આનંદ માણનારી મેનકાની એ શું વર્તમાન આવૃત્તિ હશે?

પ્રેમનો આથી વધારે ઊંડો અર્થ જ નહિ હોય શું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશાળ રાજમાર્ગ ઉપર ખોવાઈ ગયેલ પોતાનો પાઈ-પૈસો શોધનારા અંધ માનવીના હાથમાં કેવળ ધૂળ જ આવ્યા કરે એવી મારી સ્થિતિ થઈ પડી! મેં મારા અને હેમાના સહજીવનના અનેક પ્રેમપ્રસંગોને યાદ આણ્યા. મારા મનની મૂંઝવણ-સંદેહમાં ઊલટો વધારો થયો.

હેમાના પિતાના ગામડાની બાજુના એક મોટા શહેરમાં મારે વ્યાખ્યાન આપવા જવાનું થયું. હેમા સુવાવડ માટે પિયેર ગઈ હતી; ત્રણ મહિના થઈ ગયા હતા. તે દહાડે મારું ભાષણ સરસ થયું. પણ રાતના મને કેમે કરી ઊંઘ આવતી નહોતી. અહીંથી ચાર માઈલને અંતરે જ હેમા છે એ વિચારે મન ઘેલું થઈ ગયું. માનવી મનના રાખના ઢગલામાં પણ ઊંડે ઊંડે વાસનાના અંગારા હમેશાં દટાઈ જ રહે છે. સ્વૈરવિહાર કરતી મનની લાગણીઓએ પળવારમાં એ રાખના ઢગલાને ફૂંક મારી જાણે ઉડાડી દીધો. મનના અંગારા ઝળઝળી ઊઠ્યા. લોકો શું કહેશે એનું મને ભાન ન રહ્યું. અત્યારે હેમાને પિયર જવું હોય તો ચાર માઈલના ઘાટા જંગલમાંથી માર્ગ-ક્રમણ કરવું પડે તેમ હતું. રાત અંધારી હતી, જંગલમાં સાપનો ભય પુષ્કળ હતો. પણ દિલને લાગેલી ચટપટી-ખરું કહીએ તો શરીરમાં પેદા થયેલી વાસના મને છાનોમાનો પડી રહેવા દે તેમ નહોતું. રાતના દોઢ વાગે શ્વશુરગૃહે પહોંચ્યો. સાસુજીની પાસે ગપ મારી કે કાલે સવારની જ ગાડીમાં જવું પડે તેમ હતું એટલે અરધી રાતે મારે આવવું પડ્યું છે! એમણે એ કેટલું સાચું માન્યું તે દૈવ જાણે! અને પોતાના જુવાનીના અનુભવો પણ એ કાંઈ વીસરી તો નહિ જ ગયાં હોય!

"પત્ની પ્રત્યે આટલો ભાવ રાખનારો પતિ જોયો નથી." એવા વારે વારે ઉદ્ગાર કાઢી સાસુજીએ જમાઈરાજનું સ્વાગત કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પછી મિત્રોમાં પ્રેમની વાતો નીકળતાં એની પાછળ માણસ કેવાં સાહસ ખેડે છે એના દાખલાઓમાં હું મારો આ જીવનપ્રસંગ અચૂક ટાંકતો. માત્ર એ સત્ય હકીકતમાં એટલું ઉમેરતો કે ભાષણ પૂરું થયા પછી અચાનક કોઈએ એવા ખબર આપ્યા કે હેમા ખૂબ ખૂબ બિમાર છે, એટલે મારે ગયા વિના છૂટકો નહોતો! પણ આ ઉમેરો કરતી વેળા મને એ વિચાર તો આવતો જ કે 'આત્મચરિત્રો' શું આ જ રીતે લખાતાં હશે?

કોઈ પણ ખાણમાં ઊંડે ઉતરવા કરતાં પણ પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય અતિ વિકટ હોય છે. અંધકારભરી એ અનંત ગુફામાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકાશકિરણો નજરે આવે તોપણ ડગલે ને પગલે બુદ્ધિ કુંઠિત થયા કરે છે. મળસ્કે સૂઈ રહેલી હેમા તરફ જોતાં જોતાં મેં પણ એવો જ અનુભવ લીધો. સહેજ પવનની સુરખી મેળવવાને ઇરાદે કુંઠિત થયેલા મારા મને પાંખો ફફડાવી જરા દૂર ઉડ્ડયન કર્યું. પળવારમાં તે રજની પાસે જઈ પહોંચ્યું. કાલિંદી સાથે લગ્ન થયાની હકીકત મેં સાંભળી હતી. તે પછી એક મોટી ક્રિકેટની મેચમાં તેને પસંદગી મળ્યાનું મેં એક વાર વાંચેલું; પણ તે વેળા ગમે તે કારણે પછી રજની રમતમાં ઉતર્યો નહોતો એ પણ વાંચ્યાનું સાંભરી આવ્યું. પરંતુ તે પછી તેના કશા સમાચાર મેં જાણ્યા નહોતા. મને મનમાં વિચાર થયો કે પરણ્યા પછી પણ રજનીનો એ પ્રેમઉન્માદ કાયમ ટકી રહ્યો હશે ખરો? આજે પણ એ અને કાલિંદી ગામ બહારના વિશાલ મેદાનમાં ફરવા જઈ એકબીજાને એ જ રીતે દૃઢ આલિંગન આપતાં હશે ખરાં?

હું હસી પડ્યો. અભય, મીના અને અજય બાજુમાં સૂતાં હતાં. તેમના તરફ મારી નજર ગઈ! કાલિંદી પણ અત્યાર સુધીમાં ત્રણચાર બાળકોની માતા કેમ નહિ થઈ હોય? હજુ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાલિંદી મધરાતના જાગતી તો હશે જ, પણ એ ઉજાગરા હવે મોટી ઉધરસથી હેરાન થતા નાના બાળકની ખાતર હશે, પતિરાજ સાથેના સ્વૈરવિહાર માટે નહિ! અને રજની? એનાં ભાષણોની એ વાગ્ધારા હજુ એમ ને એમ વહેતી હશે કે સુકાઈ ગઈ હશે? આંખ નીચે કાળાં વર્તુળો થવાથી વિચિત્ર દેખાતી અને બાળકોની રોકકળને કારણે ચિડાયા કરતી કાલિંદીના સહવાસમાં એનો એ કાવ્યમય અને સ્વૈરઉન્માદ હજુ એવો જ આનંદ માણી શકતો હશે ખરો? અગર એમ તો નહિ બન્યું હોય કે કાલિંદીને છેતરીને એણે પોતાને માટે કોઈ અન્ય પ્રીતિપંખીડું પેદા કર્યું હશે?

મને લાગે છે, બીજી ઘટના જ વધુ બનવા જોગ છે. રજનીના સ્વભાવમાં મારા જેટલો સંયમ કયે દિવસે હતો? અને તે સાથે વિચારચક્રે જોસભેર ફરવા માંડ્યું. મારી નવલકથાનો નાયક પણ રજની પેઠે જ કેમ ન વર્તી શકે? નવલકથાની નાયિકાનું વર્ણન કરતી વેળા અહોરાત હેમાના સૌંદર્યનું જે નિરીક્ષણ મેં કર્યું હતું તેનો હું ઉપયોગ કરવા ધારું છું; તો એ નાયિકાના માનસિક ચિત્રણ માટે પણ હેમાને જ ધ્યાનમાં રાખું તો? ના ના; આવી ચેતનહીન નાયિકા કોઈ વાચકને આકર્ષી નહિ શકે. ચાંદની જોતાં જ જે કેટલાં ય વર્ષોથી પુલકિત બની ઊઠી નથી, જેનું જીવનપંખેરું હવે રોજના દૈનિક જીવનની ઘરેડમાંથી બહાર નીકળી ઊંચે નીલાકાશમાં ગગનવિહારે ચડવા જરા ય ઉત્સુક નથી, એવી નીરસ નાયિકા—

પણ એ નીરસ હોવા છતાં સત્ય સૃષ્ટિની તો છે જ ને?

ત્યારે?

ત્યારે શું હું જૂઠી નવલકથા લખું છું? જીવનના સત્ય સ્વરૂપનું ચિત્ર ન દોરતાં જે કેવળ વાચકોનું મનરંજન કરે, તેમના દિલને ઘડીભર જે બહલાવે, એવું જ સાહિત્ય પોતે લખવા ધારે છે? નહિ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચા કલાકારને આ તરેહની વંચના કરવાનું કદી છાજે જ નહિ!

સાગરકાંઠે રેતીમાં એક સુંદર ચિત્ર દોર્યું હોય, અને ભરતીનાં જોરદાર મોજાં એક ઝપાટે એને સાફ કરી નાખે, તેમ મળસ્કે સૂઝેલા આ વિચારોએ મારી સંકલ્પિત નવલકથાની દશા કરી મૂકી. સવારના ચાપાણીથી પરવારી હું લખવાને ઇરાદે મારી ઓરડીમાં જઈને બેઠો તો ખરો પણ—

ફરી પાછું મારું ધ્યાન સામેના કાગળો પર લખેલા અક્ષરો તરફ ગયું—

"પ્રેમની ખોજ"

"પ્રકરણ પહેલું"

પણ એ અક્ષરો વાંચવાનું મારે માટે મુસ્કેલ થઈ પડ્યું. ટેબલ પર પડેલા પેલા બંને પેપરવેટનાં પ્રાણીઓ જાણે મારી મશ્કરી કરતાં હતાં! છેલ્લાં પાંચછ વર્ષોમાં મેં પાંચસાત નવલકથાઓ લખી હતી; પણ એમાંની એકે નવલકથા લખતી વેળા મારે આમ અટકી જવું નહોતું પડ્યું, અગર આવી મૂંઝવણ મેં અનુભવી નહોતી. આજે આમ કેમ થાય છે તે હું સમજી ન શક્યો. માણસનું હૃદય એકાએક બંધ પડી જાય છે, તેમ લેખકની પ્રતિભા પણ શું એક-દમ અલોપ થઈ જતી હશે?

બારણે ટક ટક અવાજ થયો. ખુરશી પર હાથ જોડીને બેસી રહેવું એ મને સજા જેવું લાગતું હતું. ઊભા થઈ ઝડપથી મેં બારણું ઉઘાડ્યું. બહાર હેમા જ ઊભી હતી. એની કેશરચના હું નીરખી રહ્યો. મળસ્કે પથારીમાં જોયેલ ચહેરા કરતાં અત્યારે એ મોં કેટલું જુદું દેખાતું હતું! તે વેળાની હેમા અને અત્યારે સામે ઊભેલી હેમા—પહેલી વર્ષાઋતુની વાદળછવાઈ સંધ્યા હતી, અત્યારની ખીલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠેલી વસંતની ઉષા હતી!

હેમા મજાકભર્યું હસતી મારી સામે જોતાં જોતાં કહે: 'કહો જોઈએ, મારા હાથમાં શું હશે?'

'ખર્ચની કોઈ નવી તરકીબ!'

'નાપાસ! બાબત ખર્ચની નથી, આવકની છે!'

નવાઈ પામી હું તેની સામે જોઈ રહ્યો.

'હું એક ખુશખબર લાવી છું. પણ એ ખુશખબર લાવી આપવા માટે મને કશું ઇનામ મળવું જોઈએ! એ ઇનામમાં બીજું કશું નહિ ચાલે; મેં તે દહાડે તમને કહ્યાં છે તે એરિંગ—'

'ભેંશ ભાગોળે, છાશ છાગોળે—'

તેણે મારા હાથમાં મૂકેલું તારનું પાનું મેં વાચ્યું. તાર પ્રકાશકો તરફથી આવ્યો હતો. તેમણે લખ્યું હતું: "નવલકથાનું નામ અમને ગમી ગયું છે. ઘણું જ સરસ છે. ત્રણ અઠવાડિયાંમાં એ પૂરી કરી આપો તો દિવાળી ટાણે જરૂર પ્રગટ કરી દેશું. તમારી બીજી શરતો અમારે કબૂલ છે."

મળસકે જાગ્યો ત્યારથી આડુંઅવળું સ્વૈર દોડી રહેલું મારું મન હવે જરા શાંત-સ્થિર બન્યું. નવલકથા ત્રણ અઠવાડિયાંમાં પૂરી લખી દેવાની મેં મનમાં ગાંઠ વાળી.

હેમા કહેતી હતી: 'જુઓ; ઘેર રહ્યાં તમારાથી વાર્તા વખતસર લખી આપી નહિ શકાય. મીનાની ઢીંગલીને સળેખમ થાય તો તેની છીંક સાંભળીને પણ તમે નીચે દોડી આવવાના! અને પછી નવલકથા પૂરી નહિ લખાય કહી ચિડાયા કરવાના! તે કરતાં કોઈ એકાંત શાંત જગ્યાએ જઈ ને—'

સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ જ વહેવારકુશળ હોય છે એની ખાતરી મેં આજે ફરી વાર કરી. દાદર ચડીને ઉપર આવતાં આવતાં મારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાં જવું એ સ્થાન પણ હેમા નક્કી કરી આવી હતી! એની યોજના સાંભળી હું નવાઈ પામ્યો. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ સેનાપતિનું કામ વધારે કુશળતાથી પાર પાડે એવો એક ઝાંખો વિચાર પણ મારા મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો. હેમાનો મોટો ભાઈ એંજિનિયર હતો. કોંકણમાં એક જગ્યાએ એક મોટો પુલ બાંધવાનું કામ ચાલતું હતું, એ સ્થાને એની હમણાં જ બદલી થઈ હતી. તે રહેતો હતો તે જગ્યાની સગવડો અને સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનો પંદર દિવસોમાં આવેલા એના છેલ્લા બે કાગળોમાં મેં વાંચ્યાં હતાં. દફ્તરપાટી તૈયાર કરી અભયને નિશાળે ભણવા મોકલે એમ હેમાએ આખો દહાડો મારા પ્રવાસની તૈયારી કરવામાં ગાળ્યો. 'પ્રેમની ખોજ'નું પારસલ એણે બીજે દહાડે મોટરમાં ચડાવી દીધું!

મોટા ભાઈના કેમ્પમાં આવી બીજે જ દહાડે મેં નવલકથાનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું કર્યું. કલા પણ પ્રીતિની જ સગી બહેન હોઈ એના જેવી જ મનમોજી ને સ્વૈરવિહારી છે એની મેં ખાતરી કરી!

પુલનું કામ મોટા ભાઈ રહેતા હતા તે બંગલાથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલી એક નદી ઉપર ચાલતું હતું. સવારના સાત વાગે તેઓ કામ ઉપર જતા અને સાંજના પાછા આવતા. આથી આખો દિવસ મને લેખનકાર્ય માટે પૂરતી શાંતિ રહેતી. મને આપવામાં આવેલી બંગલાની ઓરડી ખૂબ સુંદર હતી. બારીમાંથી બહાર નજર ફેંકતાં જ એક ખૂબ ઊંચી નાળિયેરી નજરે પડતી. હવામાં એ ગૌરવભેર ઝોલાં ખાતી દેખાતી. એ નાળિયેરી તરફ નજર જતાં જ મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા જોર કરી ઊઠતી. આવો જ ગગનગામી વિહાર મારી કલા પણ સાધ્ય કરે એવી પ્રેરણાથી હૃદય પ્રફુલ્લ થઈ ઊઠતું. સામેની હરિયાળી વનશ્રી જોતાં દિલ સદા ય પ્રસન્નતા અનુભવતું. જાણે લીલી સાડી પહેરી કોઈ ગર્ભવતી તરુણી જ નજર સામે ઊભી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહી છે એવો ખ્યાલ આવી જતો. પોતાની મસ્તીમાં ગુલતાન બનેલા કોઈ કવિની પેઠે કોઈ વાર એકાદ પતંગિયું બારી વાટે અંદર ઊડી આવતું—મેં લખેલાં પાનાં પર કોઈ વાર તે બેસતું—ત્યારે વિચાર થઈ આવતો: પુષ્પોની પેઠે જ આ કાગળો પરનો રસાસ્વાદ લેવાની શક્તિ પ્રકૃતિએ આ નાજુક પ્રાણીને પણ આપી હોત તો ઓર મજા આવત! તો મારી નવલકથામાં રસ કેવો જામતો જાય છે તે હું ચોક્કસપણે જાણી શકત.

મોટા ભાઈ રોજ સવારે મોટરમાં બેસતાં બેસતાં કહેતા: 'કેમ વસંતરાવ! પુલ જોવા આવવું છે?'

હું જવાબ આપતો: 'કોઈ પણ કલાકૃતિનું દર્શન રસિકોએ અપૂર્ણ દશામાં કરવું ન જોઈએ—એ કૃતિ પછી નવલકથા હોય કે પુલ હોય. તમે જો મને અરસિક સમજતા હો તો મારે તમારી સાથે આવ્યા વિના છૂટકો નથી!'

જાણે સ્વપ્નામાં હોઉં એમ એક પખવાડિયું પસાર થઈ ગયું. મારે હિસાબે હવે ફક્ત ત્રણ દિવસનું કામ બાકી હતું. મેં હેમાને એ બાબત લખી પણ જણાવ્યું! અને નવાં એરિંગ પહેરી મને એ હોંશભેર બતાવવા આવે ત્યારે એની મજાક કેવી રીતે ઉડાવવી એ વિચારની મોજ માણતો હું બંગલાના ચોકમાં સાંજે આરામ-ખુરશીમાં આંખ મીંચી પડ્યો હતો. મોટા ભાઈની મોટરનું હોર્ન વાગ્યું ત્યારે મારી તંદ્રાનો ભંગ થયો. તેઓ ચોકમાં આવી ઊભા. કામળમાં વીંટેલું ફાઈલ જેવું કંઈ લંબચોરસ તેમના હાથમાં હતું. મેં ધાર્યું નકશાના કશા બ્લુપ્રિન્ટ્સ હશે. એંજિનિયરને આવાં પૅકેટ તો રોજ આવ્યા કરે; એવું જ આ પણ એક હશે એમ માનીને હું સ્વસ્થ પડી રહ્યો હતો ત્યાં તો મોટા ભાઈએ જ કહ્યું: 'વંસત-રાવ! આ ચિત્ર જોયું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેકેટ મારા હાથમાં મૂકી મોટા ભાઈ નાહવા અર્થે ઊપડી ગયા. પણ ચિત્ર પરનો કાગળ ઉઘાડી જોતાં જ વીજળીનો આંચકો લાગતાં શરીરનો અણુએ અણુ થથરી ઊઠે એવી મારી દશા થઈ. ચિત્રનો વિષય પૌરાણિક હતો. સીતાજીએ કરેલા અગ્નિસ્નાનનું એ દૃશ્ય હતું. પણ એ ચિત્ર માંહેની સીતા જોતાં જ મને કાલિંદી–બરાબર કૉલેજ માંહેની જ કાલિંદી– એ સૌંદર્યરાણી કાલિંદીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું.

કાલિંદી અને રજની—

એમનો લગ્ન પહેલાંનો એ ઉન્માદભર્યો પ્રેમ—

આજે એ બંને જણાં ક્યાં હશે? મોટા ભાઈને આ ચિત્ર કોણે આપ્યું હશે?

અકસ્માતની જગ્યાએ જેમ માણસો કીડિયારાની પેઠે ઉભરાય તેમ મારા મગજમાં વિચારોની લાંબી કતાર જામી.

મોટા ભાઈ પાસેથી જ્યારે મેં જાણ્યું કે આ ચિત્રકાર પુલથી થોડે દૂરની એક ઝૂંપડી જેવા ઘરમાં રહે છે, ત્યારે હું નિરાશ થયો. રમેશનો સ્વભાવ મોજીલો હતો. કુટુંબ ખાધેપીધે સુખી હતું. કૉલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે જીવનની પ્યાલીમાંથી હરેક તરેહના ઉન્માદક પેયનો એણે આસ્વાદ લીધો હતો. આવો મસ્ત માનવી આમ એક ખૂણાના ગામડામાં શા માટે આવે? પરંતુ ચિત્રમાં દોરેલી સીતાનું કાલિંદી સાથેનું સામ્ય એટલું આબાદ હતું કે—

એ આખો વિચાર મારા મનને અસ્વસ્થ બનાવી રહ્યો.

મેં કહ્યું : 'મોટા ભાઈ! આ ચિત્રકાર સૃષ્ટિસૌંદર્યની શોધમાં આ બાજુ આવી ચડેલો દેખું!'

તેમણે કહ્યું : 'ના; છેલ્લાં પાંચછ વરસથી તે અહીં જ રહે છે એમ મેં તો સાંભળ્યું છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રજની પાંચછ વરસ સુધી સતત એક ગામડામાં ભરાઈ રહે એ વાત કોઈ રીતે માન્યામાં આવે એવી નહોતી. સહ્યાદ્રિની ગોદમાં કોઈ બાળક સૂતું પડ્યું હોય એવા એક નાનકડા ગામડામાં એની સ્વભાવતઃ ઉન્મત્ત વૃત્તિને તૃપ્ત કરે એવું શું હતું?

મારી અસ્વસ્થતા વધતી ચાલી. મેં પૂછ્યું: 'અહીં રહ્યાં એ શું કરે છે?'

'મને એની પૂરેપૂરી માહિતી નથી. હું આવ્યો ત્યારથી જોયા કરું છું, કે કોઈ કોઈ વાર એ પુલ બાજુ નીકળી આવે છે. સ્વભાવે આદમી ખૂબ મીઠો ને મળતાવડો છે. ગામડામાં ન મળતી બેચાર ચીજો મેં એને મારી પાસેથી પહોંચાડેલી. એ સાદી વાતમાં પણ એને મોટા અહેશાન ચઢ્યા જેવું લાગતું હતું. આજે એણે મને આ ચિત્ર ભેટ કર્યું ત્યારે જ હું જાણી શક્યો કે ભાઈ ચિત્રકાર છે!

જમ્યા પછી વળી એ ચિત્ર હાથમાં લઈ ઘણો લાંબો સમય મેં તે જોયા કર્યું. આખરે ચિત્ર બાજુએ મૂકી રોજની ગોઠવણ મુજબ મેં બીજે દિવસે લખવાનાં પ્રકરણોનો વિચાર કરવા માંડ્યો, પણ નવલકથાના વિચારમાં મન ચોંટતું નહોતું. કૉલેજના મસ્તીભર્યા દિવસો અને ચિત્રો વારેવારે આંખ સામે નાચવા લાગ્યાં. ક્રિકેટનો ફાંકડો ખેલાડી રજની—જતે દહાડે એ દેવધર અગર નાયડુ જેવો બનશે એમ પ્રિન્સીપાલ તથા કૉલેજની મોટા ભાગની વિદ્યાર્થિનીઓ અને ઘણા ય વિદ્યાર્થીઓ કહેતા. કૉલેજની સૌંદર્યરાણી તરીકે પંકાયેલી કાલિંદી જતે દહાડે દેવિકારાણી જેવી નટી તરીકે ઝળકી ઊઠશે એમ પણ ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ અને થોડીએક વિદ્યાર્થિનીઓ પણ ભવિષ્ય ભાખતાં. એ બંને અહીં આવ્યાં હશે કે એકલો રજની જ આવ્યો હશે? કાલિંદી એને છોડીને જતી તો નહિ રહી હોય? કાલિંદીની સરખામણીમાં રજનીનું રૂપ સાધારણ જ ગણાય; પૈસાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિથી પણ કાલિંદીની તોલે તો રજની સામાન્ય સ્થિતિનો જ લેખાય; ને માબાપ તો નાનપણમાંથી જ ગુજરી ગયેલાં! આવી સ્થિતિમાં કાલિંદીના રૂપ પાછળ સર્વસ્વ ન્યોચ્છાવર કરી દેનારો કોઈ ધનકુબેર બંને વચ્ચે વિક્ષેપ પાડનારો નીકળી આવ્યો હશે તો? પ્રેમના એ કાતિલ જખમથી અસહાય બની એ દુઃખ ભૂલી જવા માટે તો રજનીએ આ અજ્ઞાતવાસ—એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો નહિ હોય? જખમી વાઘ કોઈ અજાણી જગ્યાએ હાય નાખતો સંતાઈ રહે છે તેમ રજની પણ—

મને મારી જાત ઉપર જ હસવું આવ્યું. મને લાગ્યું કે આ નવલકથાલેખકનો ધંધો સારો નહિ! એને પરિણામે માનવીનું મગજ ડગલે ને પગલે જાતજાતના તુક્કા ઊભા કરવા માંડે છે. અભયના કાકડાનું ઑપરેશન કરાવ્યું ત્યારે તેને શુદ્ધિમાં આવતાં સહેજ વાર લાગી, એટલામાં તો મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક ચાલ્યા; અને અભયના મૃત્યુથી ગાંડી બની ગયેલી હેમાનું દૃશ્ય મનશ્ચક્ષુ સામે ઊભું રહ્યું! એવું જ આનું પણ છે. અત્યારે એની વાત જવા દઈએ. પણ કાલે સવારે મોટા ભાઈ સાથે પુલવાળી જગ્યાએ પહોંચી આ ગૃહસ્થ કોણ છે તે જરૂર જાણી તો લેવું જ. સંભવ છે કે એ રજની જ ન હોય. કૉલેજમાં કાલિંદી પાછળ ઘેલા બનેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નાની નહોતી. એમાંનો જ કોઈ ચિત્રકલાનો શોખીન જુવાન અહીં આવી ચડ્યો હોય—

સવારે વહેલાં ઊઠવાને વિચારે દીવો ઓલવી નાખી હું પલંગમાં પડ્યો, પણ કેમે કરી ઊંઘ આવતી નહોતી. હેમા સાથેના મધુર પ્રસંગો યાદ કરી તેમાં મન પરોવવા મહેનત કરી; વાર્તા કહેવાની હઠ પકડી બેઠેલી મીનાને સંભારી; 'પ્રેમની ખોજ' ડિલાળીમાં પ્રગટ થતાં જ એના વિષેની લોકપ્રિયતાના પ્રશંસાપત્રો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને વિવેચનોમાં મશગૂલ બનવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ બધું નકામું હતું!

આખરે હું પલંગમાંથી ઊભો થઈ ગયો, અને મોટર લઈને અત્યારે જ પુલ સુધી લટાર મારી આવવાનો મારો વિચાર મેં મોટા ભાઈને જણાવ્યો. વુડહાઉસની ચોપડી બાજુ પર ખેસવી તેમણે મારી સામે નવાઈ પામી જોયા કર્યું. મારે તેમને કાંઈક ખુલાસો તો આપવો જ પડે તેમ હતું. મેં કહ્યું: 'મારી નવલ-કથામાં મધરાતે એક પુલ ઉપર એક વિચિત્ર બનાવ બન્યાનું આવે છે. એનું તાદૃશ વર્ણન નવલકથામાં ઉતારવા માટે મારે અત્યારે જ એ દૃશ્ય જોવા જવું જોઈએ.'

*   *   *

અંધારામાં કોઈએ બારણું ઉઘાડ્યું. બૅટરીના પ્રકાશમાં મેં જોયું, એ રજની જ હતો! તીવ્ર પ્રકાશમાં એના માથા પરનું ધૂસર બનતા જતા વાળનું ઝુમખું મને બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. એના પર વૃદ્ધાવસ્થાના ઓળા આટલા વહેલા કાં પથરાયા?

મોં આડો હાથ ધરી રાખી ઘણા ધીમા અવાજે તેણે કહ્યું: 'કાલિંદીને હમણાં જ ઝોકું આવ્યું છે. ચાલ, આપણે બહાર જઈને જ વાતો કરીએ.' અને તુરત બારણું વાસી લઈ તે આગળ વધ્યો. મેં તેને ટૉર્ચ આપવા માંડી પણ તેણે તેની ના પાડી. 'પ્રકાશ કરતાં અંધકાર જ માનવીનો વધારે સાચો સાથી છે.' એવું કશું તે ગણગણ્યો ત્યારે તો મારી મૂંઝવણ ઊલટાની વધી પડી.

એ નાનકડા વિલાયતી નળિયાના મકાનથી અર્ધો ફર્લાંગ દૂર બળદની ખૂંધ જેવો એક મોટો ખડક હતો. અમે મૂંગા મૂંગા તેના પર જઈને બેઠા. દૂર વહી જતી નદીના પાણીનો ખળખળાટ મંદ મંદ સંભળાતો હતો. એ કલરવ સાંભળતાં મને કોઈ ઊંઘમાંથી જાગી ગયેલ બાળકનાં ઝાંઝરિયાં વાગતાં હોય અગર ઘંટીએ દળવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકેલી કોઈ સ્ત્રીનાં ઝીણા અવાજે ગવાતાં ગીતોનો ગુંજારવ કાને અથડાતો હોય, એવો ભાસ થયો.

રજનીએ ધીરે ધીરે મારો સઘળો ઇતિહાસ પૂછી લીધો. મારે ત્રણ બાળકો છે એ વાત સાંભળતાં તે ખડખડાટ હસી પડ્યો! 'હેમાને ત્રણ બાળક? ખરેખર તે શું માતા થઈ? એ પાંચ ફૂટની પૂતળાને ત્રણ બાળકો થયાં?'

મારી કથની પૂરી સાંભળી લીધા પછી રજનીએ કહ્યું: 'વસંત! તારી દરેક નવલકથા હું વાંચી જાઉં છું. મારો એક મિત્ર જાણીતો નવલકથાલેખક થયો તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. પણ સાચી વાત કહું? તું માત્ર મગજમાં આવે તેટલું જ લખે છે. બચ્ચાજી! હું કહું છું, એમાં જરા તારા દિલનો રંગ વાપરતો જા. જરાક વાપરીશ ને તો ય બસ છે, પણ દિલનો સાચો રંગ જ અંદર વાપરજે! એ વિના—'

હું મૂંઝાઈ રહ્યો. રજનીને શો જવાબ આપવો તે મને સૂઝતું નહોતું. રજનીએ મારે ખભે હાથ દીધો. થોડી વારે મારા જમણા બાવડા પર તેણે પંપાળ્યું; પછી વાંસો થાબડ્યો. એ સ્પર્શમાં રહેલો ભાવ, એમાં રહેલી સ્નેહાર્દ્રતાએ મને મુગ્ધ કર્યો. થોડી વાર મૂંગા રહી તેણે ગળું સાફ કરતાં કહેવાની શરૂઆત કરી: 'વસંત! સાચું કહું તો નારાજ ન થઈશ, પણ તારી નવલકથાઓનો ચળકાટ મને ઢોળ ચડાવ્યા જેવો નકલી લાગે છે. કોઈ પુસ્તક વાંચવાને બદલે ઉપરછલ્લું માત્ર એનાં પાનાં ફેરવી જઈએ, તે જ રીતે તું જીવનને સ્પર્શે છે. તારાં પાત્રો સુખમાં મશગૂલ બનતાં નથી—મસ્ત થયાં જણાતાં નથી, તેમ દુઃખથી તે ગાંડાં પણ થઈ જતાં નથી. એ બધાં અધકચરાં, મોળાં, વામણાં હોય એમ મને લાગે છે. ક્ષણજીવી વાતોનો ગજ લઈને તું જીવનનાં ઊંડાણ—ઊંચાઈ માપવા નીકળ્યો હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ દેખાય છે. અને એમાં તારો દોષ શા માટે કાઢવો? પૈસો, કીર્તિ, બંગલો, મોટર: માનવીની મોટાઈના આજે એ ગજ બન્યા છે. પણ વસંત! સુગંધનું માપ કદી હાથવેંત કે તોલાંત્રાજવાથી થઈ શકે ખરું? માનવીના આત્માનું પણ એવું જ છે. પણ આજ-કાલ જીવનની બજારમાં આવાં તુચ્છ કાટલાંથી પ્રેમ, નીતિ, કલા—નહિ નહિ, વસંત! આપણે સહુ માત્ર બહારના ભપકાથી અંજાઈને આત્માની ઓળખ-આત્માના સાક્ષાત્કારથી હજારો ગાઉ વેગળા જઈ રહ્યા છીએ!'

મેં જોયું કે રજનીની વાણીનો ધોધ હજુ સુકાઈ નથી ગયો!

એણે આગળ ચલાવ્યું: 'હું ચિત્રો દોરું છું, છતાં કલામાં મને કશી ગતાગમ નથી પડતી. પણ પ્રેમ? પ્રેમ જેટલો મોહક છે એટલો જ એ દાહભર્યો છે; અને જેટલો એ દાહક છે તેટલો જ સંજીવનીભર્યો છે, એની મેં જાતઅનુભવથી ખાતરી કરી છે. સેંકડો નવલકથાઓના વાંચનથી પણ હું એ જાણી નહોતો શક્યો. પ્રેમના પ્યાલામાં શરૂમાં મદ્ય—દારૂ ભરેલો હોય છે. એ દારૂ ખલાસ થતાં તેમાં ઝેર—હળાહળ ઝેર પેદા થાય છે. એ ઝેરને જે પચાવી શકે છે, તેને જ એમાંથી અમૃત સાંપડે છે!'

હું જોઈ શક્યો કે રજનીના એ બોલ કેવળ કોઈ ગાંડાની વલ્ગના નહોતી. એના બોલમાં અનુભવની તીખાશ અને વ્યાકુળતા ભરેલાં હતાં. પ્રેમના બારાનો એનો અનુભવ જાણવા હું બહુ જ ઉત્સુક બન્યો. પણ—

દૂર ક્ષિતિજમાં એક તારો ચમકી રહ્યો હતો. એના સામે ખોડેલી નજર મારા પ્રત્યે ફેરવતાં રજનીએ કહ્યું: 'રજની! હું તને મારો પોતાનો અનુભવ જ સંભળાવું! કૉલેજમાં ભણતા ત્યારે મારી ક્રિકેટની ફાંકડી રમત પર ફિદા થઈને કાલિંદી મારી પ્રીછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી. એની સાથેનો મારો સંબંધ વધતો ચાલ્યો. મુરબ્બી વર્ગે ભયને લીધે અને કૉલેજનાં વિદ્યાર્થી–વિદ્યાર્થિનીઓએ મત્સરને લઈને અમારા સંબંધ વિષે જાતજાતની કુશંકાઓ પેદા કરી. એમનો વિરોધ અમને વધારે છૂટ લેવા ઉશ્કેરી રહ્યો. અમે ન આચરવાનાં આચરણો આચર્યાં. જો કે એ વિષે આજે પણ મારા મનમાં કશો પશ્ચાત્તાપ નથી થતો. જુવાનીમાં તોફાન અને મર્યાદાનાં ઉલ્લંઘન તો સ્વાભાવિક જ હોય! એ ઉન્મત્ત દશાનો અનુભવ લેતાં લેતાં મેં માન્યું કે હું સાચા પ્રેમને પામી ચૂક્યો છું. પછી તો અમે પરણ્યાં. પણ તે પછીનાં વરસ બે વરસમાં જ મારી આંખનાં પડળ દૂર થયાં. જેને હું પ્રેમ પ્રેમ કહી રહ્યો હતો, તે પ્રેમ નહિ પરંતુ કેવળ આસક્તિ જ હતી. ધીરે ધીરે અમારા વચ્ચે ખટરાગના પ્રસંગો ઊભા થવા લાગ્યા. વડીલ વર્ગની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે મને પરણી હતી. એટલે પિયેર એને પારકું થયું હતું, અને સાસરિયાંમાં તો બધી સત્તા કાકા-કાકીઓના હાથમાં હતી! મારે ક્યાંઇક સ્વતંત્ર નોકરી લેવી અને અમારે જુદા રહેવું એવી એણે હઠ પકડી; પણ હું ક્રિકેટ પાછળ ગાંડો થયો હતો. એક મોટી ઑલ ઇન્ડિયા મૅચમાં મારી પસંદગી થઈ ત્યારે તો મારા પગ આસમાને અડ્યા!'

'પણ પછી તે વખતે તું રમ્યો કેમ નહિ? બરોબર મૅચના દિવસોમાં જ શું તું માંદો પડ્યો હતો?' મેં સહાનુભૂતિભર્યો ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો.

રજનીએ હસીને જવાબ આપ્યો: 'હું નહિ પણ કાલિંદી માંદી પડી, ભાઈ! હું તેની ચિકિત્સા કરાવવા માટે મુંબઈ સારા જાણીતા ડૉક્ટરો પાસે લઈ ગયો. દવાખાનાનાં પગથિયાં ચઢ્યો તે વખતે હું આકાશમાં સોનેરી વાદળીઓ પર તરતો હતો; પાછો ફર્યો ત્યારે જાણે ઊંડે ઊંડે પાતાળમાં મને કોઈ ધકેલી રહ્યું છે એવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં થતું હતું. જે રોગ દુશ્મનને પણ કદી ન થાય એમ હું ઇચ્છતો તે રોગમાં કાલિંદી સપડાઈ હતી! ડૉક્ટરોએ મને ચોખ્ખા શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું હતું કે આ બાઈને રક્તપિત્તનો રોગ થયો છે—'

'કોઢ'? હું ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો.

રજનીએ જરા ગૂંગળાતા અવાજે આગળ ચલાવ્યું: 'કાલિંદીને લઈને હું સીધો ઘેર પહોંચ્યો. અનેક ઉપચારો કર્યા. ઘરનાં સહુ કુટુંબીઓ તેનાથી દૂર નાસતાં હતાં, કાલિંદી તરફ ઘૃણાની નજરે જોતાં હતાં! કાલિંદીને કોઈ દવાખાનામાં મૂકી આવી બીજું લગ્ન કરી લેવાની કાકાએ મને સલાહ આપી! મને પણ એ વિચાર ગમવા લાગ્યો. કામી પુરુષની તુલના લોહી ચાખી ગયેલા વાઘની સાથે જ થઈ શકે. જંગલમાં શિકાર ન મળે તો એ વાઘ જેમ માણસની વસતિમાં ઘૂસી આવે છે, તેવી મારી માનસિક દશા થતી ચાલી. કોઈ યુવાન સ્ત્રી નજરે પડતાં જ મારું મન લલચાઈ ઊઠતું; દિલની અસ્થિરતા અને શરીરની ભૂખ કોઈ રીતે શમતી નહોતી. આમ મનમાં મનમાં જ બળ્યા કરવા કરતાં વ્યભિચારનો રસ્તો શો ખોટો છે? એમ ન બને તો શા માટે બીજું લગ્ન ન કરવું? એવા એવા વિચારોએ મનમાં તોફાન મચાવ્યું.'

રજની વચ્ચે જ અટકી ગયો. થોડી વાર રહી ગદ્‌ગદ્ કંઠે તે કહેવા લાગ્યો: 'વસંત! મને માફ કરજે, પણ હું દેવ નથી; દુન્યવી પામર માનવી જ છું!'

'આપણે સઘળા જ પામર માનવીઓ છીએ, રજની!' મેં તેને વાંસે સ્નેહભર્યો હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં આશ્વાસન આપ્યું.

'માણસનું શરીર લોહીમાંસનું બનેલું છે. એ લોહીમાંસ નીતિને પિછાનતું નથી, કાવ્યની સાથે એને લેવાદેવા હોતી નથી, ધર્મનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંધન એને સ્વીકાર્ય નથી. એક રાત્રે મારા ખિજાયેલ શરીરે ભાન ગુમાવ્યું. ઈસ પાર કે ઉસ પાર કરી લેવાના હું નિશ્ચય પર આવ્યો હતો. પલંગમાં હું બેઠો થઈ ગયો. કશું બોલવા જતો હતો ત્યાં તો કાલિંદી પોતે જ ઊભી થઈને મારી પાસે આવી. એક નાની પડીકી સામે ધરી મને કહેવા લાગી: 'આમાં ઝેર છે, પણ એ ગળી જવાની મારામાં હિંમત નથી! તમે મને એ પાઈ દો. તમારે હાથે જ હું મરણ પામું એવી મારી મનીષા છે! તમારે હાથે અપાયેલા ઝેરની વેદના હું સહી શકીશ. હું મરું તો તમે પણ છૂટી જાઓ!'

એમ કહી રજની એકદમ શાંત સ્તબ્ધ બની અટકી ગયો.

સહેજ દૂર કશો સળવળાટ થતો લાગ્યો. સાપના ભયથી હું ચમકી ઊઠ્યો. હસીને રજનીએ કહ્યું: 'વસંત! એમ ગભરા નહિ. માણસ જેમ સાપથી બીએ છે તેમ સાપ માણસથી ડરતો જ હોય છે. હાં, હું શું કહેતો હતો? બરાબર. તે રાત્રે જાણે જકડાઈ રહેલું —દબાઈ રહેલું મારું મન મુક્તિ અનુભવી રહ્યું. મેં કાલિંદી તરફ જોયું. એ આંખ સામે આંખ મળતાં જ મેં કહ્યું: 'કાલિંદી! તું તો મારી, ખરું ના?' જેને એકાંતમાં પ્રેમાવેશમાં આવી જઈ અનેક વાર મેં પૂછ્યું હતું: 'તું મારી જ છે ના? મારી એક-લાની જ છે ના, અને જેણે મારી છાતીમાં પોતાનું મોં છુપાવી સેંકડો વાર એ પ્રશ્નોનો હકારમાં જ જવાબ આપ્યો હતો તે મારી કાલિંદી પોતાને ઝેર આપવા મને વિનવી રહી હતી! મૃત્યુ જીવન ઉપર વિજય મેળવતું હતું; શરીર આત્માને પરાજિત કરવા મથી રહ્યું હતું! પ્રેમનો એ પરાજય, જીવનનું એ અકાળ મૃત્યુ હું જોઈ ન શક્યો—સહી ન શક્યો! એ ક્ષણ સુધી મને કદી પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો કે વાસના સિવાય કોઈ અન્ય શક્તિ આપણામાં સમાયલી છે. એ દિવ્ય જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર મને એ ક્ષણે થયો! કાલિંદીએ મને આપવા આગળ ધરેલી એ પડીકી લઈ મેં બારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહાર ગટરમાં ફેંકી દીધી. ઉદ્દામ ઉપભોગોથી પણ ન મેળવેલો કોઈ અલૌકિક આનંદ એ પળે મારા હૃદયને પુલકિત કરી રહ્યો. એ ક્ષણથી જ મારી આસક્તિએ સાચા પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. છેલ્લાં પાંચેક વરસથી હું એ નિરપેક્ષ પ્રેમને જોરે હસતો હસતો જીવું છું, કાલિંદીની ચાકરી કરું છું, ને સાચા અર્થમાં હું જીવન જીવું છું. ઓળખીતાઓ અને સ્નેહીઓના તિરસ્કાર એના દિલને દૂભવે નહિ એટલા ખાતર છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી હું દૂરદૂર અહીં રહેવા આવ્યો છું.'

'અહીં તારું કોઈ ઓળખીતું હતું ?'

'ના રે! પણ એ જ અરસામાં અહીંના પુલ સંબંધેના વર્તમાન મેં છાપામાં વાંચ્યા. આ સ્થાનના એકાંતથી ખેંચાઈને કાલિંદીને લઈને હું આ બાજુ આવ્યો. પણ મને હવે લાગે છે કે આ પુલની સાથે કાલિંદીની માંદગીને કોઈ અણચિંતવ્યો સંબંધ હશે. પુલનું કામ હવે પૂરું થવા આવ્યું છે, ને કાલિંદી પણ હવે સંપૂર્ણ સાજી થવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે!'

પુલ, કાલિંદીની માંદગી, મારી નવલકથા, એ ત્રણેનો કોઈ અજાણ સંબંધ છે એમ મને પણ લાગ્યું. મેં લખેલી એ નિર્જીવ નિઃસત્ત્વ નવલકથા—હેમા મારા પર ખિજાશે; ભલે ખિજાતી. પ્રકાશક નારાજ થશે; છો નારાજ થાય. આ નકલી નવલકથા નહિ છપાવવાનો મેં મનમાં નિશ્ચય કરી વાળ્યો. મને લાગ્યું કે મારી આંખ આડેથી પડળ દૂર થતાં જાય છે, મારી માનસિક શૃંખલાઓ તૂટી પડે છે.

રજનીની પેઠે જ હું પણ ઊંચે આકાશના તારાઓ તરફ અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો.

૧૯૪૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વા ર સો

શૂન્ય ચિત્તે શ્રીધરે બારી બહાર જોયું. અજવાળું ઝાંખું પડતું જતું હતું. પળે પળે વધતી જતી સંધ્યાનું એકદમ તેને ભાન થયું. પિતાજીની છેવટની દૃષ્ટિ બરાબર અત્યારના સરખી જ નિસ્તેજ—

તેઓ બોલી શકતા નહોતા; કદાચ કશું કહેવાની તેમની મરજી પણ નહિ હોય! બા ગાંડાની પેઠે—જૂઠી આશા રાખી વારેવારે પૂછતી હતી: 'થોડું દૂધ લેશો? જરાક દૂધ પીશો તો શાતા વળશે.' પિતાજીએ મોં ખોલ્યું નહિ; હા કે ના કહેવા પૂરતા પણ તેમના હોઠ હલ્યા નહિ. કેવળ તેજહીન દૃષ્ટિએ તે અમારા સામે જોતા હતા; જાણે નજર ખોડી તાકી રહ્યા હતા. મરતી વેળા સઘળાં માનવીઓ શું આમ જ જોતાં હશે?

એમની એ દૃષ્ટિ શૂન્ય છતાં કેટલી અર્થભરી હતી!... ના રે, એ એકાગ્ર નજરમાં અર્થ શું હોય, કપાળ! એ વખતે એમને કશી સાધ પણ નહિ હોય! તેમણે પોતાના હાથમાં મારો હાથ રાખ્યો હતો—મજબૂત પકડી રાખ્યો હતો. પણ પોતે શ્રીધરનો હાથ ઝાલ્યો છે, પોતે પોતાના એકના એક લાડીલા પુત્રનો આધાર લીધો છે, એ એમને સમજાયું પણ નહિ હોય! આ દુનિયામાંથી ખેંચાતો ઘસડાઈ જતો હરેક જીવાત્મા એ દુનિયાને વળગી રહેવા માટે આમ જ તરફડિયાં મારતો હશે શું?

આજે ત્રણ દિવસ થયા છતાં એ નજર હજી હું ભૂલ્યો નથી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી આંખ સામે જ એ તર્યા કરે છે. તેથી તો મને લાગે છે કે પિતાજીને મને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા રહી ગઈ છે. મારા મનનો કેવળ એ ભ્રમ હોય એમ પણ બને. દસ વરસ સુધી બેકાર રહેલા અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પથારીવશ બનેલા ક્રોધી પિતાને અંતકાળે પુત્રને શું કહેવાનું બાકી હોય?

શ્રીધરનું ધ્યાન આકાશ ભણી ગયું. લાલચોળ જ્વાળાઓ સળગી ઊઠી લાગતી હતી—જાણે પ્રજળી રહેલી ચિતા ન હોય! દિવસના પાર્થિવ દેહની એ ચિતા પર પ્રતિપળે રાખ વળી રહી હતી. સ્મશાન માંહેનું તે દહાડાનું દૃશ્ય તેની નજર સામે ખડું થયું: પિતાજીના નિર્જીવ દેહને અગ્નિદાહ દેતી વેળા પોતાથી રડી પડાશે એમ ઘરમાંથી બહાર નીકળતી ક્ષણે એને લાગ્યું હતું. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ જુદો જ થયો. આંસુઓ સાવ સુકાઈ ગયાં હતાં. લોકલાજ ખાતર પણ ગળું રૂંધાઈ જાય ને પોતે રડી ઊઠે તો સારું એમ એના મનમાં થયું; પણ કોઈ રીતે તેને રડવું આવ્યું નહિ. હૈયું ભીંસાઈને નીચોવાવા માંડે ત્યારે જ આંખમાંથી આંસુરૂપે તે ઊભરાઈ આવે, એનો એને અનુભવ થયો.

એની નજર પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડી. આકાશમાંની ચિતા હવે ઓલવાઈ ગઈ હતી. ઘડી પહેલાં જ્યાં અગ્નિની લાલચટક જ્વાળાઓ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી ત્યાં અત્યારે ભૂખરા રાખના ઢગલા જામ્યા હતા, અને પવન એ રાખને વાવલતો હતો. ખલાસ! દુનિયાનો અને દિવસનો સંબંધ પૂરો થયો. પોતાનો અને પિતાનો સંબંધ પણ આ જ રીતે...

અંધારામાં જ કોઈએ પ્રવેશ કર્યો. મનોરમા જ આવી હશે. ધીરેથી તે પોતાની નજીક આવશે, એના પ્રેમભર્યા સ્પર્શથી પોતાના આ અમંગળ વિચારો બધા વિલાઈ જશે, એવી કલ્પનાથી શ્રીધર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં જ હસ્યો.

'શ્રીધર!' કોઈનો કંપતો કંઠ સંભળાયો.

એનું કલ્પનાનું વિમાન ઝપ કરતું ભોંયે પટકાયું. કપાળે કરચલી વાળી રુક્ષ સ્વરે તેણે જવાબ આપ્યો:

'આવો કાકા!'

મનુકાકાએ અંધારામાં ફંફોસીને ખુરશી શોધી કાઢી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ મનુકાકા ભૂલ્યા વિના હમેશાં સાંજે પિતાજીની ઓરડીમાં આવતા. બંને જણા જોરશોરથી જ્ઞાનેશ્વરી પર ચર્ચાઓ કરતા. પરમ દહાડે સ્મશાનેથી પાછા ફર્યા પછી આ ડોસાએ બ્રહ્મજ્ઞાનનો કડવો કઢો મને ખૂબ પાયો હતો! હવે આ બૂઢિયાજી પાછી એ જ વાત ચોળવાના કે—

કશુંક બહાનું કાઢી મનુકાકાને આવેલ પગલે જ પાછા ધકેલવાનો વિચાર શ્રીધરને થઈ આવ્યો. એથી અસાધારણ માથું દુખતું હોવાનો ઢોંગ કરવા માટે 'અરરર!' સરખો ચિત્કાર કરવા એના હોઠ ઊઘડતા હતા, ત્યાં તો મનુકાકાએ જ વાતની શરૂઆત કરી: 'ભાઈ! તારા આબા* તો લાખ રૂપિયાનું માણસ હતા! અમારા જેવા મિત્રો પણ તેમને કદી ભૂલી નહિ શકે. તેમાં ય તું તો એનો દીકરો! તારું દુઃખ શબ્દોથી કાંઈ થોડું જ ઓછું થવાનું છે? દાઝેલી જગ્યાએ ફૂંક મારીએ તો ઘડીભર ઠંડું લાગે, પણ એથી કાંઈ કાયમી બળતરા અને વેદના શાંત થાય? એવું જ આ છે. પણ ભાઈ! એક વાત ન ભૂલતો. જે રસ્તે તારા આબા ગયા છે એ જ રસ્તે આખરે દરેક જીવને જવાનું છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે

* સામાન્ય રીતે મહારાષ્ટ્રી કુટુંબોમાં પુરુષના વિશેષ નામ ઉપરાંત એકેક સંબોધનશબ્દ પણ વપરાય છે. અને એ શબ્દ નાનાંમોટાં સહુ એ વ્યક્તિને માટે વાપરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું જ છે...'

શ્રીધરને વિચાર આવ્યો: ઝડપ કરતા ઊભા થઈ ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢી પાંચ રૂપિયાની એક નોટ આ બુઢ્ઢાના હાથમાં આપી તેને કહું: 'મનુકાકા! જ્ઞાનેશ્વરીની એક નકલ જ મને લાવી આપો એટલે તમારી જીભને અને મારા કાનને તકલીફ ન પડે!' પણ મોં વાટે એ શબ્દો નીકળે તેમ નહોતું. માત્ર હોઠ સંકોચી ચિત્કાર કરતાં તે ચીસ પાડી ઊઠ્યો: 'અરરર...!'

'કેમ કાંઈ માથું દુખે છે?'

શ્રીધરે જવાબ આપ્યો: 'હા, કાકા!'

'છેલ્લા બેત્રણ દિવસના રાતદિવસના ઉજાગરા, પરમ દિવસની હેરાનગતિ, એ બધાંને લીધે માથું દુખવા કેમ ન આવે? હું તો અમસ્તો જ આવ્યો હતો. કંઈક ચોમાસાં અમે તો જોઈ વળેલા, એટલે થયું કે તને એક વાત કહી રાખવી. આમે ય તે આ દસ-બાર દહાડા હવે તારે ઘેર જ બેસી રહેવું પડશે; તો નવરાશના આ દિવસોમાં પિતાજીના જે કાંઈ જૂના કાગળો હોય તે બધા જોઈ વળે તો સારું. ભાઈ! આ તો વહેવારની વાત છે. એમની શી લેણદેણ છે તે એક વાર બરાબર જોઈ લીધી સારી. એમ તો તારા પિતા ભારે સજ્જન હતા. એમણે બધું જ સરખી રીતે લખી તો રાખ્યું જ હશે. એક ટ્રંક તો એમની જૂની ડાયરીઓથી જ ભરેલી એમણે મને બતાવી હતી.'

ખુરશીનો કચુડાટ થયો. મનુકાકાનું ભાષણ પૂરું થયું હશે. શ્રીધરને કાને શબ્દો અથડાયા: 'ઠીક ત્યારે. પણ જો, મારા પચીશ રૂપિયા એક વાર અગાઉ તારા બાબાએ લીધા હતા. એમણે તને વાત પણ કરી જ હશે. એમ કાંઈ ઉતાવળ જરા ય નથી. પૈસા તો, ભાઈ! આજ છે ને કાલ નથી. પણ માણસ? તારા બાબા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવો લાખ રૂપિયાનો માણસ ફરી મળવાનો નથી. શ્રીધર! ખરેખર તું બહુ ભાગ્યશાળી છે!'

મનુકાકાનાં પગલાંનો અવાજ ધીરે ધીરે અસ્પષ્ટ થતો આખરે સંભળાતો બંધ થયો. એમના શબ્દોથી ચિડાઈ ઊઠેલું શ્રીધરનું દિલ ગુસ્સાથી સળગી રહ્યું. 'આબા તો લાખ રૂપિયાનું માણસ!' 'આબા જેવો સજ્જન માનવી આખા ત્રિલોકમાં પણ જડવો મુશ્કેલ!' એ શબ્દો મળવા આવનાર દરેક ડોસાએ ઉચ્ચાર્યાં હતા. એ સાંભળ્યા પછી શ્રીધરને લાગ્યું હતું કે ઘરડા માણસોનો શબ્દકોશ જુવાનો કરતાં તદ્દન નિરાળો જ હોય છે. વારંવાર ઉચ્ચારાતા એ બોલને લીધે સઘળાં કડવાં સ્મરણો એના દિલમાં જાગી ઊઠ્યાં: વિસ્મૃતિની ટોપલીમાં પૂરી રાખેલા નાગની પેઠે છાબડી ઉઘાડતાં જ ફેણ ઊંચી કરી ફૂંફાડા મારવા લાગ્યાં. પોતાને કશું કહ્યા વિના જ આબાએ કોઈની પાસેથી પચીસ રૂપિયા ઊછીના લીધા હશે એ હકીકત તેણે સ્વપ્ને ય માની ન હોત; પણ જ્ઞાનેશ્વરીનું જ્ઞાન પાનારા ગુરુને જ એમણે શઠિયો ધાર્યો! આ રીતે બીજા કોની કોની પાસેથી એમણે ઊછીના પૈસા લીધા હશે, દૈવ જાણે!

શ્રીધરનું ચિડાયેલું મન ભૂતકાળનું સિંહાવલોકન કરવામાં ગૂંથાયું. જે જખમોનાં માત્ર ચાઠાં જ રહ્યાં હતાં, તે પાછા ઊખળીને તાજા થયા હોય એમ તેને લાગ્યું.

* * *

શ્રીધર ભાગ્યે જ છ વરસનો હશે. એક દહાડો પિતાજીએ તેને હાઈસ્કૂલની વ્યાયામશાળામાં લઈ જઈ ત્યાંના સિંગલ બાર ઉપર ચડાવ્યો. પોતે લપસ્યો, ગભરાઈને લટકી રહ્યો; 'બાપુજી! હું પડી જઈશ, મને પકડી રાખો!' કહી બૂમો પાડવા માંડી. પણ બાપુજી તો ઊભા ઊભા હસતા હતા. દીકરાનું રડવાનું અને ગભરાવાનું અટ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કતું નથી એ જોતાં જ એને ધમકાવી કાઢ્યો: 'હત્ છે બીકણ! કસરતશિક્ષકનો તું દીકરો છે! ગોડિયાના છોકરા જેટલી પણ તારામાં હિંમત નથી? નીચે પડી તારો પગ ભાંગી જતો હોય તો ભલે, પણ તને હું ટેકો તો નહિ જ દઉં! છોકરો બીકણ હોય તે કરતાં લૂલો હોય એ મને વધારે ગમે છે!'

બેત્રણ વરસ પછી જનોઈ દેવાઈ. આઠ–પંદર દિવસ એક ભટજી તેને રોજ સંધ્યાવંદન શીખવવા આવતા. પંદર દિવસ ગયા એટલે બાબાએ પૂછ્યું: 'કેમ, સંધ્યાના મંત્રો મોઢે થઈ ગયા?'

જવાબ આપ્યો: 'હા.'

બીજે દહાડે મળસ્કે બાબાએ વહેલો જગાડ્યો. કડકડતી ટાઢમાં ઠંડે પાણીએ નહાવું પડ્યું; આંગણામાં લઈ જઈ ઊગતા સૂર્યનું બાબાએ દર્શન કરાવ્યું ને પછી કવાયત કરાવતી વેળા જે ઉગ્રતાથી અને કઠોર અવાજે તેઓ હુકમ આપતા તે જ રીતે કહ્યું: 'જોડ હાથ. બોલ: तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य...' જવાબમાં પોતે આવું કશુંક બબડ્યો ખરો, પણ પિતાજીને તે ગમ્યું નહિ. હજી ગાયત્રીમંત્ર પણ બરાબર નથી આવડતો એમ જાણતાં જ એ ગુસ્સે થયા. ફડોફડ તેમણે બેચાર ધોલ ઠોકી દીધી! તે પછી ઘણા દિવસો સુધી સંધ્યાવંદનના સઘળા મંત્રો કડકડાટ આવડી જતાં સુધી બાબાએ એને રોજ આ પકવાન્ન જમાડ્યા કર્યું! એ મારથી માત્ર ગાલે જ પીડા થતી અથવા સૂજી આવતા એમ નહિ; એથી જીવ પણ કળીએ કળીએ કપાઈ જતો.

અંગ્રેજીમાં પોતે બહુ હોશિયાર વિદ્યાર્થી ગણાવા લાગ્યો. એ એક નાનકડો તાલુકો હતો. ત્યાંના ત્રીશચાળીશ વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલા આવવું બહુ અઘરું તો નહોતું જ. પણ એ હોશિયારીને પરિણામે આગળ કૉલેજમાં ભણવાનાં, મોટી મોટી પદવીઓ મેળવવાનાં, ઊંચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોદ્દાઓ પર ચડવાનાં, ફૅશનેબલ કપડાંમાં ફરવાનાં અને મોટર ફેરવવાનાં સ્વપ્નાં એ સેવવા લાગ્યો. વનમાં પ્રવેશી ચૂકેલા ઠાકોર સાહેબને એ જ અરસામાં વ્યાયામનો શોખ જાગ્યો. બાબાએ રોજ સવારે એમને તાલીમ આપવા જવા માંડ્યું. આવડી જબરી લાગવગ હોવાથી શ્રીધર હવે જરૂર કૉલેજમાં ભણી શકશે એમ સહુ ખાત-રીથી બોલવા લાગ્યું. પણ શ્રીધર મૅટ્રિકની પ્રિલિમિનરી પરીક્ષામાં પાસ થયો એ જ અરસામાં કોણ જાણે કેમ, બાબાને ઠાકોરસાહેબ સાથે સખત વાંધો પડી ગયો અને એક દહાડો બાબાએ એ ગામ-માંથી ઉચાળા ભર્યા! ત્યારે ઘરમાં બા અને પિતાજી વચ્ચે સખત ઝઘડો થયેલો તે શ્રીધરને બરાબર સાંભરતું હતું. શી વાતચીત થઈ તે તે જાણી ન શક્યો; પરંતુ પિતાજીના છેવટના ઉદ્ગાર: 'હું હવે અહીં પાણી પણ પીવાનો નથી! તારે આવવું હોય તો મારી સાથે ચાલ, નહિતર તારે ને મારે સ્નાનસૂતકનો ય સંબંધ નહિ રહે!'–એ ઉદ્ગારોએ શ્રીધરનું કાળજું વીંધી નાખ્યું હતું.

પિતાજીને 'લાખ રૂપિયાનું માણસ' કહેનારાઓને એમના જિદ્દી, તરંગી અને બેદરકાર સ્વભાવની શી ખબર પડે? જોડા ક્યાં ડંખે છે તે તો પહેરનાર જ જાણી શકે. માણસની બાબતમાં પણ એવું જ છે. કહેવત છે કે 'માણસ જોઈએ વસી.' લાંબા દિવસો સાથે રહ્યા વિના માણસની પરખ થઈ શકતી નથી, એના સ્વભાવમાં રહેલા ખૂણાખાંચા કળાતા નથી. જાણેઅજાણે માનવી વેશપલટો કરી ફરતો હોય છે; સમાજની બીકને લીધે હમેશાં તે સજ્જન હોવાનો પાઠ ભજવવાની મહેનત કર્યા કરે છે. એના ખરેખરા સ્વરૂપની તો ઘરની ચાર દીવાલોને જ જાણ હોય છે. પરંતુ ભીંતને કાન ભલે હોય, જીભ નથી હોતી! એથી જ માનવીનો ભ્રમ દુનિ-યામાં જળવાઈ રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે છેલ્લાં પાંચ વરસથી એક આવી જ તરેહનું નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું. એમાં શ્રીધર પોતે નાયક, મનોરમા નાયિકા અને આબાનું કામ ખલનાયકનો પાઠ ભજવ-વાનું હતું.

શ્રીધરનો મનોરમા સાથેનો પરિચય ઘરની બહાર, કારકુની કરતી વેળા થયો હતો. ત્યાં જ તેમની વચ્ચે પ્રેમ બંધાયો. આખરે શ્રીધરે મનોરમાને પિતાજીને બતાવવાનો દેખાવ કરવા ઘેર આણી. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં આબાએ એને પગથી માથા સુધી નિહાળી અને તુરત નાપાસ કરી કાઢી! 'છોકરી બહુ જ નાજુક બાંધાની છે. આપણે ઘેર તો ઘરનું કામકાજ ધબાકામાં ઉકેલી નાખે એવી મજ-બૂત વહુ જોઈએ.' તેમણે કહેલું. તેઓ એમ માનતા હશે કે દીકરાનો ઘરસંસાર પણ એક વ્યાયામશાળા જ છે! પિતાશ્રીની બેકારીને લીધે શ્રીધરને કોલેજનાં દર્શન તો ન થયાં, છતાં તે કેવળ નકલો કરનારો હલકો કારકુન તો નહોતો જ. મોટા વેપારીઓને લાયસન્સ આપનારી કચેરીમાં તે અવલ કારકુન હતો; છતાં આબાને મન એની ગણતરી જ નહોતી!

પિતાજીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઈ મનોરમાને ઘરમાં પત્ની તરીકે લાવવામાં શ્રીધરને માનસિક ત્રાસ પુષ્કળ થયો. ઘરમાં પણ તેમણે એને હેરાન કરવામાં બાકી ન રાખી. પિતાજીને અવારનવાર તાવ આવી જતો; એ માંદગીમાં પણ એમનું કડક નવેણ અને પૂજાપાઠનું એટલી જ ચીવટાઈથી જાળવવું પડતું. બાળક વિદ્યાધરના જન્મ પછી તો સસરા-વહુના ઝઘડાએ વધુ જોર પકડ્યું. દીકરા પર માનો હક્ક પહેલો કે દાદાનો, એ સવાલ અંગે જ વારેઘડીએ બોલવું પડતું. બાળકને ડૉક્ટરે ગ્લૅક્સો આપવાનું સૂચવ્યું; મનોરમાએ તે આપવા માંડ્યું. આબાએ તુરત પોતાનો વિરોધ આરંભ્યો: 'મનોરમાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરીર દૂબળું છે તેથી જ એને ધાવણ આવતું નથી. બહારથી આપેલા આવા બનાવટી દૂધથી છોકરાની તબિયત ન બગડે?' તેમણે છેવટે એવી પણ દરખાસ્ત કરી કે સ્ત્રીઓ માટેનાં ઘરમાં દળવા પાણી ભરવાનાં મહેનતનાં કામ મનોરમાએ કરવાં જોઈએ! એટલું વળી સારું હતું કે શ્રીધર ઑફિસમાં શું કમાય છે એ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં આબા જાણી શકે તેમ નહોતું, નહિતર એમાં પણ માથું મારવાનું તેઓ ભૂલત નહિ.

રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકનાં એક પછી એક દશ્યો કોઈ પ્રેક્ષક જોયા કરે તેમ જીવનનાં આ સ્મરણો શ્રીધરની કલ્પનાચક્ષુ સામેથી પસાર થયે જતાં હતાં.

તેણે બારી બહાર જોયું. હવે અજવાળાનું નામનિશાન પણ નહોતું. આબા સાથેનો સંબંધ પણ આ જ રીતે ખલાસ થયો હતો. દિવસો પસાર થશે અને એનાં સંભારણાં પણ વિસ્મૃતિના ઉદરમાં સમાઈ જવાનાં! અને પાછળ છોકરાંને યાદ રહે એવું એમણે જિંદગી આખીમાં શું કર્યું હતું? બાળકો માટે તેમણે ઘર, જમીન, દાગીના, કાંઈ કહેતાં કાંઈ કમાઈ રાખ્યું નહોતું. ભરજુવાનીમાં ગાંડાની પેઠે ધૂનમાં આવી ચાલુ નોકરીને ઠેસ મારી- તેઓ ઘેર બેસી ગયા! જે કાંઈ હતું – નહોતું તે વેચી ખાધું. આવો બાપ દીકરા માટે વારસામાં માત્ર દેવા વિના બીજું શું મૂકતો જાય?

શ્રીધરે અંધારામાં આંખો ફાડીને જોયું. નાનપણમાં અંધારાથી તે ખૂબ બીતો, અંદર ભૂતો સંતાઈ રહ્યાની કલ્પનાથી તે ભયભીત બની જતો. અત્યારે દેવાના ભયથી એ જ જાતની કંપારી એણે અનુભવી.

* * *

લાંબા વખત સુધી તે અંધારામાં તાકી રહ્યો. પળેપળે આસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસેનો અંધકાર વધારે ગાઢ બનતો જતો હોય એમ તેને લાગ્યું. રસ્તે ઝાંખા દીવાઓ ટમટમી રહ્યા હતા: જાણે અંધકારના ભયે તેઓ પણ આંખો મીંચી ગયા ન હોય! આકાશમાં તારાઓ આછા-આછા ઝબકતા હતા; જંગલમાં સ્વચ્છંદે આળોટી આવેલા કોઈ રીંછના વાળમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ રૂનાં ધોળાં પૂમડાં ભરાઈ રહ્યાં હોય એવા તે દેખાતા હતા.

મનુકાકાના પચીસ રૂપિયા શ્રીધરને સાંભરી આવ્યા. બાબા-એ હજુ બીજા કેટલા જણાની પાસેથી ઉછીના પૈસા લીધા હશે? કોણ જાણે! ચિડાયેલ મનોદશામાં તે ઊભો થયો. જમવાનું તો હતું જ નહિ. પિતાજીની ઓરડીમાં જઈ એક વાર તેમનાં સઘળાં કાગ-ળિયાં ઉથલાવી જવાં અને કોનું કોનું દેવું કરી રાખ્યું છે તેની તપાસ કરી લેવી, એ વિચારે મનમાં જોર કર્યું. ધીરેથી તે તેમની ઓરડીમાં પેઠો. બારણું અમસ્તું વાસેલું હતું. અવાજ ન થાય તેમ તેણે તે ઉઘાડ્યું અને અંદર જઈ વીજળીની ચાંપ દાબી.

ઓરડી તુરત પ્રકાશથી ભરાઈ ગઈ; ઓરડીનો અંધકાર જાણે શ્રીધરના અંતરમાં ભરાઈ ગયો–જાણે તે બમણો થઈ ગયો. છેલ્લાં ત્રણ વરસથી આ ઓરડીમાં ખાટલામાં ઉધરસ ખાતા બાબાને જોવાને તેની આંખો ટેવાયેલી હતી. અત્યારે સામેનો એ ખાટલો ખાલી જણાતો હતો. બાબા હવે ફરી કદી એ ખાટલા પર દેખા-વાનો સંભવ નહોતો; તુકારામના અભંગો મનમાં ને મનમાં ગણ-ગણ્યા કરતા બાબાનો એ પાઠ હવે શ્રીધરને કાને સંભળાવાનો નહોતો; ખિજાઈને તે તેને કદી ઠપકો આપવાના નહોતા. તાપ વધી જતાં એકદમ દૂધ ઉભરાઈ જાય તેવી તેના મનની દશા થઈ. એ જ પગલે પાછા ફરી જવાનું તેને મન થઈ આવ્યું. એટલામાં ટિપોઈ પર મૂકેલી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા તરફ તેની નજર ગઈ. ત્રણ દિવસ પહેલાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આબાએ તેને ચડાવેલાં ફૂલો હવે સુકાઈ ગયાં હતાં. જ્ઞાનેશ્વરી નજરે પડતાં જ શ્રીધરને મનુકાકાના ઘડી પહેલાં ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો પાછા યાદ આવ્યા. ગમે ત્યારે વખત લઈને પણ આ બધાં કાગળિયાં એક વાર ફેંદવાં તો પડશે જ એમ મનમાં ગણગણતો તે આગળ વધ્યો. એણે ભીંતે ટાંગેલી છબીઓ તરફ નજર વાળી : સેંડો, વિવેકાનંદ, ગામા, જ્ઞાનેશ્વર – છબીઓનો આવો શંભુમેળો જોઈ તેને હસવું આવ્યું. તેણે ખૂણા ભણી જોયું. ડંબેલ્સ, મગદળ વગેરે ધૂળ ખાતાં ત્યાં પડચાં હતાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પિતાજીએ એને હાથ પણ અડાડચો નહોતો! પિતાજી વારસામાં પોતા માટે જે કાંઈ માલમત્તા મૂકતા ગયા હતા તે બધી આ હતી! હવે દેવું કેટલું રાખતા ગયા હશે?

બીજા એક ખૂણામાં બેત્રણ જૂની થઈ ગયેલી ટ્રંકો અને બેચાર દેવદારની પેટીઓ ખડકી રાખ્યાં હતાં. શ્રીધરે ઉપલી ટ્રંક ખોલી. એમાં જાતજાતના કદની ડાયરીઓ ભરી હતી. એમાંની હાથચડી તે બેત્રણ ડાયરીઓ ઉપાડી ખાટલે બેસી તેણે પાનાં ઊથલાવવા માંડ્યાં. વચ્ચેવચ્ચે કેટલાંક વાક્યો આબાએ મોડી* લિપિમાં લખ્યાં હતાં. આબાના મોડી અક્ષરો સુંદર મરોડવાળા અને સુવાચ્ય હતા, પરંતુ શ્રીધરને તે ઊકલ્યા નહિ. ડાયરીનાં પાનાં એ ઝડપભેર ફેરવી ગયો. ડાયરીમાં મોટે ભાગે આબાનો વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો વ્યાયામ પ્રત્યેનો શોખ દેખાઈ આવતો હતો. અમુક મેળામાં આખરી કુસ્તીમાં કોણ જીત્યું, અમુક પહેલવાન જલેબી ભરેલો તાટ કેવી રીતે ચટ કરી ગયો, આજે રેતીમાં ગોઠવાયેલ આટાપાટાની

* મરાઠી ભાષામાં બાળબોધને બદલે ઉતાવળે લખી શકાય તેવી એક લિપિ. અગાઉ પેશ્વાઈના કાળમાં સરકારી કાગળપત્રો અને બખરો પણ એ લિપિમાં લખાતાં. આજે એનું ચલણ ઘણું જ ઘટી ગયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમત કેવી ચગી હતી, કાલે 'મનાચે શ્લોક*' માંથી કેટલા શ્લોક મોઢે કરવા, આજે દંડબેઠકો કેટલી કરી વગેરે હકીકતો વિના એમાં કશું નીકળ્યું નહિ. પણ એ ત્રણે ડાયરીઓનાં પાનાં ઉથલાવી ગયા પછી એક વાતની શ્રીધરને ખાતરી થઈ ચૂકી. નાનપણમાં પિતાજીનું ભણવા પ્રત્યે જરા ય લક્ષ નહોતું. એમની એક જ ઇચ્છા હતી: ગામના મુસલમાન ઉસ્તાદના હાથ તળે કેળવાઈને પહેલવાન તરીકે હિંદભરમાં નામના મેળવવી; પરંતુ કડક ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પિતાના તે પુત્ર હતા. પિતાએ છોકરાને મુસલમાન ગુરુ કરવાની સાફ ના પાડી. પરિણામે આબા શરીરથી જોકે છ કલાક અંગ્રેજી નિશાળમાં હાજર રહેતા, પરંતુ બીજી બાજુ તેમનું દિલ અખાડાની લાલ માટીમાં અહોરાત્ર રંગાયા કરતું.

આબા પર શ્રીધરને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. તેઓ જો ધ્યાન દઈને ભણ્યા હોત તો ક્યાંઈક સારા પગારની નોકરી તેઓ મેળવી શકત અને તો મૅટ્રિક પાસ કરતાં જ સંસારની ધૂંસરીએ જોડાઈને પોતાને પણ કમાવાનું શરૂ કરવાનો વારો આવત નહિ. પોતે ખૂબ ભણી શક્યો હોત, અને તો આ ઝૂંપડા જેવા ઘરને બદલે કોઈ બંગલામાં રહેવાનું સાંપડત, મનોરમાના બધા કોડ પૂરા કરી શકાત, પણ—

ફઈબા કૉફીનો કપ લઈ ઓરડીમાં દાખલ થયાં. મૂગાં મૂગાં તેમણે કપ શ્રીધર તરફ ધર્યો અને ભાઈના ખાલી પડેલા ખાટલા તરફ જોઈ આંખે પાલવ અડકાડ્યો. એક વાર તો શ્રીધરને તેમને સંભળાવી દેવાનું મન થઈ આવ્યું: 'પિતાજી મારે મન કાંઈ વધારાના નહોતા, પણ પરમેશ્વરના ઘરનું તેડું આવ્યું ને તેમને જવું પડ્યું. અને કદાચ હજુ વધારે જીવ્યા હોત તોપણ એવડો કયો મીર

* સ્વામી રામદાસે લખેલા નીતિ પરત્વેના નિત્યપાઠના શ્લોકોનો સંગ્રહ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારવાના હતા? બીજાનું જોઈ આવો. ખાલી કારકુની કરનાર માણસ પણ મરતી વેળા બૈરાંછોકરાં માટે કાંઈક તો મૂકતો જ જાય છે, જ્યારે આબાએ એક ફૂટી બદામ પણ મારા માટે રાખી નથી! આ મગદળની જોડી, આ જ્ઞાનેશ્વરીનો ગુટકો અને બજારમાં જેના ચારઆઠ આના ય ન ઊપજે એવા ચાર ફોટાઓ ઉપરાંત તેમણે મારે માટે શું રાખ્યું છે?'

પણ કૉફીનો કપ ફઈબાના હાથમાંથી લઈ લેતી વેળા શ્રીધર આ શબ્દો બોલી ન શક્યો. કૉફી પીધા પછી પથારીમાં સૂતો ત્યારે તેના મનમાં આ શબ્દોના પડઘા પડવા માંડ્યા. આંખો મીંચી દઈ સૂઈ જવાની એણે ઘણી મહેનત કરી, પણ મીંચેલી આંખો સામે તો પિતાજીની ગરીબાઈનાં દર્શન કરાવતી ઓરડી જ તર્યાં કરી. વિચિત્ર માનસિક વિષાદથી તેનું ચિત્ત ભારે થઈ ગયું. તાવ આવી ગયેલા માણસનું મોં કડવું થઈ જાય એવી એની સ્થિતિ થઈ. આબા પ્રત્યેના તિરસ્કાર વિના બીજો કોઈ વિચાર કરતું તેનું મગજ અટકી પડ્યું.

એટલામાં એના તપી ગયેલા કપાળ ઉપર કોઈના શીતળ હાથનો સ્પર્શ થયો. એ સ્પર્શથી શ્રીધર પરિચિત હતો; મનોરમા આવી હતી. શ્રીધરે હોઠ પટપટાવ્યા: 'પડખેની જ ઓરડીમાં બા અને ફઈબા સૂતાં છે.' મનોરમાએ છેક તેના કાન પાસે મોં અડાડી કોઈ ન સાંભળે તેમ કહ્યું: 'ભલે સૂતાં. અંધારામાં તો બિલાડી જ જોઈ શકે, માણસને કશું ન દેખાય; ને ભીંતની આરપાર તો બિલાડી પણ જોઈ ન શકે!'

મનોરમાના આવા બોલને શ્રીધર હમેશાં ઉમળકાભેર વધાવી લેતો. અત્યારે પણ તેને હસવાનું મન થઈ આવ્યું, પણ બાજુની ઓરડીમાં સૂતેલાં ફઈબાના કાન કેવા સરવા છે તે તે બરાબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણતો હતો. મહામહેનતે તેણે પોતાનો હસવાનો ઉમળકો દબાવ્યો.

મનોરમાએ તેની સાથે કાનગોષ્ઠિ માંડી. તે બહુ અધૂરાં વાક્યો બોલતી હતી; પણ તેના કહેવાનો ભાવાર્થ શ્રીધર પૂરેપૂરો સમજી ગયો. લોખંડના એક મોટા વેપારીના મુનીમની સ્ત્રી મનોરમાની બહેનપણી હતી. આજે સાંજના તે મનોરમાને મળવા આવી હતી. એણે પહેરેલી સોનાની નવી બંગડીઓનો ઘાટ બહુ સુંદર હતો. એ સાંભળતાં જ શ્રીધરે જવાબ આપ્યો : 'તમ બૈરાંઓનું તો ભલું પૂછવું. સ્વર્ગમાં ગયા પછી પણ ભગવાનને પહેલો સવાલ એ જ પૂછશો, કે મારી ઘરેણાંની પેટી ક્યાં?' શ્રીધર ભાનભૂલો બનીને એકદમ એ શબ્દો સહેજ મોટેથી બોલી ગયો; પણ તુરત મનોરમાએ એના મોં પર પોતાનો હાથ દાબી દીધો. શ્રીધરને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એકાદ બે મિનિટ બંને સાવ ચૂપ રહ્યાં. પછી ધીમેથી મનોરમાએ કહ્યું : 'એનો વર તમને મળવા આવવાનો છે. એના શેઠને તમારી ગરજ પડી છે. કદાચ કાલે સવારમાં જ તે મળવા આવે, એટલે તમને ખાસ ચેતવવા આવી છું. હવે કાંઈ સસરાજીથી બીવાનું રહ્યું નથી.' અને ઘડીભર અટકી જઈ ઉમેર્યું : 'બાપા ય બિચારા છૂટયા ને આપણે ય છૂટયાં!'

મનોરમાના છેલ્લા ત્રણ શબ્દો શ્રીધરને બહુ વિચિત્ર–અતિ ક્રૂરતાભર્યા લાગ્યા. બાપા ભલે ગમે તેવા હોય, પણ એમના મૃત્યુથી 'આપણે ય છૂટયાં!' એ ઉદ્‌ગાર પત્નીને મોંએ સાંભળવા?

તુરત તેને વિચાર આવ્યો : એમાં મનોરમાનો પણ શો વાંક? ઘરમાં એક જ વહુ હોવા છતાં સસરાજીએ એના પ્રત્યે કયો ઉમળકો દાખવ્યો હતો? બીજાં કુટુંબોમાં સસરાઓએ વહુ માટે હોંશભેર નવા નવા દાગીના ઘડાવ્યાનું તે નજરે જુએ, પછી તેને પણ બાપા તરફથી એવું જ સ્નેહસંભારણું પામવાની આશા બંધાય તેમાં શી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવાઈ! પાઈપાઈ કરીને જેમ માયા એકઠી કરવી પડે છે, તેમ વાકયેવાકયે અને હરેક નાનીમોટી ક્રિયાઓ દ્વારા માણસે માયા લગાડવી પડે છે. આબાના ખ્યાલમાં આ કદી આવ્યું જ નહિ. ખુદ પુત્રને પિતાના મૃત્યુથી જ્યાં કશી લાગણી પેદા થતી નથી, ત્યાં વહુ પાસેથી—'

મનોરમાના વાળની છૂટી ઊડતી બેત્રણ લટો એના કાનને ગલીપચી કરવા લાગી. નાના બાળકને ગલીપચી કરીએ તેવું એને લાગ્યું. એને ગમ્મત કરવાનું મન થઈ આવ્યું એટલામાં તો મનોરમા જ જરા દબાયેલા સ્વરે કહેવા લાગી : ' ઘડી પહેલાં ત્યાં સસરાજીની ઓરડીમાં શા માટે બેઠા હતા? ત્રણ વરસથી ઉધરસ ખાધા કરતા હતા! જો કાંઇ માલમત્તા સંપડાવનારા કાગળો શોધવા હોય, તે બધા અહીં આ ઓરડીમાં બેઠાંબેઠાં ખોળજો. ત્યાં બહુ ન બેસશો! બીજી મિલકત ન મળી તો કાંઈ નહિ, પણ વારસામાં એમનો રોગ ન મળે તો જીત્યાં! મારા સમ જો તમે ત્યાં જઈને બેસો તો!' કહેતાં કહેતાં તેણે શ્રીધરનો હાથ ઊંચકી પોતાને ગળે અડકાડયો. એ હાથ વડે જ એનું મોં પાસે ખેંચી લેવાનું તેને મન થઈ આવ્યું ત્યાં તો બાજુની ઓરડીમાં ફઈબા પડખું ફરતાં ફરતાં ' હરે રામ!' બોલ્યાં તે સંભળાયું. ઝટ કરતી મનોરમા બાજુ પર ખસી ગઈ ને પળવારમાં બિલ્લીપગે ઓરડીમાંથી સરકી ગઈ.

શ્રીધર પોતાના બીકણ સ્વભાવ ઉપર ખૂબ ચિડાયો. તેને થયું : પોતે કાંઈ જેલનો કેદી નથી, ફઈબા કાંઈ પહેરો ભરનારો સિપાઈ નથી, તેમ ' હરે રામ!' નો અર્થ ' ચલે જાવ!' એવો પણ નથી થતો! મનોરમાએ શા માટે નાસી જવું જોઈએ? અને તે જતી રહી ત્યારે પોતે જ તેને કેમ ન પકડી રાખી?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ, એ નહિ ચાલે! આવા બીકણ સ્વભાવને કારણે જ પોતે બહુ અગત્યની જગ્યાએ ગોઠવાયો હોવા છતાં ચાપાણીના પૈસા કરતાં વધુ કશું કદી મેળવી ન શક્યો. પોતાની સાથે જ નોકરીમાં જોડાયેલ પેલો નાનુભાઈ નાનકડું ઘર બાંધવાની આજે તો વાતો પણ કરતો થયો છે! અને પોતે? શ્રીધર! તું ખરેખર ડરપોક–બીકણ છે! પણ આ બીકણપણું આવ્યું ક્યાંથી? આબાને લીધે જ. એમને અખાડાશિક્ષક થવાનું કોણે કહ્યું હતું? એમની પૂળોપૂળો મૂછો, વાઘ ત્રાડ દેતો હોય એવો ગુસ્સાભર્યો અવાજ, હરતાંફરતાં તમાચો અડાવી દેવાની ધમકી! મનોરમાએ કહ્યું એ જ સાચી વાત છે. આબાના મૃત્યુને લીધે પોતે એક જેલમાંથી મુક્ત થયો છે; હવે મરજી પડે તેમ રહેવાની છૂટ મળી છે. આવતી કાલે ભલે પેલો મુનીમ મળવા આવતો. એવો તો દબાવું, કે બસ! હવે કોઈનું ય કામ પાંચસો–હજારથી ઓછે કરી જ આપવું નથી. હવે કોઈથી ડરવું જ નથી! કોના બાપની મારે સાડીબાર છે?

'બાપની નહિ પણ પાપની તો ખરી કે નહિ?'

ઓરડીમાં કોઈ બીજું બોલનારું પણ નહોતું, છતાં જાણે એ શબ્દો આછાઆછા પોતે બરાબર સાંભળ્યા હોય એવો શ્રીધરને ભ્રમ થયો. એણે રોમાંચ અનુભવ્યો. આ ઓરડીમાં આબાનું ભૂત તો નહિ ફરતું હોય? એમની એ આખરી નજર–એમાં કેટલો અર્થ ભર્યો હતો? મને કશું કહેવાની તેમની મનની મનમાં જ રહી ગઈ હશે શું? હમણાં મનોરમા જે બોલી ગઈ તે બધું એ ભૂતે સાંભળ્યું તો નહિ હોય? ના ના, ભૂત ક્યાં સાચેસાચ હોય છે? પણ તો–પેલું હેમ્લેટનું નાટક–શાળાના ઉત્સવમાં ભજવાયું હતું–એમાં હેમ્લેટનો બાપ ભૂત થઈને જ નહોતો આવ્યો?

શ્રીધરની અસ્વસ્થતા વધી ગઈ. એકદમ તે પથારીમાં બેઠો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ ગયો; ચાંપ દાબી તેણે દીવો કર્યો.

પડખેની ઓરડીમાંથી શબ્દો સંભળાયા : 'કેમ શ્રીધર! શું છે?'

તેણે જવાબ આપ્યો : 'કાંઈ નથી, ફઈબા ! બાબા સાંભરી આવતાં ઊંઘ નથી આવતી, એટલે જરા વાંચવા બેસું છું.'

પ્રકાશમાં માણસને એકાએક પાછી હિંમત કેમ કરી આવી જાય છે, તે તે સમજી ન શક્યો. દીવો કરતાં પહેલાં એક નાનકડા બાળકની પેઠે ભૂતની બીકથી પોતે આટલો બધો કેમ ગભરાઈ ઊઠ્યો હતો તેની તેને નવાઈ લાગી. ટેબલ પરથી એક પુસ્તક તેણે હાથમાં લીધું; એનાં પાનાં ફેરવી તુરત તે પાછું મૂકી દીધું. એક કાગળ લઈ પેન્સિલ વડે તેના પર પાંચસોનો આંકડો લખ્યો; પછી તેના પર એક મીંડું ચડાવ્યું. 'પાંચ હજાર!' તે મનમાં ને મનમાં બબડ્યો. એક બીજું મીંડું ચડાવ્યું; 'પચાસ હજાર!' પછી તો મીંડાં પર મીંડાં ચડાવતો જ ગયો! પણ પછી તેનો હાથ ધ્રૂજવા માંડ્યો. 'પાંચ ખર્વ, પાંચ નિખર્વ...' તે મનમાં ગણગણ્યો. તુરત રબ્બર કાઢી તેણે છેડેથી એકેક મીંડું ભૂંસી નાખવા માંડ્યું. ફરી પાછો કાગળ ઉપર પાંચ હજારનો આંકડો જ માત્ર દેખાયો. હજુ એક મીંડું ભૂંસી નાખી પાંચસો કરી દેવા કે—

એ આંકડા સામે તાકી રહેતાં એને અજવાળાની પણ ભીતિ લાગવા માંડી. દીવો ઓલવી નાખી તેણે પેલા મુનીમનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

* * *

બીજે દહાડે શ્રીધરના દરવાજે એક નવીનકોર મોટર નટીના રૂવાબમાં આવી ઊભી રહી. એને જોતાં શેરીનાં અન્ય પડોશીઓની પેઠે તેને પણ અચંબો થયો. આજ સુધી તેને બારણે આવી મોટર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદી દેખાઈ નહોતી. બારીમાંથી એ મોટરને દેખીને મુનીમને બદલે એનો શેઠ જ કદાચ મળવા આવ્યો હશે એ વિચાર આવતાં શ્રીધર મૂંઝાયો. ઝટ કરતો તે બારીએથી સરકી ગયો. આવા મોટા શેઠને હવે શો જવાબ આપવો? એને ગેરકાયદે કામ કરી આપવાનું વચન આપવું? આપવું જ જોઈએ, નહિ તો મનોરમા પોતાને બીકણ અને ડરપોક કહીને ચીડવ્યા વિના નહિ રહે!

તે ટેબલ પાસે પહોંચ્યો. રાતે જે કાગળ ઉપર તેણે પાંચસો ઉપર મીંડાં પછી મીંડાં ચડાવ્યાં હતાં, ને પછી ભૂંસી નાખ્યાં હતાં તે કાગળ હજુ ત્યાં જ પડ્યો હતો. શ્રીધરે એ ઉઠાવ્યો. તે પર પાંચ હજારનો આંકડો લખેલો હતો. આ રકમ જરા વધારે પડતી તો નહિ ગણાય? ત્યારે?

શ્રીધરની છાતીના ધબકારા વધી ગયા.

ઉતાવળે ઓરડીમાં આવી પહોંચેલી મનોરમાએ કહ્યું: 'આમ અહીં બેસી શું રહ્યા છો? આપણે ત્યાં અત્યારે કોણ આવ્યું છે તેનું ભાન છે જરા ય? અને તમે તો...રાણી સાહેબ જેવાં દેખાવે સુંદર છે તેવાં જ સ્વભાવે પણ બહુ મીઠાશવાળાં જણાય છે!'

મનોરમા શી વાત કહે છે તે પહેલાં તો શ્રીધર સમજી જ ન શક્યો. તેણે ધોધરે અવાજે જવાબ આપ્યો: 'શું રાણી ને શી વાત? કોઈ નાટક કંપનીમાંથી આવી ચડી હશે. હમણાં નાટક કંપનીઓનું પડી ભાંગ્યું છે એટલે ત્યાંથી ભાગી આવી હશે!'

પણ શ્રીધરનું બાવડું પકડી તેને ઊભો કરતાં મનોરમાએ કહ્યું: 'એક વાર તમારી સગી આંખે જુઓ ને પછી આમ વાવલો તો સારું! સસરાજી પેલા કોઈ રાજ્યમાં હતા ને, ત્યાંનાં રાણી-સાહેબ આવ્યાં છે!'

ઊંઘમાં ચાલતા માણસની પેઠે શ્રીધર મનોરમાની પાછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળ પોતાની માતાની ઓરડીમાં આવ્યો. અંધારા ખૂણામાં બેઠેલી માતાને પહેલાં તો તેણે દીઠી જ નહિ, પણ અસ્પષ્ટ ડૂસકાંનાં અવાજથી તેને તે બેઠી હોવાની ખાતરી થઈ. સામે પાટલો ઢાળ્યો હતો, ને તે પર રાણીસાહેબ બેઠાં હતાં. ખરખરે આવતી વેળા પણ સુંદર રેશમી સાડી પહેરવાનું તેઓ વીસર્યાં નહોતાં! હાથમાંના નાજુક બારીક રેશમી રૂમાલ વડે તેઓ આંસુ લૂછતાં હતાં. શ્રીધર પૂતળા પેઠે ઊભો રહ્યો. તેમની સાથે વાત શી રીતે કરવી તે તેને સૂઝતું નહોતું, પણ તેની આંખો રાણીસાહેબના ચહેરા પર ખોડાઈ રહી હતી.

પંદર વર્ષ પૂર્વેનાં સ્મરણો તેને ઝાંખાંઝાંખાં યાદ આવ્યાં. પોતે તે વેળા અંગ્રેજી બીજી કે ત્રીજી ભણતો હતો. પચાસ વરસે પહોંચેલા ઠાકોર સાહેબ આ સોળ સત્તર વરસની છોકરી સાથે પરણ્યા હતા. ગામમાં સહુ વાત કરતું: 'નવાં રાણી તો જાણે રૂપનો અંબાર છે! એ રાણી ન થઈ હોત તો બ્રહ્માની જ ભૂલ થઈ ગણાત!' બધી નિશાળોમાં લગ્નને કારણે રજાઓ પડી, જમણ પણ મળ્યું. જમણમાં આખી કળીના લાડવા હતા. પંક્તિમાં પેલો આખાબોલો ગોડબોલે પોતાની નજીક બેઠો હતો. બેટો સત્તરઅઢાર લાડુ ચડાવી ગયેલો! શ્લોક બોલવાનો વારો આવતાં એણે એક ગાયન જ ગાવા માંડ્યું. ચોમેર હાસ્ય ફેલાયું. એણે કયું ગાયન ગાયું હતું? કયું ગાયું હતું?—

રાણીસાહેબના શબ્દોથી શ્રીધર ભાનમાં આવ્યો. તેઓ કહેતાં હતાં: 'હવે પાર્વતીબહેનનું તમે જીવની જેમ જતન કરજો, હોં! અમારે તો હવે જોડાણ થઈ ગયું! જૂના વખતની સાહેબી હવે અમારી ક્યાં રહી છે? એ વેળા માસ્તરસાહેબે નોકરી છોડી ન દીધી હોત તો ઘણું સારું થાત! તે વેળા અમારી સત્તા ચાલતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. હેડમાસ્તરે પૈસાનું આળ ચડાવ્યું તેથી શું ચિડાઈને નોકરી છોડી ચાલ્યા જવાય? તેઓ ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યા હોત તો તમને કેટલો ય લાભ થાત!'

શ્રીધરે પોતાની માતા સામે જોયું. એનાં ડૂસકાં હવે બંધ થઈ ગયાં હતાં. બારણામાં ઊભેલી મનોરમા તરફ જોઈ તેમણે કહ્યું: 'વહુ! માથું બહુ ચડયું છે. ક્યાંકથી અમૃતાંજનની શીશી જડે તો લાવો ને?'

સાંત્વન આપવા આવેલાં રાણીસાહેબની મોટર છટાભેર પાછી ચાલી ગઈ. અને જોવા માટે શેરીમાં ટોળે વળેલાં માણસો પણ વિખાયાં, પરંતુ શ્રીધરના મનમાં જામેલાં વિચારનાં વાદળ જામેલાં જ રહ્યાં.

આ વાંતચીત પછી પિતાજી વિષે તેના દિલમાં અસાધારણ તિરસ્કાર પેદા થયો. દસ વરસ પહેલાં તેમને નોકરી છોડવી પડી તે શું આવે કારણે હતી? અને પાછળ પોતાને માટે વારસામાં શું મૂકતા ગયા? તો કે બદનામીનાં પોટલાં!

અસ્વસ્થ બની શ્રીધરે ઓરડીમાં આંટા મારવા માંડચા.

એટલામાં મનોરમા આબાની ઓરડીમાંથી એક દેવદારની પેટી ઉપાડી લાવી શ્રીધરના પગ પાસે પછાડતાં બોલી: 'વખત ન જતો હોય તો કાંઈ વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચો ને? આ પેટીનાં કાગળિયાં ફેંદવાથી તો ઊલટું માથું વધારે ચડશે! પેલાં રાણીસાહેબ શું કહેતાં હતાં તે સાંભળ્યું? શું દુનિયામાં માણસો ય પાકે છે! એક બાજુ જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા વાંચવી અને બીજી બાજુ—'

શ્રીધરે કશો જવાબ ન આપ્યો. જરા વાર શાંત રહી વળી મનોરમાએ ચલાવ્યું: 'આ રાણીસાહેબ પણ કવેળાનાં આવ્યાં. પાસે બેસી નીરખીને જોવાયાં પણ નહિ! ત્રીસ ઉપર વરસ થયાં છે છતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૫ કેવું, સોળ વરસની રંભા જેવું છે, નહિ? એની એ વાળ ઓળવાની ફેશન – એ ગુલાબી રેશમી સાડી – પેલા વેપારી પાસેથી પૈસા મળે એટલે પહેલાં મારે માટે એવી જ એક સાડી લાવવાની છે, હોં!'

છતાં શ્રીધર કશું બોલ્યો નહિ. પતિને મૂંગો રહેલો દેખી મનોરમા રોષ કરી ચાલી ગઈ. અસ્વસ્થ ચિત્તે પેટી ઉઘાડી શ્રીધરે અંદરના કાગળો બહાર કાઢવા માંડ્યા. અત્યાર સુધી તે એમ માનતો હતો કે ચીડિયા સ્વભાવને કારણે પિતાજીને નોકરી છોડવી પડી હશે. ઘડી પહેલાં જ એ માન્યતાને આઘાત પહોંચાડે એવી વાત એણે સાંભળી; આ કાગળોમાંથી પણ હવે કોઈ આવી જ જાતની માહિતી નીકળી પડશે કે શું એ વિષે એને સંદેહ પેદા થયો. ઘણા કાગળો તેણે ઝપાટાબંધ ઉથલાવ્યા. પાંચદસ મામૂલી પત્રો વિના એમાં ખાનગી જેવું કશું ન સાંપડ્યું. પિતાજીના બાળપણમાં 'बालबोध' નામનું માસિક પ્રગટ થતું, જેમાં અનેક મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો છપાતાં. એ પેટીમાંના કાગળોમાંથી જડી આવેલાં કત્રણો પરથી શ્રીધર આટલી માહિતી મેળવી શક્યો. એ કાગળોમાં તેને એક છાપેલ ફોટાવાળું કાર્ડ પણ હાથ આવ્યું; એમાં દત્તગુરુ જેવી ત્રિમૂર્તિવાળી એક ગાય પણ હતી. શ્રીધરે એમાંનો વચલો ચહેરો ઓળખી કાઢ્યો: લોકમાન્ય ટિળક. ફોટા નીચે છાપ્યું હતું: 'લાલ–બાલ–પાલ.' જીવનને છેલ્લે આરે વેદાંતી બનતા જતા પિતાજી નાનપણમાં દેશભક્ત પણ હતા, એની આ ફોટાઓ સાક્ષી આપતા હતા. એમની દેશભક્તિ – જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાનો રોજ સાંજે થતો પાઠ – એકના એક પુત્રને મારેલો માર – આ અફરાતફર – ખરેખર! માનવીનું મન કોથળા જેવું છે. કેટલી ય પરસ્પર વિરોધી બાબતો એમાં ભરવામાં આવે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમાં કશું ખપજોગું નથી એની ખાતરી થતાં જ શ્રીધર એ બધા કાગળો પાછા પેટીમાં ભરવા લાગ્યો. એટલામાં મનોરમા પાછળથી આવી પહોંચી અને જરા ટકોરભર્યા અવાજે કહેવા માંડ્યું: 'સસરાજીએ તમારે માટે સાચવી રાખેલી આ મૂઠી જોઈ?'

શ્રીધરે પાછું વાળી જોયું. મનોરમાની બંધ મૂઠીમાં શું હશે તેની કલ્પના તે કરી ન શક્યો. તેણે કહ્યું: 'હવેના જમાનામાં લગ્નમાં સોપારી સંતાડવાની રમત બંધ થઈ ગઈ છે, એટલે હવે પરણ્યા પછી સ્ત્રીઓ—'

એણે મૂઠી ઉઘાડી નાખી. અંદર એક નાનકડી પોટલી હતી. 'બરાબર ગણજો, હોં! જોજો, ભૂલ ન થાય! પચીસ રૂપિયા નીકળ્યા છે! બરોબર વીસ ઉપર પાંચ!' જતાં જતાં ચૂંટી ખણીને મનોરમા બોલી.

શ્રીધરે પોટલી ઉઘાડી. રૂપિયા કાઢી ગણી જોયા; બરાબર પચીસ થયા. એક ચોળાયેલા કાગળમાં વીંટ્યા હતા. પેન્સિલથી ઉપર કશુંક લખ્યું હોય એમ શ્રીધરને લાગ્યું. બારી પાસે જઈ એણે એ ઉકેલવા માંડ્યું: 'મનુકાકાને આ પૈસા પાછા આપવાના છે. દાન કરવાની મરજી થયેલી. શ્રીધરનો હાથ ખેંચમાં જોયો એટલે મનુકાકા પાસેથી ઉછીના લીધા, પણ દાન દઈને ય તે...' તે પછી ચારપાંચ ભુંસાઈ ગયા જેવા શબ્દો ઊકલી ન શક્યા; ઘણી વાર સુધી તે એ અક્ષરો સામે જોઈ જ રહ્યો. પિતાજીને દેવ પ્રત્યે, રૂઢિઓ વિષે, પરલોક અંગે, વગેરે અનેક જૂની માન્યતાઓમાં પુષ્કળ શ્રદ્ધા હતી. એમ છતાં એમણે આવા શબ્દો દાન માટે લખ્યા હશે? 'દાન કરવાથી પણ શો લાભ?' એમ જ એમને લખવું હશે શું? રાણીસાહેબ કહેતાં હતાં તેવી અક્કરાતફર–આવાં કેટલાં કેટલાં પાપો એમના દિલને અંતકાળે ડંખતાં હશે કોણ જાણે! અંતવેળાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમની પેલી નિસ્તેજ દૃષ્ટિ—

એ વિચિત્ર દૃષ્ટિનું સ્મરણ શ્રીધરને આખો દિવસ થયા કર્યું. આખરે તેણે પેલા વેપારીની ખટપટમાં નહિ પડવાનું મનોરમાને કહી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અંધારું પથરાતું ચાલ્યું. દિવસે પોતે કરેલા આ નિશ્ચય વિષે હવે તેને જ મનમાં નવાઈ લાગી. દુનિયામાં મૃત્યુથી કોણ છૂટી શક્યું છે? મરતી વેળા હરેક માનવીની નજર ક્ષીણ, કરુણા યાચતી તેજહીન જ બનતી હશે. એટલા સારુ જીવનમાં સાંપડતાં સુખો કાંઈ જતાં કરી દેવાય? રાત્રે મનોરમા આગલા દિવસની પેઠે જ મીનીપગલે શ્રીધર પાસે આવી. પણ એ પેલી વાત ઉચ્ચારે તે પહેલાં જ તેણે કહ્યું: 'આબાનું બારમું ઊકલી જવા દે. એમાંથી પરવારતાં જ પેલા વેપારીનું કામ તુરત પતાવી દઈશ.'

બીજે દિવસે શ્રીધર આબાની બીજી પેટીના કાગળો જોવા લાગ્યો. ફરી તેનું મન ડગુમગુ થવા લાગ્યું. કદાચ પિતાજીએ કોઈ અફરાતફર કરી જ ન હોય તો? નાનાં રાજ્યોમાં કયા માણસ ઉપર ક્યારે કેવું આળ ચડે તેનું નક્કી ન કહેવાય. પિતાજી પણ આવી કોઈ ખટખટના કુભાંડમાં સપડાયા નહિ હોય એની શી ખાતરી? કદાચ એવો કોઈ પુરાવો તેમના પત્રોમાં જડી પણ જાય!

ધીરે ધીરે બધી પેટીઓ તપાસાઈ ગઈ; ટ્રંક માંહેના કાગળો જોવાઈ ગયા; પરંતુ પિતાજીને એ નોકરી શા કારણે છોડી દેવી પડી એ વિષેની એકે ય ચબરખી ન નીકળી. તેને હવે એમ લાગ્યું કે આવું કશું ન જડ્યું એ જ ઠીક થયું. પિતાજીએ દસ વરસ પહેલાં પૈસાની અફરાતફર કરી એ એક જોતાં ઘણું સારું થયું છે; એમણે મારે માટે બારણાં ઊઘાડી રાખ્યાં છે. તેમનું ચારિત્ર્ય પવિત્ર છે, નિષ્કલંક છે, એવી ભાવનાને કારણે એમના પરત્વે એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતનો અગમ્ય ભીતિયુક્ત આદરભાવ હૃદયમાં રહ્યા કરતો હતો. એ કારણે આજ સુધી પોતે કશું કરી શકતો નહોતો. સરકસમાં પાંજરામાં પુરાયેલ સિંહ કે વાઘના જેવી પોતાની દશા હતી. હવે એવું કોઈ જાતનું બંધન રહેતું નથી. પિતાજીનો સ્વભાવ અતિશય તેજ, જિદ્દી અને બેદરકારીભર્યો હોવાથી જ તેમને નોકરી છોડવી પડેલી; કેવળ અફરાતફરીને લીધે નહિ જ ગઈ હોય. તે દહાડે રાણીસાહેબે પણ કાંઈક આવું જ કહ્યું હતું. પોતાને આ બાબતમાં હવે બીવા જેવું કશું નથી. બધા ઉપરીઓની પૂરી મહેરબાની છે! સિવાય નાનુભાઈ કહે છે તે પણ સાચું છે: 'ચોરી કરવી એ દુનિયામાં પાપ નથી ગણાતું; ચોરી કરીને પકડાવામાં ગુનો છે!'

શ્રાદ્ધક્રિયા પૂરી થઈ; સરવણી સરાવાઈ ગઈ. સગાંવહાલાં મીઠું મોં કરાવીને જતાં રહ્યાં. દસમે દહાડે પિંડને કાગડો સ્પર્શ* કરતો નહોતો, તે વખતે શ્રીધર મનમાં જરા ડઘાઈ ગયો હતો. તેને આવી બાબતોમાં જોકે શ્રદ્ધા નહોતી; છતાં તેનું બીકણ મન કહેવા લાગ્યું: કાગડો હજુ પિંડને સ્પર્શ કરતો નથી, એટલે અવશ્ય પિતાજીની કાંઈક વાસના રહી ગઈ હશે. એ શું હશે? કાગડો માણસના મનમાં ચાલતા વિચારો કળી જતો હશે? અત્યારે પોતાના અંતરમાં જે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તે કાગડો જાણી જાય—

પણ ત્યાં તો ચાંચ વડે કાગડો પિંડનું દહીં ઉડાવવા લાગ્યો હતો! શ્રીધરનું મન નિશ્ચિંત બન્યું.

રાત્રે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં છેલ્લા દસબાર દિવસના બનાવો તે સંભારતો હતો. તેને વિચાર આવ્યો: 'હવે આવતી કાલથી કોર્ટમાં કામ પર જવાનું છે. આજ સુધી નાનુભાઈ પ્રત્યે પોતે

---

* મરનારની પાછળ કોઈ વાસના રહી ગઈ હોય, તો દશાને દહાડે પિંડદાન વેળા કાગડો આવીને એ ખાઈ જતો નથી એવી લૌકિક માન્યતા મહારાષ્ટ્રમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાહક તોછડાઈ દાખવ્યા કરી. હવે એવી મૂર્ખાઈને રામરામ કહ્યે છૂટકો. એના જેવો દોસ્ત મળી ગયા પછી—'

પડોશીની ઘડિયાળમાં દસના ટકોરા મૃદુ અવાજે થતા સંભળાયા. મનોરમા સૂઈ ગયેલા વિદ્યાધરને ઊંચકી ઓરડીમાં આવી. બાળકને શ્રીધરના પડખામાં સુવાડીને બહાર ગઈ અને તુરત હાથમાં થોડાં લખેલાં કાગળિયાં લઈ તે પાછી આવી. કાગળિયાં શ્રીધરના ટેબલ પર ફેંકતાં ફેંકતાં તેણે કહ્યું: 'સસરાજીની ઓરડીમાં જ્ઞાનેશ્વરીના ગૂટકા તળે આ દાબેલું હતું. વિચાર તો એવો હતો કે કાલ સવારે ચૂલો સંધરુકતી વખતે આ કાગળ જ વાપરું, પણ વળી થયું કે તમને બતાવીને જ તેમ કર્યું સારું!' અને પછી કટાક્ષભર્યા સ્વરે ઉમેર્યું: 'જોજો, બરાબર વાંચી જોજો. સસરાજીએ પોતાના પુત્ર માટે હજાર–હજારની નોટો ક્યાં સંતાડી રાખી છે તે એમાં લખ્યું ન હોય!'

મનોરમાનાં આવા મર્મભેદી વેણનો તેણે કશો જવાબ ન આપ્યો. એની નજર મનોરમાના મોં પર મંડાઈ ગઈ હતી. આખા મહિના દરમિયાન શરૂઆતમાં પિતાશ્રીની માંદગીને કારણે અને પછી સૂતક તથા શ્રાદ્ધ વગેરે નિમિત્તને લઈ મનોરમા સાથે હસીને બોલવાનો એને અવસર જ સાંપડ્યો નહોતો. પડ્યાંપડ્યાં વિદ્યાધરના માથાના વાળ પંપાળતાં તેણે કહ્યું: 'દરેક માનવીના ભાગ્યમાં જુદી જુદી જાતનું લખ્યું હોય છે, મનુ! તેમાં કોઈને બાપ તરફથી મતા મળે છે તો કોઈને પત્ની તરફથી!'

અત્યાર સુધી સાડીના પાલવ તળે સંતાડી રાખેલી પાંચ લીલી નોટો કાઢી ઊંચે હવામાં ફફડાવતાં મનોરમાએ કહ્યું: 'આ જ્ઞાન તો આજે આવે છે ના?' બારીમાંથી કાગળના ટુકડા બહાર ફેંકી દઈએ તેમ તેણે એ નોટો ટેબલ પર ફેંકી. બરાબર પેલાં કાગળિયાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર જ એ નોટો જઈ પડી. શ્રીધરનું ધ્યાન એ કાગળિયાં તરફ ખેંચાયું. પથારીમાંથી ઊભા થઈ તે ટેબલ તરફ ચાલ્યો. મનોરમાએ તેને વચ્ચે જ રોક્યો.

શ્રીધરે કહ્યું: 'જરા રહે તો ખરી! આખાનાં આ કાગળિયાંમાં શું છે તે હું જોઈ લઉં.'

મનોરમાએ જવાબ આપ્યો: 'હવે અત્યારે કશું નથી જોવું. પિતાશ્રીની ચાર પેટીઓ અને ત્રણ ટ્રંકોનાં કાગળિયાં ફેંદીને હજુ નથી ધરાયા શું? એમાંથી જે માણેકમોતી ન સાંપડ્યાં તે આવા ચોળાયેલ કાગળિયાંમાંથી ઓછાં જ કાંઈ સાંપડવાનાં છે?'

'પણ પેલી નોટો તો જરા—'

તેણે જવાબ આપ્યો: 'ના ના, એ પણ ભલે ત્યાં જ પડી. રાતમાં કોઈ ચોર આવવાનો નથી. ને આવે તો છો આવતો! જુઓ, પેલા વેપારી સાથે જરા દમ મારીને હિંમતથી કામ લેવું. પછી તો આવી નોટોનો રોજ તમારે માથે વરસાદ વરસશે!' કહેતાં કહેતાં તેણે શ્રીધરનો જમણો હાથ લાડ કરી પોતાને ગળે વીંટી લીધો. એ ચિરપરિચિત, મોહક, માદક સ્પર્શના કેફમાં શ્રીધર બધું ભૂલી ગયો. તરત તે પાછો ફર્યો.

આ ગડબડમાં વિદ્યાધરને એની ઠેસ લાગી ગઈ. બાળક ઝબકીને જાગી ગયો. ચીસેચીસ પાડી તેણે રડવા માંડ્યું! મનોરમાએ ડોકને મરોડ આપી ત્રાંસી નજરે એક ક્રોધભર્યો કટાક્ષ શ્રીધર પર ફેંક્યો. જાણે તે કહેવા માગતી હતી: 'તમે તો આવા બાઘા જ રહ્યા! બગીચામાં ફરવા જાવ તો ય કોઈ કાંટાળી વાડમાં શર્ટ ભરાવી ફાડીને ઘેર આવો એવા છો!' પાસે આવી કંટાળાભર્યે અવાજે બોલી: 'હવે તમે જ છાનો રાખો જોઈએ? બરાબર એના દાદા જેવો જ હઠીલો છે! એક વાર રોવા માંડે પછી—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોરમાનું આહ્‌વાન શ્રીધરને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો હતો. વિદ્યાધરને ખભે ઊંચકી લઈ તેને પંપાળતાં પંપાળતાં તેણે આંટા દેવા માંડયા. ફરતો ફરતો તે ટેબલ પાસે જઈ પહોંચતો; એ લીલી નોટો અને તે તળેનું કાગળિયાંનું બંડલ તેની નજરે ચડતું; જરા રોકાઈને એ નોટો હાથમાં ઉપાડી લેવાનું એને મન થઈ આવતું; પણ એ સહેજ ઊભો રહેતાં જ વિદ્યાધર માથું ઊંચકી તેના સામે જોઈ રડવાની તૈયારી કરવા માંડતો.

ધીરે ધીરે વિદ્યાધર શાંત થયો; એનાં આછાં ડૂસકાં પણ હવે સંભળાતાં નહોતાં. તેને ખોળામાં રાખી શ્રીધર પોતાના ખાટલામાં જઈને બેઠો. વિદ્યાધર એકીટસે એના સામું જોયા કરતો હતો. એ દૃષ્ટિ જાણે તેને કશું કહેતી હોય એમ શ્રીધરને લાગ્યું. તેણે પણ તેની આંખ સામે આંખ માંડી. એ નિષ્પાપ નજરમાં જાણે કોઈ દિવ્ય જ્યોતિનું પ્રતિબિંબ પડેલું હતું અને એ જ્યોતિને તે ખોળી રહ્યો હતો.

જોતાં જોતાં શ્રીધરને જાણે એમ લાગ્યું કે આબા જ પોતા તરફ નજર માંડી રહ્યા છે. વિદ્યાધરનું મોં આબાને બરોબર મળતું આવે છે એમ સહુ કહેતાં; પરંતુ અત્યારે એની એ નિષ્પાપ, નિર્ભય, નિશ્ચળ નજરમાં આબાની દૃષ્ટિની તીવ્રતા પણ સમાયેલી છે એમ તેને લાગ્યું. આમ આંખો ફાડીને તે પોતા સામે શું જોઈ રહ્યો હશે? તેને કાંઈ જોઈતું હશે? કશું કાંઈ કહેવું હશે? બોલતાં ન આવડવાને કારણે તો તેની આવી દશા નહિ થઈ હોય?

પળેપળે વિદ્યાધરની આંખમાં ઊંઘ ભરાતી હતી. ધીરે ધીરે તે આંખો મીંચી ગયો. મનોરમા તો ક્યારની ઊંઘી ગઈ હતી. શ્રીધરે બાળકને આસ્તેથી તેના પડખામાં સુવાડી દીધો. પછી તુરત તે ટેબલ પાસે પહોંચ્યો. પ્રકાશમાં ચમકી રહેલો એ પાંચ નોટોનો લીલો રંગ એની આંખને કામણ કરી રહ્યો. તેણે ધીરેથી નોટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાજુ પર મૂકી, જાણે કે ભગવાનની પ્રસાદી હોય! આણાના કાગળોનું પડીકું—એક કાગળની ગેવડમાં નાનાંમોટાં ઘણાં કાગળિયાં હતાં: પેન્સિલથી લખેલાં. જ્યાં ત્યાં છેકાભૂંસ કરેલાં, વચ્ચેવચ્ચે મોડી લિપિમાં વાક્યો લખેલાં! એ કાગળ શાના હશે તે પહેલાં તો તે સમજી ન શક્યો. કાગળની ગેવડ સંકેલીને તે બાજુ પર મૂકવા જતો હતો ત્યાં જ "ઠાકોર સાહેબ" વાળો શબ્દ તેની નજરે ચડી ગયો ને એ ચમકી ઊઠ્યો. એ કાગળ માંહેનાં ગોટાળિયાં, છેકભૂંસવાળાં વાક્યો ઉકેલવામાં તે તલ્લીન બન્યો. આઠદસ લીટીઓ બરોબર ઉકલતાં તે ફરી વાર એકીસાથે મનમાં વાંચી જવા લાગ્યો.

એક ટુકડા પર લખ્યું હતું: "તમને ભારે અન્યાય થયો છે, એ હું સમજું છું! પણ અન્યાયનો સામનો પાપ વડે ન થઈ શકે. એ બે રીતે જ થઈ શકે: કાં તો જેણે અન્યાય કર્યો હોય તેને પશ્ચાત્તાપ થાય એટલી સાત્ત્વિકતાભર્યું વર્તન દાખવીને, અગર તો અન્યાયની સામે બળવો પોકારીને. એ બળવો પોકારવામાં પછી મૃત્યુને ભેટવાનો વારો આવે તોપણ બહેતર! તમે બંને—"

આગળ મોડી લિપિમાં લખેલું લખાણ ઘણી મહેનત કરવા છતાં શ્રીધર ઉકેલી ન શક્યો.

એક બાજુ છાપેલા એક બીજા કાગળમાં કોરી બાજુએ લખ્યું હતું: "પાર્વતીને છેતરવાનું પાપ મારાથી કરી નહિ શકાય. એ સાદી, ભોળી, ગામડિયણ બહુ રૂપવતી ન ગણાય એવી સ્ત્રી જરૂર છે; પણ બહુ નાની વયથી તે મારી સાથી બની છે. મારા જેવા દુર્વાસાસમા ક્રોધી પુરુષને તેણે રાજી રાખ્યો છે. મારા સાથમાં જ એણે ટાઢતડકા સહ્યાં છે. નહિ, રાણીસાહેબ! મારે હાથે એ બની નહિ શકે!"

ત્રીજા એક આંકેલા લાંબા કાગળમાં લખ્યું હતું: "મહેનત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી કેળવેલું મારું શરીર સુંદર છે; એ દેહ દેખાવડો છે એ મારા ખ્યાલમાં છે; અને સ્ત્રીઓ એનાથી મોહાય છે એ પણ હું જાણું છું. પણ નાનપણથી જ સૌંદર્ય અને પાવિત્ર્ય સમાન અર્થે જ હોય – એકરૂપ જ હોઈ શકે એમ હું શીખ્યો છું. સૂર્યનું ઉદયોન્મુખ બિંબ કેવું સુંદર દેખાય છે! છતાં હમેશાં સવારે એને અર્ઘ્ય આપવાની આ હાથને પડેલી ટેવ હજુ તે ભૂલ્યા નથી. છતાં હું પણ કેવળ માટીનો ઘડેલો માનવી જ છું. મારા મનમાં ક્યારે મોહ પેદા થશે એ કહેવાય નહિ. સુંદર સ્ત્રીના મોહમાંથી એક વાર છૂટી શકાય પરંતુ સુંદર અને સાથેસાથે શ્રીમંત સ્ત્રીના મોહમાંથી – ભવિષ્યમાં શ્રીધરને ઘણુંઘણું ભણાવી શકશે એ આશા ય ખરી – નહિ. આજે રાત્રે જ હું અહીંથી નીકળી—"

વચલો ઘણો ભાગ શ્રીધરને ઉકલી ન શક્યો, પણ જે વાંચ્યું હતું એટલાથી આબાના આંતર જીવન પર કેટલો પ્રકાશ ફેંકાયો હતો! મોટા ગણાતા માનવીઓ પણ જે મોહમાં સપડાઈ પડ્યા હોત, તેમાંથી છૂટી જવા ખાતર પોતાના જીવતર આખાને તેમણે જલાવી દીધું હતું – બિલકુલ મૂંગા રહીને – એ રાખને ભસ્મનું મોટું નામ આપવાનો કશો આડંબર કર્યા વિના!

શ્રીધર ફરી વાર એ સઘળા કાગળો ફેરવી ગયો. જેટલું ઉકેલી શક્યો તે બધા ભાગો અતૃપ્ત બનીને તે ફરી ફરી વાંચી ગયો. રાજ્યમાંથી રજા લઈ ચાલ્યા જતી વેળા રાણીસાહેબને આબાએ જે પત્ર લખ્યો હતો તેની આ મૂળ નકલ હોવા વિષે તેની ખાતરી થઈ. પરંતુ આબા આવું શી રીતે લખી શક્યા એ શ્રીધરને મન મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો. જે દિવ્ય જ્યોતિનું દર્શન પોતે આબામાં કદી કર્યું નહોતું, એ દિવ્ય જ્યોતિ એ શબ્દેશબ્દમાં ઝળકી રહી હતી. પત્ની પરનું તેમનું વહાલ, પુત્ર પ્રત્યેનો અગાધ પ્રેમ, સિદ્ધાંત – આદર્શ પ્રત્યેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અણનમ શ્રદ્ધા—પિતાજી ચિડિયા સ્વભાવના હશે, હઠીલા પણ હશે—તેઓ હતા; પરંતુ તેઓ પવિત્ર હતા, તેઓ ચારિત્ર્યવાન હતા!

અને એ જાણ સાથે જ શ્રીધરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. મનમાં ને મનમાં તે બોલી ઊઠ્યો: 'આબા જીવનભર ભિખારી રહ્યા હોય છતાં તેમનો અન્ય વૈભવભંડાર ઘણો મોટો હતો!'

ટેબલ પર બાજુએ પડેલી પેલી પાંચ નોટો ઉપર શ્રીધરની નજર પડી. આ રસ્તે કદાચ પોતે ધનાઢ્ય બની શકશે; પણ કાલે સવારે વિદ્યાધર મોટો થશે—

આજે હું આબા પ્રત્યે જે ભાવનાથી જોઉં છું તે ભાવનાથી તે મારા પ્રત્યે જોવા લાગશે—

દુનિયામાં શરમથી મોં સંતાડી દેવાનો એને માથે વખત આવી પડે તો—

એને પોતાના પિતા પ્રત્યે તિરસ્કાર પેદા થાય તો—

નહિ નહિ, વિદ્યાધર માત્ર શ્રીધરનો પુત્ર નથી; આબાનો પૌત્ર પણ છે. આબાનો આ પવિત્ર વારસો તેને મળવો જ જોઈએ!

'આબા!' ભારે હૈયે શ્રીધર બોલી ઊઠ્યો: 'આબા! આપના પાર્થિવ દેહને અગ્નિદાહ દેતાં મેં એકે આંસુ ઢાળ્યું નહોતું. હું કેવો કૃતઘ્ની છું!'

નાનપણથી દબાયેલો, દટાયેલો પિતૃપ્રેમ શ્રીધરના દિલમાં હવે જાગૃત થયો. એની આંખો સજળ બની. પોતે ક્યાં છે અને શું કરે છે તે તે ભૂલી ગયો. ગુનાની જાણ થયેલું બાળક જેમ માતાને વળગી પડી એના પડખામાં ભરાઈને ડસડસી ઊઠે, તેમ શ્રીધર એ કાગળ પર માથું ટેકવી ડૂસકાં ભરી રડવા લાગ્યો.

એ અવાજથી મનોરમા જાગી ગઈ. પહેલાં તો તેને એમ લાગ્યું કે વિદ્યાધર જ રડે છે; પણ એ તો શાંતિથી પોતાના પડખામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોરતો હતો. તેને નવાઈ લાગી. ચમકીને તેણે ટેબલ તરફ નજર દોડાવી. બીતી બીતી તે શ્રીધર પાસે પહોંચી. તેના પગરવ સાંભળતાં જ શ્રીધરે ઊંચે જોયું.

મનોરમાએ આજ સુધીમાં પતિને કદી પણ રડતો જોયો નહોતો. ભયભીત બની તે તેના તરફ જોઈ રહી.

શ્રીધરે તેનો હાથ પકડી લઈ કહ્યું : 'મનુ! આ પૈસા કાલ સવારમાં જ પાછા મોકલી આપજે. આપણે એનો જરાય ખપ નથી! અને તુરત ટેબલ પર પડેલાં કાગળિયાં બતાવી કહેવા માંડ્યું : 'આપણે શ્રીમંત છીએ. ખૂબખૂબ સમૃદ્ધ છીએ. પેઢીઓ સુધી પહોંચે એટલો ધનભંડાર આપણે માટે પિતાજી સંઘરી ગયા છે!'

શ્રીધર શું કહેવા માગે છે તે મનોરમા સમજી નહિ. પણ તેનો દેખાવ જોઈને એનો વિરોધ કરવાની હિંમત તે દાખવી ન શકી. અત્યારની એની દૃષ્ટિ રોજના કરતાં કાંઈ જુદી જ તરેહની હતી— બરાબર આબાના જેવી જ! — જ્ઞાનેશ્વરીની પૂજા આટોપી, 'વહુ! ચા લાવજો! નો આખો હુકમ છોડતા તે વખતના જેવી જ!

૧૯૫૦

[સમાપ્ત]

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

[ગ્રંથાવલિનાં પહેલાં સોળ પુસ્તકો]

૧	ભારેલો અગ્નિ	રમણલાલ વ. દેશાઈ	૫-૮-૦
૨	ભૈરવી	શરદ્‌બાબુ	૪-૦-૦
૩	કુમુદિની	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	(ફરી છપાશે)
૪	પંકજ	રમણલાલ વ. દેશાઈ	૪-૦-૦
૫	સાવકી મા	શરદ્‌બાબુ	૩-૧૨-૦
૬	પ્રેમાશ્રમ-૧	શ્રી પ્રેમચંદજી	૪-૮-૦
૭	પ્રેમાશ્રમ-૨	,,	૪-૮-૦
૮	વિપ્રદાસ	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૮-૦
૯	ઠગ (આયેશા)	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૪-૦-૦
૧૦	અનુરાધા-બડીદીદી	શરદ્‌બાબુ	(ફરી છપાશે)
૧૧	શુભદા	,,	૩-૦-૦
૧૨	ચરિત્રહીન	,,	(ફરી છપાશે)
૧૩	પ્રભાતકિરણો	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	૩-૮-૦
૧૪	નવીના (શેષ પ્રશ્ન)	શરદ્‌બાબુ	૫-૦-૦
૧૫	ક્ષિતિજ (પૂર્વાર્ધ)	ર. વ. દેસાઈ	૪-૮-૦
૧૬	ગૃહદાહ	શરદ્‌બાબુ	૫-૦-૦

[ગ્રંથાવલિની આખી યાદી માટે સૂચિપત્ર જુઓ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ-૨

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

[ગ્રંથાવલિનાં છેલ્લાં સત્તર પુસ્તકો]

૫૦	દાઝેલાં હૈયાં	વિ. સ. ખાંડેકર	૩–૮–૦
૫૧	ઝંઝાવાત ખંડ–૧	રમણલાલ વ. દેશાઈ	૫–૦–૦
૫૨	સૂનાં મંદિર	વિ. સ. ખાંડેકર	૪–૮–૦
૫૩	નૂતન પ્રભાત	,,	૪–૮–૦
૫૪	ઝંઝાવાત ખંડ–૨	ર. વ. દેસાઈ	૫–૦–૦
૫૫	પહેલી પ્રીત	વિ. સ. ખાંડેકર	૩–૮–૦
૫૬	અધૂરો ઘટ	બચુભાઈ શુકલ	(છપાય છે)
૫૭	કાંચન અને ગેરુ	ર. વ. દેસાઈ	૪–૮–૦
૫૮	સંધ્યાદીપ	વિ. સ. ખાંડેકર	૪–૮–૦
૫૯	છાયા–પ્રકાશ	,,	૫–૦–૦
૬૦	સંધ્યાના રંગ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	(છપાય છે)
૬૧	આશા–મિનારા	વિ. સ. ખાંડેકર	૪–૮–૦
૬૨	કાલભોજ	ર. વ. દેસાઈ	૪–૮–૦
૬૩	સૌંદર્યજ્યોત	ર. વ. દેસાઈ	૫–૮–૦
૬૪	સ્વપ્નસૃષ્ટિ	વિ. સ. ખાંડેકર	૪–૦–૦
૬૫	પલટાતાં ગૃહજીવન ભાગ–૧	ગ. ત્ર્યં. માડખોલકર	૩–૧૨–૦
૬૬	પલટાતાં ગૃહજીવન ભાગ–૨	,,	૩–૪–૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર. આર. શેઠની કં.

મુંબઈ - ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar